

पिनापन

गुजरातपुरातत्त्वमन्त्रिणी प्रज्य समितिना सवत १९७९
ना धान्त्रवा वट १३ नी बेठकना ठगव १ (परिशिष्ट १) मुज्य
आ पम्तक प्रसिद्ध करवामा आवे छे

गुजरात विद्यापीठ कार्यालय,
अमदावाद,
व्रासा वद १२ स० १९८१

प्रकाशक

પ્રવેશ

પ્રાકૃતવ્યાકરણના શિક્ષક અને શિષ્ય માટે આ પુસ્તકના પરિચય પૂરતી થોડી માહિતી આ પ્રમાણે છે

અહીં નીચેના ચાર મુદ્દાઓ વિષે ક્રમવાર લલવાનું છે—

- ૧ રચનાશૈલી
- ૨ પ્રાકૃતભાષા
- ૩ અર્ધમાગધી ભાષા
- ૪ પ્રાકૃતભાષાના વ્યાકરણો

૧ રચનાશૈલી

આચાર્ય હેમચદ્રના પ્રાકૃતવ્યાકરણને સામે રાखीને આ પુસ્તક લલવામા આવ્યું છે પણ ક્રમને ફેરવવામા આવ્યો છે. હેમચદ્રના પ્રાકૃતવ્યાકરણમા સૌથી પહેલા પ્રાકૃતભાષાનુ વ્યાકરણ આવેલું છે અને પછી ક્રમે શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી—ચૂલિકા પૈશાચી અને છેલ્લે અપભ્રંશનુ વ્યાકરણ આવવામા આવેલુ છે ત્યારે પ્રસ્તુત પુસ્તકમા ઇ મધ્ય વ્યાકરણોને સાથે સાથે સમાવવામા આવ્યા છે છટલે આ પુસ્તકમા પ્રાકૃતનુ વ્યાકરણ આવતા જે જે નિયમમા શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી—ચૂલિકા પૈશાચી અને અપભ્રંશની વિશેષતા હોય તે પણ સાથે સાથે—પ્રાકૃતભાષાના નિયમની સાથે—જ આવવામા આવી છે. જેમરે,

પ્રાકૃતમા સાધારણ રીતે ક, ગ, ચ, જ, ત, ઢ, પ, બ, ય અને વ નો લોપ થાય છે (જૂઓ પૃ૦ ૧૦) આ નિયમ આવવાની સાથે જ તુલના થઈ શકે ઇ દાદિઇ ઇમ પણ જણાવ્યું છે કે, શૌરસેનીમા ‘ત’ નો ‘દ’ થાય છે, માગધીમા ‘જ’ નો ‘ય’ થાય છે, પૈશાચીમા ‘દ’ નો ‘ત’ થાય છે અને અપભ્રંશમા ‘ક’ નો ‘ગ’ થાય છે (જૂઓ પૃ૦ ૧૨ અને ૧૩)

આ રીતે વર્ણવિકારને લગતા વધા નિયમોને આપવામા આવ્યા છે નિયમોમા સૌથી પહેલા સર્વ સાવાણ નિયમોને આપવામા આવ્યા છે અને પછી વિશેષ (આપવાદિકૃ) નિયમોને મૂકામા , આવ્યા છે નામ અને આરુઘાતના પ્રકરણમા પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેના રૂપોની સાધના બતાવ્યા પછી ક્રમવાર પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેના રૂપોને મૂકવામા આવ્યા છે અને કેટલેક ઠેરઠે એ વધા રૂપોને સાથે સાથે એક જ જોડમા પણ મૂકેલા છે (જૂઓ પૃ. ૧૨૬-૧૨૬-૧૨૮-૧૨૯-૧૩૦-૧૩૨-૧૩૩ નામપ્રકરણ અને પૃ. ૧૪૧ તથા પૃ. ૨૧૧ આરુઘાત પ્રકરણ)

સ્વાસ વિશેષતા (વિશેષતાઓને ટિપ્પણમા મૂકેલી છે)

(૧) પાલિની સાથે સરસ્વામણી

પ્રાકૃતમાપાના વર્ણવિકારના નિયમોને પાલિમાપાના વર્ણવિકારના નિયમોની સાથે સરખાવવામા આવ્યા છે અને કેટલેક સ્થળે તો પાલિ શબ્દોને પણ મૂકવામા આવ્યા છે (પાલિશબ્દો માટે જૂઓ પૃ. ૮-૧૧-૧૮ વગેરે)

નામના, ધાતુના, કૃદતના અને તદ્વિતના રૂપોને પાલિરૂપોની સાથે મૂકવામા આવ્યા છે અને કેટલીક જગ્યાએ પાલિના પ્રત્યયો આપીને પણ સરસ્વામણી વગાવી છે (પ્રત્યયો માટે જૂઓ પૃ. ૨૪૮ અને ૩૨૪) સાધિપ્રકરણમા અને યાજ્ઞે પણ સમાવિત સ્થળે સરસ્વામણી માટે પાલિના નિયમોને આપવામા આવ્યા છે. એકદર રીતે પાલિની અને પ્રાકૃતની સરસ્વામણી મધ્યસ્થ દર્શાવવામા આવી છે અને તે એટલા જ માટે કે, પ્રાકૃતનો અભ્યાસી સાથે સાથે પાલિને પણ સર્વાંશે શક્તિ રહે

(૧) વૈદિક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો સંબંધ

જૂનામાં જૂના ઘરરુચિયાં છેક છેલ્લા માર્કઝેય સુધીના ઘડા પ્રાકૃતન્યાયકરણકારોદ્ પ્રાકૃતરૂપોની સાધના માટે લૌકિક (વૈદિકેતર) સંસ્કૃતનો જ ઉપયોગ કરેલો છે, તદનુસાર આ પુસ્તકમાં પણ એ જ શૈલીને માન્ય રાખવામાં આવી છે. પરંતુ અત્યારના વિપુલ સાધનોથી એમ જણાય છે કે, પ્રાકૃતમાપનો સઘળો વૈદિક સંસ્કૃતની સાથે પણ છે (જૂઓ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા પૃ. ૧૯૪-૨૦૯) તેથી પ્રાકૃત રૂપોની સાધના માટે વૈદિક શબ્દોને પણ મૂળમૂત રાખવા એ, સરસ્વામીની દૃષ્ટિએ વિશેષ અગત્યનું છે. આ વાતને સૂચવવા વૈદિક સંસ્કૃતને મૂળમૂત રાખીને પણ સરસ્વામી કરવામાં આવી છે. (જૂઓ પૃ. ૪૨-૨૪-૨૦૯)

પ્રાકૃતના એવા તો ઘણા ય નિયમો છે જે વૈદિક સંસ્કૃતના રૂપો સાથે મળતા આવે છે,

[જેમકે, અવ્યયનલોપ (જૂઓ પૃ. ૧૦ નિ. ૧)
 વૈદિકરૂપો
 પશ્ચા (પશ્ચાત્)
 ઉચ્ચા (ઉચ્ચાત્)
 નીચા (નીચાત્)
 યુષ્મા (યુષ્માઃ)
 દેવકર્મૈમિ (દેવકર્માભિ)

આ ઘડા વૈદિક રૂપોમાં અવ્યયનનો લોપ થયેલો છે
 ' ર ' ' ય ' નો લોપ

(જૂઓ પૃ. ૧૦ નિ. ૫ તથા પૃ. ૧૫ નિ. ૪)
 અપમત્સ (અપમત્સ)

 દૃષ્ટ (દૃષ્ટ)

પેલા રૂપમાં ' ર ' નો અને બીજામાં ' ય ' નો લોપ થયેલો છે

સંયુત્તની, પૂર્વે પ્રુથ (જૂઓ પૃ. ૪ નિ. ૧)

, રોદધિપ્રા (રોદધીપ્રા)

અમન (અમાન)

‘ ઋ ’ નો ‘ ઊ ’ (જૂઓ પૃ. ૭ નિ. ૮)

હુન્દ (હુન્દ)

‘ દ ’ નો ‘ ઢ ’ (જૂઓ પૃ. ૬૮-૬૯ દ-વિકાર)

હુદમ, હુડમ

પૂરોદાસ, પૂરોદાસ • વગેરે.

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોના વૈદિક સ્પલો માટે અને વિશેષ ઉદાહરણો માટે જૂઓ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા પૃ. ૨૦૩ થી ૨૦૮]

પણ પુસ્તક વધી જાય અને પ્રવેશ કરનારને કઠણ લાગે પૃથી એ વધા નિયમોને અહીં નથી આપવામાં આવ્યા.

(૩) આદેશો કરવા કરતાં મૂળ શબ્દ ઉપરથી જ વિકૃત શબ્દને ચતાવવો

જૂના વૈયાકરણોએ સંસ્કૃત શબ્દોના આદેશો કરીને પ્રાકૃત શબ્દો બનાવવાની રીત મ્વીકારી છે પણ ખાપાનું ઇતિહાસિક અને શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ નિરૂપણ કરવું હોય તો જે જે શબ્દોની સરખામણી કરી શકાતી હોય ત્યાં આદેશો કરવા કરતાં એ મૂળ શબ્દોના જ ઉચ્ચારણજન્ય વર્ણવિકારોને ચતાવવા જોઈએ. જેમકે,

‘ ઓઢ ’ સૂચક પ્રાકૃત ‘ ઓઢિ ’ શબ્દની સાધના માટે નવામું, આઢસુ, નિરર્થક, પ્રામાણિક, વીંછી, મધમાણી, સણી, શ્રેણી, લીંગે, પુલ, રૂકો અને કુલ પટલા અર્થમાં (અર્થો માટે જૂઓ આપ્ટેનો કોડ) વપરાતા ‘ આઢિ ’ શબ્દ ઉપરથી ‘ પંક્તિ ’ અર્થમાં ‘ ઓત્રિ ’ બનાવવાની યત્નમણ કરવી એ કરતાં ‘ પંક્તિ ’ અર્થવાઢ્યા

જ 'આવલિ' શબ્દના 'આલિ', 'ઓલિ' રૂપો બતાવીને 'ઓલિ' શબ્દ બનાવવાની રીત ઇતિહાસિક અને ભાષાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિ વધારે મુસંગત લાગે છે.

‘સૂક્ષ્મ’ ના ‘ઝ’ નો ‘અ’ કરીને ‘સળ્હ’ રૂપ બનાવવા કરતાં ‘શ્લક્ષ્ણ’ નું સહજ માવે યતુ ‘સળ્હ’ રૂપ જ અધિક મુસંગત લાગે છે.

આમ કરવાથી ઉચ્ચારણોપી યતા ક્રમિક વર્ણવિકારો કઢી શકાય છે અને વ્યાકરણમા આવતો ગૌરવદોષ પણ અટકી શકે છે.

આ હકીકત અહીં માત્ર એક ઉદાહરણ દ્વારા જ દર્શાવવામાં આવી છે (જૂઓ પૃ. ૧૪)

(૪) આગમોનાં નહિ સધાપણાં રૂપોની સાધના

જૈન આગમોનાં કેટલાંક રૂપો જે અત્યાર સુધી અણસાધ્યાં હતાં તેને પાલિભાષાના રૂપો દ્વારા સાધવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે (જૂઓ પૃ. ૧૬૬ અને ૨૬૪)

૨ પ્રાકૃતભાષા

શૌરસેની અને માગધીનું ક્ષેત્ર એના નામ ઉપરથી જ જાણિતું છે. વૈશાલીનું ક્ષેત્ર—

“ પાણ્ડ્ય—કેકય—ચાલ્હીક—સિંહ—નેપાલ—કુન્તલાઃ ।

મુધેપ્પા—મોજ—ગાન્ધાર—હૈવ—કન્નોજનાસ્તથા ॥

એતે પિશાચદેશાઃ સ્યુસ્તદેશ્યસ્તદ્ગુણો ભવેત્ ” ।

(પટ્ટમાપાચંડિકા પૃ. ૪ શ્લો. ૨૯-૩૦)

આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે. સાધારણ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનું ક્ષેત્ર વ્યાપક છે એટલે એ માટે કોઈ દેશને નિર્દેશી શકાય નહિ.

વૈયાકરણો શબ્દશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ પ્રાકૃતના ત્રણ પ્રકાર જણાવેલા છે ૧ સસ્કૃતજન્યપ્રાકૃત, ૨ સસ્કૃતસમપ્રાકૃત અને ૩ દેશ્યપ્રાકૃત.

[૧ જેની વ્યુત્પત્તિનો વધારે સ્વચ્છ બને પ્રકારના સસ્કૃત સાથે છે તે સસ્કૃતજન્યપ્રાકૃત.

૨ સસ્કૃતની જેમ પ્રાકૃત તે સમસસ્કૃતપ્રાકૃત.

નીચેના એક જ શ્લોક દ્વારા સસ્કૃતસમપ્રાકૃતનો પરિચય થઈ જાય છે.

“ ચારુસધીરણરમણે હરિપલ્લવકિરણાવલીસચિશાલા ।

ધાવદ્ધરામમોહા વેલમૂલે વિભાવરી પરિહીના ” ॥ ૧ ॥

(●મટ્ટિકાવ્ય ૧૩ મો સર્ગ)

૩ દેશ્યપ્રાકૃતનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે

“ ૨ મ્વેઆલુઅ રોસલ્લ રોટ્ટીણ મજ્જમાવડિઓ ।

તુટિસ્તમિ વદ વ તુમ અકુટ્ટિઓ ટક્કપદિ પુદે ” ॥

(દેશીનામમાલા પૃ. ૧૮ શ્લો. ૬૫)

પ્રસ્તુત વ્યાકરણ પેલા પ્રકારને લગતું છે. બીજો પ્રકાર તો સંસ્કૃત વ્યાકરણથી જ સિદ્ધ છે અને ત્રીજા પ્રકારનું પ્રાકૃત હજુ સુધી શાસ્ત્રીય ગવેષણાનો વિષય ન બનેલું હોવાથી આમા તેનું નિરૂપણ કરવું યોગ્ય ધાર્યું નથી એના બોધ માટે દેશીનામમાલા ચોરે દેશી ભાષાના કોશોથી જ ખલાવી લેવું પડે એમ છે.

૩ અર્ધમાગધી ભાષા

પ્રાકૃત, શૌરસેની ચોરે ભાષાઓનું વ્યાકરણ લખતા આમા ક્યાય અર્ધમાગધી વિષે લખવામા નથી આવ્યું, ઈથી કોઈ એમ તો ન જ સમજી શકે કે, અર્ધમાગધી કોઈ ભાષા જ નથી.

● મટ્ટિકાવ્યના આ સર્ગમા સમસસ્કૃતપ્રાકૃતનાં આવાં અનેક વાક્યો છે, આ સર્ગનું નામ જ ‘માધાસનિવેશ’ છે.

જૈનસૂત્રોમા કેટલેક ઢેરણે અર્ધમાગધીને માપા તરીકે જણાવી છે અને સાથે એમ પણ કહેવામા આર્જુ છે કે, ' ભગવાન્ મહાવીર અર્ધમાગધી માપામા ઉપદેશ કરવા હતા.'

અર્ધમાગધીને લગતા જૈનસૂત્રોના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે

“ ભગવં ચ ણ

અદ્ધમાગહીણ માસાણ
ધમ્મમાદ્ધવસ્સઃ ”

(સમવાય—અંગસૂત્ર
૫૦ ૬૦ સમિતિ)

પ્ર૦—“ દેવા ણં મંતે કયણ
માસાણ માસંતિ ?
કયણ વા માસા
માસિજ્જમાણી
વિસિસ્સતિ ?

ઉ૦—ગોયમા ! દેવા ણં અદ્ધ-
માગહાણ માસાણ માસતિ,
સા વિ ય ણં અદ્ધમાગહી
માસા માસિજ્જમાણી
વિસિસ્સઃ ”

(મગવત્તી—અંગસૂત્ર

શ૦ ૧ ઉ૦ ૪

૫૦ ૧૮૧ પ્રદન—

૨૦ રાય૦ અને

સમિતિ ૫૦ ૨૩૧

સૂ૦ ૧૯૧)

“ ભગવાન્ અર્ધમાગધીમાપા-
દ્વારા ધર્મને કહે છે.”

“ હે ભગવન્ ! દેવો કહ
માપામા બોલે છે ?
અથવા બોલાતી માપામા
કહ માપા વિશિષ્ટ છે ?

હે ગૌતમ ! દેવો અર્ધ-
માગધીમાપામા બોલે છે
અને બોલાતી માપામા
પણ તે જ માપા—અર્ધ-
માગધીમાપા—વિશિષ્ટ છે.”

વૈયાકરણો શબ્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાકૃતના ઘણ પ્રકાર જણાવેલા છે: ૧ સંસ્કૃતજન્યપ્રાકૃત, ૨ સંસ્કૃતસમપ્રાકૃત અને ૩ દેશ્યપ્રાકૃત.

[૧ જેની વ્યુત્પત્તિનો ઘણો સંબંધ વસ્ત્ર પ્રકારના સંસ્કૃત સાથે છે તે સંસ્કૃતજન્યપ્રાકૃત.

૨ સંસ્કૃતની જેનું પ્રાકૃત તે સમસંસ્કૃતપ્રાકૃત.

નીચેના એક જ શ્લોક દ્વારા સંસ્કૃતસમપ્રાકૃતનો પરિચય થઈ જાય છે.

“ ચાહસમીરણરમણે હરિણકલ્પકિરણાવલીસચિદાસા ।

આવદરામમોહા ચેલમૂલે વિમાવરી પરિહીના ” ॥ ૧ ॥

(ઇમદિકાવ્ય ૧૩ મો સર્ગ)

૩ દેશ્યપ્રાકૃતનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

“ રે શ્વેભાલુઅ રોસલ રમાણ રોટ્ટીણ મજ્જમાવટિઓ ।

છુટ્ટિસસિ કહ વ તુમં અઝુટ્ટિઓ ટક્કપદિ પુદં ” ॥

(દેશીનામમાલા પૃ. ૧૮ શ્લો. ૬૫)

પ્રસ્તુત વ્યાકરણ પેલા પ્રકારને લગતું છે. બીજો પ્રકાર તો સંસ્કૃત વ્યાકરણથી જ સિદ્ધ છે અને શ્રીના પ્રકારનું પ્રાકૃત હનુ સુધી શાસ્ત્રીય ગવેષણાનો વિષય ન બનેલું હોવાથી આમાં તેનું નિરૂપણ કરવું યોગ્ય ધાર્યું નથી. એના બોધ માટે દેશીનામમાલા વગેરે દેશી ભાષાના કોશોથી જ ચલાવી લેવું પડે એમ છે.

૩ અર્ધમાગધી ભાષા

પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરે ભાષાઓનું વ્યાકરણ લખતાં આમાં કયાંય અર્ધમાગધી વિષે લખવામાં નથી આવ્યું, છતાં કોઈ એમ તો ન જ સમજી શકે કે, અર્ધમાગધી કોઈ ભાષા જ નથી.

* મદિકાવ્યના આ સર્ગમાં સમસંસ્કૃતપ્રાકૃતનાં આવાં અનેક વાક્યો છે. આ સર્ગનું નામ જ ‘ માયાસંનિવેશ ’ છે.

જૈનસૂત્રોમા કેટલેક ઠેકાણે અર્ધમાગધીને માપા તરીકે જણાવી છે અને સાથે એમ પણ કહેવામા આવ્યું છે કે, ‘ ભગવાન્ મહાવીર અર્ધમાગધી માપામા ઉપદેશ કરતા હતા.’

અર્ધમાગધીને લગતા જૈનસૂત્રોના ઉદ્દેશો આ પ્રમાણે છે

“ ભગવં ચ ણ

અદ્ધમાગધીણ માસાણ
ધમ્મમાદિક્કત્તિ ”

(સમવાય—અગસૂત્ર

૫૦ ૬૦ સમિતિ)

પ્ર૦—“ દેવા ણં ભતે કયગણ
માસાણ માસંતિ ।
કયરા વા માસા
માસિચ્ચમાણી
વિસિસ્સતિ ।

૩૦—ગોયમા ! દેવા ણ અદ્ધ
માગહાણ માસાણ માસતિ,
સા વિય ણ અદ્ધમાગધી
માસા માસિચ્ચમાણી
વિસિમ્મદ્ધ ”

(ભગવત્તી—અગસૂત્ર

શ૦ ૧ ૩૦ ૪

૫૦ ૧૮૧ પ્રશ્ન—

૨૦ રાપ૦ અને

સમિતિ ૫૦ ૨૨૧

સૂ૦ ૧૯૧)

“ ભગવાન્ અર્ધમાગધીમાપા-
દ્વારા ધર્મને કહે છે.”

“ હે ભગવન્ ! દેવો કદ
માપામા બોલે છે ।
અથવા બોલાતી માપામા,
કદ માપા વિશિષ્ટ છે ।

હે મીતમ ! દેવો અર્ધ
માગધીમાપામાં બોલે છે
અને બોલાતી માપામા
પણ તે જ માપા—અર્ધ-
માગધીમાપા—વિશિષ્ટ છે.”

■ તદ્દ ણં સમણે ભગવં
મહાવીરે કૂણિઅસ્સ
ભંભસારપુત્તસ્સ
અદ્દમાગહાણ્ ભાસાણ્
ભાસતિ ”

(ઔપપાતિક-ઉપાગ-
સૂત્ર ૫૦ ૭૭ સમિતિ)

“ત્યાર પછી ભગવાન મહાવીર
ભંભસારપુત્ર કોણિકને અર્ધ-
માગધીમાપામા ધર્મ કહે છે”

પ્ર૦—“સે કિં તં ભાસારિયા :

“ભાપાની દટ્ટિણ આર્યો કોને
કહેવા :

ઉ૦—સાસારિયા જે ણં
અદ્દમાગહાણ્
ભાસાણ્ ભાસેતિ ”

જેઓ અર્ધસારપીમાપામા
બોલે છે તેઓને ભાપાની
દટ્ટિણ આર્યો સમજવા ”

(પ્રજ્ઞાપના-ઉપાગ:સૂત્ર
૫૦ ૧૬ સમિતિ)

આ ઉપરથી ‘અર્ધમાગધી’ ને ભાષા તરીકે અને ‘મહાવીર
અર્ધમાગધીમાપામા ઉપદેશ કરતા હતા’ એ બન્ને વાતો સ્વીકારી
શકાય એવી છે પણ ‘અર્ધમાગધી’ ના માપા તરીકેના ઉલ્લેખ
માત્રથી જ કાઢી શકી શકાય નહિ.

વ્યાકરણ લક્ષણ માટે તો ઇમા વિપુલ સાહિત્યને મામે રાસતું
જોડણ, જેથી બીજી ભાષાઓ કરતા અર્ધમાગધીની જે ગાત્ર સાત
વિશેષતાઓ હોય તે બધી સાધી શકાય. કાઢી બે ચાર રૂપોની વિશે-
ષતાને લીધે કોઈ એક ભાષાને બીજી ભાષાથી જુદી પાઠી શકાય
નહિ તેમ જ બે ચાર રૂપોને સાચવા માટે જુદું વ્યાકરણ પણ લક્ષી
શકાય નહિ, જો ફક્ત બે ચાર રૂપોની જ વિશેષતાને લીધે એ

માપાને બીજી માપાથી જુદી ગણાવી શકાતી હોય અને એનું વ્યાકરણ પણ છત્તી શકાતું હોય તો માપાઓનો અને વ્યાકરણોનો અંત જ કેમ આવત ?

આ સંબંધમાં આચાર્ય હેમચંદ્રનું જ ઉદાહરણ નસ છે: શ્રી હેમચંદ્રે પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશના વ્યાકરણો લખ્યાં છે તેમ સાથે સાથે આર્યપ્રાકૃતને પણ લીધું છે. સાધારણ પ્રાકૃત કરતા આર્યપ્રાકૃતમા કાઠક વિશેષતા નરુર છે પણ તે એટલી નજીવી છે કે, તેનું જુદું વ્યાકરણ કરવું તેમને યોગ્ય નથી જણાયું. આ જ કારણથી સાધારણ પ્રાકૃતના પેટામા આર્યપ્રાકૃતને પણ એમણે મેલવી દીધું છે.

હેમચંદ્ર જેવા જૈન વૈયાકરણ શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચી જેવી પ્રાયઃ જૈનેતર ગ્રંથોમા વપરાણી કે નાટકીય માપાઓનું વ્યાકરણ લખવા પ્રેરાય અને જૈનઆગમોની માપાનું વ્યાકરણ ન લખે એ કાઠ અર્થવિનાની વાત નથી.

જૈનપરંપરામા અર્ધમાગધીના સાહિત્ય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલું સમસ્ત આગમસાહિત્ય એમની સામે જ હતું, એ વિષેનો માપાનો અને માવનો એમનો અમ્યાસ પણ ગંભીર હતો છતાં ય એમણે એ સાહિત્યને લગતું એક જુદું વ્યાકરણ કેમ ન લખ્યું ? એ પ્રશ્ન એમને માટે થવો સહજ છે.

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની કૃતિદ્વારા જ આપી દીધેલો છે. જાણે જેમ આગલ જોઈ ગયા કે, આર્યપ્રાકૃતમા જુદું વ્યાકરણ કરવા જેવી યાસ વિશેષતા ન જણાયાથી જેમ એને સાધારણ પ્રાકૃતના પેટામા સમાવી દીધું છે તેમ આગમસાહિત્યની માપામાં પણ એ વહે પ્રાકૃતો કરતાં એવી વિશિષ્ટ વિશેષતા ન જણાયાથી

અમળે એ ભાષાને એ બંને પ્રાકૃતોમા મેઢવી દીધી છે અને એ જ કાર-
ણથી એનું જુદું વ્યાકરણ કરવા તેઓ પ્રેરાયા વળ નથી.

અમના સમયનું વાતાવરણ જોતાં તો જરૂર એ પાણિનિના વૈદિક
વ્યાકરણની પેઢે જૈનઆગમોની ભાષાનું વળ વ્યાકરણ લેવાને
પ્રેરાયા હોત.

જૈનપરંપરામાં આચાર્ય હેમચંદ્ર જ એક એવા પ્રતિષ્ઠાપક પુરુષ છે
જેમળે જૈનોની સાહિત્યને લગતી પ્રતિષ્ઠા, સાચવવાનો મગીરપ પ્રયત્ન
સેવ્યો છે. નવું વ્યાકરણ, નવું હંદ:શાસ્ત્ર, નવું અલંકારશાસ્ત્ર, નવું
ધાતુપારાયણ, નવા કોશો, નવો નિષંદુ, નવું પુરાણ અને નવું યોગ-
શાસ્ત્ર વગેરે એ મધું જૈનોની વિશેષતાને સ્તાતર નવું નવું લઠ્યા છતાં
આગમોની ભાષાના જ પ્રસંગમાં અમળે ઘૃહપ્રવાદની સામે વળ જે
માન લતાવ્યું છે તે જ આપળા એ પ્રશ્નના પૂર્વોક્ત ઉત્તર માટે
પૂરતું છે.

વઢી, આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતે અમ વળ માનતા લાગે છે કે,
આગમોની ભાષા અર્ધમાગધી તો જરૂર કહી શકાય વળ જો અમાં
' અર્ધમાગધી ' નામને ચોમ્ય કેટલીક વિશેષતાઓ માગધી ભાષાની
વળ મળેલી હોય. આ વિશેષતાઓ તપાસતાં અમને તો ફક્ત માગધીની
એક જ વિશેષતા મુખ્યપળે જળાળી છે. તે વિશેષતા-પ્રથમાના એકવચનમાં
માગધીના ' એ ' પ્રત્યયનો પ્રયોગ, જેમકે; જીવે, અર્જીવે, લોએ, અલોએ,
આસવે, સંવરે, વંધે, મોઝૂવે વગેરે. વળ આ એક જ વિશેષતાને લીધે
તેઓ આગમોની ભાષાને અર્ધમાગધી કહેવી ચોમ્ય ઘારતા નથી અને
પ્રાકૃત કે આર્યપ્રાકૃતથી જુદી વળ મળી શકતા નથી. માટે જ
અમળે આગમોની ભાષાને માટે પોતાના વ્યાકરણમાં કોઈ સ્તાસ મ્યાન
આપેલું નથી. સાથે સાથે ઇટલું વળ જળાવી દેવું જોઈએ, હેમચંદ્રના

ધ્યાનમા આવેલી એ એક વિશેષતા પણ કાઢી આગમોની માપમા વ્યાપક રીતે આવેલી નથી, એમા તો 'એ'ના પ્રયોગની પેઠે પ્રાકૃતના 'ઓ' પ્રત્યયવાળા પણ વળા રૂપો-તે પણ આચારાગ જેવા પ્રાચીન સૂત્રમા ય-મઢી આવે છે જેમકે નિઃસ્વતો, ઉદેસો, અપ્પમાઓ, નિરામગયો, ઉવરઓ, ઉવેહમાળો, આલીણમુતો, સહિઓ, નાળાગમો, સપથો, દોસો, હલ્લવાહો, દુરણુચરો, મગ્ગો વગરે (આચારાગ સૂત્ર પૃ. ૪૧-૧૨૪-૧૨૭-૧૩૦-૧૫૫-૧૬૮-૧૮૩-૧૮૪-૧૮૫-૧૯૦-૧૯૨ સમિતિનુ) એમણે જ આ સત્રધમા એમ જણાવ્યું છે કે, "પ્રાયોઽસ્યૈવ વિધાનાત્ ન વક્ષ્યમાણલક્ષણસ્ય" (પ્રા. વ્યા. ૫. ૧૫૯ સૂ. ૨૮૭) અર્થાત્ "આર્પ પ્રવચનમા પ્રાય માગધીના 'એ' પ્રત્યયનુ જ વિધાન છે, પણ માગધીના બીજા બીજા લક્ષણોનુ નથી" આ ઉલ્લેખમા વપરાયેલો 'પ્રાય' શબ્દ આગ મોમા 'એ' પ્રત્યયની વપરાશનો પણ સંકોચ બતાવે છે અને એથી જ એમ જણાય છે કે ઉપર્યુક્ત 'ઓ' પ્રત્યયની વપરાશનુ આગમિક ક્ષેત્ર પણ કાઢી હેમચદ્રના ધ્યાન બહાર છે એમ નથી.

સાર આ છે કે, આચાર્ય હેમચદ્રે પોતાને ઉદ્ભવેલા જૈન આગ મોની માપને લગતા પ્રશ્નનો ખુલાસો આમ બે રીતે કરી બતાવ્યો છે.

એક તો જૈન આગમોની કહેવાતી અર્ધમાગધીને પોતાની કૃતિમા શ્વાસ જુદુ સ્થાન નહિ આપીને બીજુ, એમા જોડે તેટલા પ્રમાણમા માગધીની વિશેષતાઓ ન હોવાનુ જણાવીને

'આ આગમોની માપા અર્ધમાગધી નથી પણ પ્રાકૃત કે આર્પ-પ્રાકૃત છે' એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહેવા જેવુ જૈન સમાજનુ વાતાવરણ અત્યારે પણ નથી તો સપ્રત્યય ચક્તિના ચારમા સૈકામા તો શી રીતે હોય? છતાં ય એક જવાબદાર અને પ્રામાણિક વૈચારક તરીકે આચાર્ય

હેમચંદ્રે ઉપર્યુક્ત સાદી હકીકતને પણ આગળ જણાવેલી ધેંગિય આગ્રાદ રીતે જણાવેલી છે અને સાથે વૃદ્ધપ્રવાદના અનુસંધાનની યુક્તિ પણ વતાવેલી છે. આ સંવધમા એમનો આશો ઉઠેલ આ પ્રમાણે છે: “યદપિ ‘પોરાણમદ્ધમાગહમાસાનિયય હવદ્ધ મુત્તં’^૧” ઇત્યાદિના આર્યસ્ય અર્ધમાગધમાપાનિયતત્વમાત્રાધિ વૃદ્ધેસલપિ પ્રાયોઽસ્યૈવ વિધાનાત્ ન વક્ષ્યમાણલક્ષણસ્ય ”

(પ્રાકૃત વ્યા. ૫૦ ૧૫૯ સુ. ૨૮૭)

૧. આ ઉલ્લેખ નિશ્ચયપૂર્ણિમા છે. જુઓ લિખિત પ્રાપ્તિ પા. ૩૫૦ પૂના મા. ૦ પ્રા. ૦ વિ. ૦ મ. ૦ સ. ૦. એ ઉલ્લેખમાના ‘અદ્ધમાગહ’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતા શ્રીજિનદાસ મહત્તરે અપાઘ્યું છે કે; “મગદ્ધવિ સયમાસાનિવદ્ધં અદ્ધમાગહં” અથવા “અદ્ધારસદેહીમાણાણિયત અદ્ધમાગધ” અર્થાત્ એમણે ‘અર્ધમાગધ’ શબ્દની જે વ્યાખ્યા કરી છે: પહેલી—મગધ દેશની જડધી માપામા નિયત તે અર્ધમાગધ. થીજી—અદ્ધાર જાતની દેહી માપામા નિયત તે અર્ધમાગધ

વર્તમાન આગમોની માપામા પહેલી વ્યાખ્યા સો ઘટતી નથી એમ હેમચંદ્ર મોતે કહે છે.

થીજી વ્યાખ્યા પણ જો આગમોની માપામા ઘટી શકે તેવી હોત તો જરૂર તેને પ્રધાનપદ આપી આચાર્ય હેમચંદ્ર એ વિષે કાઠક જુદું ભરત અને એ રીતે વૃદ્ધપ્રવાદનું જ સમર્થન કરત. પણ એ પ્રત્તર થૈયા કરણ એ વ્યાખ્યા તરફ ઉદાસીન રહ્યા છે, એથી જણાય છે કે, એ વ્યાખ્યા પણ આગમોની માપામા ઘટતી નહિ હોય અથવા એ વ્યાખ્યામા કહેલા અદ્ધાર દેશ કયા સમજવા? એ પ્રશ્ન જ ગુંચવાળો છે.

રાજકુમારોના ત્રિચાપ્યયનના પ્રસંગમા ‘અદ્ધારસદેહીમાણાવિસારદ્’ શબ્દ જૈન સૂત્રપ્રયોગમા મળે છે. ત્યાં તેનો અર્થ ‘અદ્ધાર (જાતકી) દેહી માપામા વિસારદ્’ થાય છે. એ શબ્દના સંવધમા એ સિધાય થીજી

કદી વીગત ટીકાકારોએ આપી નથી તેમ અદાર જાતની દેશી ભાષાને અર્ધમાગધી સરીકે ઓઢાસાવી પણ નથી.

‘અદારસદેસીભાષાવિચારણ’નો ઉલ્લેખ જ્ઞાતાગ્રન્થમા અને ઔપ-
પાતિક સૂત્રમા મળે છે:

“તત્તે જં સે મેહે કુમારે
વાંચત્તરિકલાપંડિય*અદારસર્વા
દિપ્તગારદેસીભાષાવિચારણ”

શાસાસૂત્ર પૃ. ૩૮
સમિતિ

ઠીકા પૃ. ૪૨ ,

“ત્યાર પછી તે મેઘકુમાર
ચોતેર ફળામા પ્રવીણ થયો અને
અદાર પ્રકારની દેશી ભાષામા
નિપુણ થયો”

[ટીકાકારના મંત પ્રમાણે
‘અદાર જાતની ભાષામા નહિ પણ
અદાર જાતની લિપિમા’ પ્રવીણ
થયો. આ અદાર જાતની લિપિનો
ઉલ્લેખ પ્રજાપના સૂત્રમા અને નંદી-
સૂત્રમા મળે છે]

“તદ્ જં સે દદપદ્ધણે
દારણ વાચત્તરિકલાપંડિય*
અદારસદેસીભાષાવિચારણ”

ઔપપાતિક સૂત્ર પૃ. ૯૮
સમિતિ

“ત્યાર પછી તે દદપ્રતિજ
નામનો કુમાર ચોતેર ફળામા
પ્રવીણ થયો અને અદાર પ્રકારની
દેશી ભાષામા નિપુણ થયો”

સૂત્રના એ ઉલ્લેખો જોતા અદાર દેશને લગતી આપણી એ ગુચ
ઝકલી શકતી નથી પણ ઘટલું કલ્પી શકાય છે કે, કદાચ આ ઉલ્લે
ખોને જોઈને જ શ્રીજિનદાસ મહત્તરે પોતાની ચૂર્ણિમા અદાર જાતની
દેશી ભાષાને ‘અર્ધમાગધી’ નું નામ આપ્યું હોય.

શ્રીહરિભદ્રના વિદ્યાર્થી અને સમસમયી તથા શ્રીશીલાક અપરનામ
તત્ત્વાદિત્થના શિષ્ય શ્રીદાક્ષિણ્યચિહ્નસરિષ બનાવેલી ‘પ્રાકૃત કુચલ્ય
માલા’ ને જોતા અદાર દેશને લગતી આપણી એ ગુચ કદાચ ઝકલી શકે,

પણ યાદ રાસતુ જોઈએ કે; પ્રસ્તુત અર્ધમાગધીની ચર્ચા સાથે કુવલ્ય-
માલામાં આવતા અઢાર દેશને લગતા એ ઉલ્લેખનો કશો જ સંબંધ નથી.

કુવલ્યમાલામાં ૫ દેશોની ગણના આ પ્રમાણે કરેલી છે:

“લાહા કાલાહા વિ ચ
માલવિયા, કન્નુજ-ગોહધા ।

કરય મરહટ્ટુ ચ સોરઢા ઢકા
કિરિ અંગ સંધયા ॥”

કુ. સિ. પ્રતિ પૃ. ૭૫.

પેલી ધાતુ પં. ૫, પૂના મા. પ્રા. વિ. મં. ૪૦.

“ભાટદેશ, કર્ણાટકદેશ,

માલવદેશ, કનોજદેશ, ગોહધા,

કરય (કારવાડ ?) દેશ, મહા-

રાષ્ટ્રદેશ, સોરઠદેશ, ઢકદેશ,

કિરદેશ, અંગદેશ અને સિંધદેશ”

આ ઉલ્લેખમાં માત્ર ચાર દેશોને ગણાવવામાં આવ્યા છે પરંતુ આ
પંક્તિના એક વીજા ઉલ્લેખમાં (પૃ. ૭૬) ઘણી વધારે દેશોને મૂકેલા છે.
આ મીઘેના ઉલ્લેખમાં દેશોના નામો સાથે તેને દેશના મનુષ્યોનો સ્વભાવ
અને માપના એક ચે શબ્દોને પણ મૂકવામાં આવ્યાં છે અને છેવટે ઉપસંહારમાં
જણાવેલું છે કે,

“ઇય અઢારસદેશી-
માસાઠ પુલ્હકુજ સિરિદત્તે ।
અષ્ટે ઇ ચ પુલ્હતી જવસ-પારસ-
ચમ્પરાતીપ્ ॥”

“એ પ્રમાણે ઔદત્ત નામનો
કોઈ ગૃહસ્થ અઢાર દેશની માપા-
ઓને જોડને (સાંખલીને) વીજા-
ઓની પણ—પટલે અનાયો પેકી
જવસ, પારસ અને ચમ્પરા લોકોની
પણ—માપાને જુદા છે (સામલે
છે)”

પ્રથમકારે ઉપસંહારમાં આમ અઢાર દેશી માપાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે
અને દેશોની ગણનાના પ્રસંગમાં માત્ર સોઠ દેશો જ જણાવેલા છે તેનું
કારણ સમજાવું નથી.

એ ઉલ્લેખમાં એ દેશોને જણાવેલા છે તે ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:

“ તત્થ ય પવિસમાણેણ
 દિદ્ધા અણેયદેમમાસાલકિમ્મણ
 દેસવણિય । ” જહા—
 ક્રસિણા નિટ્ટરયયણે મહુકસમર (?)
 મુજણ અલ્લજે ય ।
 ‘ અરટે ’ તિ ઉલ્લપત્તે અહ
 વેચ્છઈ ગોહણ તત્થ ॥
 નયનીહસધિધિમ્મહપટ્ટણ તજ્જ
 પપ્પ ય પપર્ણ ।
 ‘ તેરે મેરે આડ ’ તિ જાંબિરે
મજ્જાદેસે ય ॥

નીહરિયપોટ્ટ—દુપ્પલ—
 મટ્ટહણ સુરયપેલિતલ્લિચ્છે ।
 ‘ એસેલે ’ જપુલ્લે અહ વેચ્છઈ
માગરે કુમરો ॥

કવિલે વિંગલનયણે લોચણ—
 કલ્લદિલ્લમેત્તવાવારે (?) ।
 ‘ કિ તે કિ મો ’ પિ ય જાંબિરે
 ય અંતવેણ ય ॥

ઉચ્ચુગચ્છલ્લપોણે કણયવત્તે ય
 મારવારે ય ।

ત્યા પ્રવેશ કરતા શ્રીદત્તે
 અનેક દેશની માળના જાણકાર
 તે તે દેશના શણિકોને જોયા.
 તે જેમકે, પ્રથમ ગોહ દેશના
 લોકોને જોયા, એ લોકો નિષ્ઠુર
 માપી, કાઢ્યા, સમરમોગી (?)
 અને નિર્ભય હોય છે તથા
 ‘ અરટે ’ એમ બોલનારા હોય છે.
 પછી મધ્યદેશના લોકોને જોયા,
 એ લોકો નય, નીતિ, સધિ અને
 વિગ્રહમા ચતુર, મહુબોલા અને
 ‘ તેરે મેરે આડ ’ એમ બોલનારા
 હોય છે.

પછી મગધના લોકોને જોયા,
 એ લોકો દુર્વર્ણ, વધેલા વેચ્યાઢ્યા,
 ઢિંગણા, સુરતપ્રિય અને ‘ એસેલે ’
 એમ બોલનારા હોય છે.

પછી અત્તપદિના દટલે ગગા
 જમનાની ચચ્ચેના પ્રદેશમા રહે
 નારા લોકોને જોયા, એ લોકો
 વર્ણે કપિલ, માજરી આપવાઢ્યા
 અને ‘ કિ તે કિ મો ’ એમ બોલ
 નારા હોય છે

પછી કીરદેશના લોકોને જોયા,
 એ લોકો વર્ણે કનકવર્ણા, ડંચી

‘સરિ પારિ’ જંપિરે કીરે
કુમારો પલોદ્દ ॥

દક્ષિણદાનપોરુસ-વિજ્ઞાન-
દયાવિવરિજયસરીરે ।

‘પહં તેહ’ ચવંતે દક્ષે
ઝળ પેચ્છદ્ કુમારો ॥

સલલિયમિલમહાવ ગંધધ્વ-
વિપ્પ સપ્પસગયચિત્તે ।

‘યસે દદ્ધો’ મળિરે મુહસે
અહ સંધમે દિદ્ધે ॥

કયંજડે (!) ય જડે વહુ
મોર્દ કદિળપીળરુળમે ।

‘અપ્પાં તુપ્પા’ મળિરે અહ
પેચ્છદ્ કારુદ્ તત્તો ॥

✓ ઘયલોળિયપુદ્ધમે ધમ્મપરે
સંધિવિમાદ્દે નિઝળે ।

‘ન ઝ રે મહ્ઝં’ મળિરે
અહ પેચ્છદ્ મુજ્જરે અવરે ॥

પ્હાઝોલિત્તવિલિત્તે કયસીમંતે
સોદિયંગતે ।

અને જાડી નાસિકાવાળા, માર
વહનારા અને ‘સરિ પારિ’ એવું
ચોલનારા હોય છે.

પછી ઠક્ક દેશના લોકોને
જોયા, એ લોકો દાક્ષિણ્ય, દાન,
પૌરુષ, વિજ્ઞાન અને દયા વિનાના
હોય છે અને ‘પહં તેહં’ એમ
ચોલનારા હોય છે.

પછી સિંધના લોકોને જોયા,
એ લોકો સ્થિત, મૃદુ, ગાંધર્વમિય,
સ્વદેશપરાયણ, હસમુખા અને ‘યસે
દદ્ધો’ એમ ચોલનારા હોય છે.

પછી કારુદેશના લોકોને જોયા,
એ લોકો કપિજલ (!) જડુ, વહુ-
મોજી, કઢળ અને પુદ્ધ અંગવાળા
તથા ‘અપ્પા તુપ્પા’ એમ ચોલ-
નારા હોય છે.

પછી શૂર્જરલોકોને જોયા, એ
લોકો ધી અને માગ્ગયથી પુદ્ધ
ચીરિવાળા, ધર્મપરાયણ, સંધિ
વિગ્રહમા નિપુણ અને ‘ન ઝ રે
મહ્ઝં’ એમ ચોલનારા હોય છે.

પછી લાટના લોકોને
જોયા, એ લોકો (માથામાં) સંધો

‘અમ્હ કાઉં તુમ્હ’ મળિરે
અહ પેચ્છહ છાડે ।

તળુસામમડદેદે કોવળ
માળજીવળે રોદે ।

‘માહ ય મહની તુઝમે’
મળિરે અહ માલ્વે દિદે ॥

ઝકડદપ્પે પિયમોદળે ય
રોદે પયગવિત્તી ય ।

‘અઢિપાઢિ રમરે’ મળિરે
પેચ્છહ કનાડા અળે ॥

કુપ્પાસપાડયમે માસળદ (?)
માળમયળતહિચ્છે ।

‘અસિ કિસિ મળિ’ મળ
માળે અહ પેચ્છહ તાદા અવરે ॥
સલ્લવલ્લપઝમદે માળી વિય
કોવળે કઢિળદેદે ।

‘જલ તલ લે’ મળમાળે
કોસલ્લ પુલ્લ અવરે ॥

‘દદમઢહસામલ્લો સહિલ
અહ માળકલહસીલે ય ।

‘દિમ્મરલે મહિયલ્લે’ ઝલ્લ
વિરે તલ્લ મરહદે ॥

પાડનાય, લેપન કરનાય, મુશો-
મિત શરીરવાળા અને ‘અમ્હ કાઉં
તુમ્હ’ એમ બોલનાય હોય છે.

પછી માલ્વાના લોકોને જોયા,
એ લોકો, કાઠા અને નાના શરીર
વાળા, ક્રોધી, અભિમાની, રૌદ્ર
અને ‘માહ ય મહની તુઝમે’
એમ બોલનાય હોય છે.

પછી કર્ણાટકના લોકોને
જોયા, એ લોકો ધર્પવાળા, મોહ-
વાળા, રૌદ્ર, ચ્ચલ અને ‘આઢિ-
પાટિ રમરે’ એમ બોલનાય
હોય છે.

પછી તાદા લોકોને જોયા, એ
લોકો કચુક પહેરનાય અને ‘અસિ
કિસિ મળિ’ એમ બોલનાય
હોય છે.

પછી કોશલદેશના લોકોને
જોયા, એ લોકો સર્થવલાહીન,
માની, કોપી અને ‘જલ તલ લે’
એમ બોલનાય હોય છે.

પછી મહારાષ્ટ્રના લોકોને
જોયા, એ લોકો શરીરે દૃઢ,
નાના અને કાઠા હોય છે તથા
સ્વહિતમા માન-કલહસીલ અને

હેવે ‘વર્તમાન જૈન આગમોને મહાવીર ભાષિત સમજીને કોઈ
 એ આગમોની જ માપાને અર્ધમાગધી કહે અને એ ઉપરથી જ એના
 વ્યાકરણ અને વોપ બનાવે તો ન બની શકે ?’ એ પ્રશ્નનું સમાધાન
 આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની કૃતિદ્વારા અને ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખદ્વારા પણ
 કરી નાલ્યું છે. ઈથી આ આગમોની માપાને અર્ધમાગધી સમજવી કે
 એમ સમજી એ વિષેના પુસ્તકો લલ્લવા એ માપાના ઇતિહાસમા ગોઠાલ્લો
 કરવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

આચાર્ય હેમચંદ્રના પૂર્વવર્તી અને અગસૂત્રોના ટીકાકાર આચાર્ય
 અમયદેવે પણ અર્ધમાગધી નામ ધરાવતી માપાને પ્રાકૃત લક્ષણની
 બહુલતાવાલ્લી જણાવી છે તેમણે લલ્લ્યું છે કે

પિયમહિલાસગામે મુદરગોત્તેય
 માપાને રોડે ।

‘અદ્ધિ મદિ’ મળતિ અયરે
અધે કુમારો પગોદર ॥

‘દિધલ્લે મહિયલ્લે’ એમ ચોલ
 નારા હોય છે

બહી આપ્રના લોકોને જોયા,
 એ લોકોને સ્ત્રી અને સપ્રાપ્ત વન્ને
 પ્રિય હોય છે, એમના ગોત્રો મુદર
 હોય છે, અને એ લોકો રૌદ્ર તથા
 મયકર અને ‘અદ્ધિ માદિ’ એમ
 ચાલનારા હોય છે.

ઉપરના ઉલ્લેખમા ચોલ (ગૌડ?), મધ્યદેશ, મગધ અન્તરગદિ,
 કાર, ટક, સિંધ, કાર (કારવાડ), ગૂર્જર, લાટ, માન્ધ, કર્ણાટ,
 તાદિ (૧) કોશલ, મહારાષ્ટ્ર અને આપ્ર એમ ચોલ દેશોને જણાવેલા છે

કુવલ્યમાલાનો આ ઉલ્લેખ અહીં ઇટલા માટે આપ્યો છે કે, એમા
 એ દેશોની ગણના એ રીતે કરેલા છે (આચાર્ય જિનવિજયજીની એક
 નાથદ્વારા આ ઉલ્લેખને દુ ‘કુવલ્યમાન’માથી મેલવી શક્યો હું)

“ ‘ ૨-સો-છંશૌ માગધ્યામ્ ’ इत्यादि यत् मागधभाषालक्षणं तेन अपरिपूर्णा प्राकृतभाषालक्षणबहुला अर्धमागधी ”

(औपપाતિક ટીકા પૃ. ૭૮ સમિતિ)

અભયદેવે આગમોની ભાષા ઉપરથી નક્કી કરેલું અર્ધમાગ-
ધીનું સ્વરૂપ જોતા તો ‘ અર્ધમાગધી ’ નામ ‘ દેવાદાર ’ ના ‘ રણ
છોડ ’ (ઋણને છોડનાર) નામ જેવું લાગે છે. તેઓ સાફ સાફ
કહે છે કે, આગમોની ભાષા પ્રાકૃતલક્ષણની બહુલતાવાળી છે અને
એક લક્ષણ સિવાય માગધીના બીજા ક્ષાસ લક્ષણોને એમાં કાંઈ સ્થાન
નથી, એથી જ ઘાઘનાર સમજી શકશે કે, વર્તમાન આગમોની ભાષાને
અર્ધમાગધી કહેવી કે પ્રાકૃત કહેવી ?

‘ આગમો પ્રાકૃત છે ’ એ મત તો આજ ઘણા સમયથી ચાલ્યો
આવે છે અને હેમચંદ્ર અને અભયદેવ કરતાં ય પ્રાચીન અને પ્રામાણિક
આચાર્યોએ એ મતને સ્વીકારેલો છે.

એ સંબંધમાં આચાર્ય હરિભદ્ર જણાવે છે કે,

“ પ્રાકૃતનિબન્ધોઽપિ બાલાદિસાધારણ ” इति

૧ દશશૈકાલિકની ટીકામાં જે પ્રસંગ આચાર્ય હરિભદ્રે આ ઉલ્લેખ
કર્યો છે તે પ્રસંગ આ છે ,

“ દર્શનાચારના આઠ પ્રકાર છે, તેમાં પેહેલો પ્રકાર નિઃશક્ત
રહેતો છે, ‘ નિ શક્તિ ’ નું વિવરણ કરતાં કહ્યું છે કે, શક્તિના બે પ્રકાર
છે—સર્વશક્તિ અને દેશશક્તિ. સર્વશક્તિ એટલે સર્વ પ્રકારે શક્તિ અને દેશ
શક્તિ એટલે સ્થાવીર શક્તિ તેમાં ‘ સર્વશક્તિ ’ નું સ્વરૂપ સ્થાયતા જણાવ્યું
છે કે,

“ સર્વશક્તિઃ પ્રાકૃતનિબદ્ધત્વાત્ સર્વભવેદ પરિકલ્પિત માંવિષ્યતીતિ । ”

અર્થાત્ ‘ પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલું હોવાથી આ કશુંયે સ્થાયી નેમ
ન હોય ? ’ કાઠી જે જિનાગમ ગ્રંથે શકા કર્યો છે તે સર્વશક્તિ, આત્મ
સમાધાન કરતાં હરિભદ્રે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો ટાંકી પતાવ્યો છે

આટલું લખ્યા પછી એ આચાર્યવર “ઉત્તં ચ” કહીને પોતાના ઉલ્લેખના ષોષણમાં એક જૂના સંવાદને ટાંકી ચતાવે છે—

“નાલકીમૂદમૂર્ત્યાનાં નૃણાં ચારિત્રકાલ્પિણામ્ ।

અનુગ્રહાર્થે તત્ત્વજ્ઞૈઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રારૂતઃ કૃતઃ ॥”

(દશૈકાલિક ટીકા પૃં ૧૧૧ વાનુ ૦).

આ ઉપરથી આપને જોડ શકીએ છીએ કે આપનો આ મત હરિમદ્ર કરતાં ય જૂનો ઠરે છે.

જે પ્રસંગમાં હરિમદ્રે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને મૂકેલો છે તે જ પ્રસંગમાં શાદિદેવમૂરિના ગુરુ આચાર્ય મુનિચંદ્ર પણ એ જ ઉલ્લેખને (હરિમદ્રના ધર્મચિંદુની ટીકામાં) મૂકે છે. ધર્મચિંદુ પૃં ૭૭, દ્વિતીય અધ્યાય આત્માનંદ સમાની આનૃત્તિ.

આચાર્ય મલયગિરિ પણ પ્રજ્ઞાપનાની પોતાની ટીકામાં એવા જ પ્રસંગમાં એ જ વાતને જણાવે છે—પ્રજ્ઞાપનામૂળ ટીકા સમિતિનું પૃં ૬૦.

હેમચંદ્રની પછી થયેલા આચાર્યો દ્વારા પણ એ જ મતને ટેરી આપવામાં આવ્યો છે—

આચાર્ય પ્રમાચંદ્રે બનાવેલા અને શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિય શોષેલા પ્રમા-વરુચરિત્રમાં (પૃં ૯૮-૯૯) જણાવ્યું છે કે,

“અન્યદા લોકવાક્યેન જાતિપ્રત્યયતસ્થા ।

આ વાલ્યાત્ સંસ્કૃતાભ્યાસી કર્મદોષાત્ પ્રવો(વા)ધિતઃ ॥ ૧૦૯

૧ ઉપરના વળા ઉલ્લેખોમાં વપરાયેલો ‘પ્રાજ્ઞત’ શબ્દ પ્રાજ્ઞત-માપાનો મૂલક છે, અનુયોગદ્વારણમાં ‘પ્રાજ્ઞત’ શબ્દ પ્રાજ્ઞતમાપાના અર્થમાં વપરાયેલો છે. (પૃં ૧૩૧ લં ૦) વૈયાકરણ ધરણિનાં સમ-યથી તો એ શબ્દ એ અર્થમાં વપરાતો આવ્યો છે, અને એ પછીના આખાવોંષ પણ એ શબ્દને એ જ અર્થમાં વાપરેલો છે. માટે કોરપ અહીં એ શબ્દને ગરણ્યો નહિ.

સિદ્ધાન્તં સંસ્કૃતં કર્તુમિચ્છન્ સંયં વ્યનિજ્ઞપત્ ।

પ્રાકૃતે કેવલજ્ઞાનિમાપિતેઽપિ નિરાદરઃ ॥ ૧૧૦ ૧

+

+

+

યદિ (હં) વિશ્રુતમસ્માભિઃ પૂર્વેષા સંપ્રદાયતઃ ।

ચતુર્દશાપિ પૂર્વાણિ સંસ્કૃતાનિ પુરાઽમવન્ ॥ ૧૧૪

પ્રજ્ઞાતિશયસાધ્યાનિ તાન્યુચ્છિન્નાનિ કાલતઃ ।

અધુનૈરાદશાઙ્ગચ્છિન્નિ મુષર્મસ્વામિમાપિતા ॥ ૧૧૬

બાલભ્રીમૂઢમૂર્ખાદિજનानુગ્રહણાય સ્ત ।

પ્રાકૃતાં તામિહાઽકાર્પેઢનાસ્થાઽઞ્ચ કથં હિ ષઃ ” ॥ ૧૧૯

અર્થાત્ “ સિદ્ધસેન દિવાન્દર નામના સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યે પ્રાકૃત જૈન આગમોને સંસ્કૃતમા કરવાની ઇચ્છા કરી ” આટલું જણાવી ગ્રંથકાર પોતાના તરફથી વધુ જણાવતા કહે છે કે, “ બાલ, ભ્રી, અને મૂર્ખ વગેરેની સગવડતાને માટે પૂર્વ પુરુષોઈ-સુધર્મસ્વામિઈ-ઈ આગમોને પ્રાકૃતમા રચ્યા છે, તો એમા આપણે શામાટે બનાસ્થા કરવી ? ”

“ યત્ ઉક્તમાગમે ” અર્થાત્ ‘ આગમમા કહ્યું છે કે ’ એમ લક્ષીને શ્રીવિજયનદસૂરિ પોતાના તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદમા જણાવે છે કે,

મુત્તૂળ દિઢિવાય કાલિય-ઉક્કાલિયંગસિદ્ધંતં ।

ધીબાલવાયગત્ય વાયયમુદ્યં ત્રિજવરેદિં ॥

અને સાથે હરિમદ્રે ઉદ્ધરેલો શ્લોક પણ ટાકે છે. (ત્રી રીતે તો આ પ્રાકૃત ગાયાને હરિમદ્રની પહેલા જ મૂર્ખી જોઈએ પણ મને એનું મૂળ સ્થાન ન જાણવાથી છતાં ઉદ્ધૃત કરનારના કાઢખમમા એને મૂકવામા આવી છે.)

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમા જણાવ્યું છે કે,

“ સત્કયા વાયયા ચેવ મણિદ્વો હોતિ દોષિણિ વા ”

(ઇ. ૧૨૧ સમિતિ)

અર્થાત્ ‘ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બે ભાષાઓ છે. ’

આ ઉદ્દેશ ગીતની ભાષાના પ્રસંગમા છે. આ ઉપરથી દટલુ તો જરૂર તારવી શકાય કે, અનુયોગદ્વારના સંમયમા અર્ધમાગધીને પ્રાકૃતથી જુદી જ ગણવામા આવતી હોત તો સૂત્રકાર પ્રાકૃતની સાથે જ પોતાની પ્રિય અને દેવભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી અર્ધમાગધીને પણ સૂચવવી ભૂલે શ્વતા ?

આ પ્રમાણે એક નહિ પણ અનેક જૈનાચાર્યોદ્ વર્તમાન આગમોની ભાષાને સ્પષ્ટ શબ્દમા પ્રાકૃત કહેલી છે માટે અમે પણ અહીં એ જ મતને સ્વીકારેલો છે, અને તેથી જ પ્રસ્તુત વ્યાકરણમા પણ જૈન આગમોના કેટલાક વિશિષ્ટ રૂપોને પ્રાકૃતના વ્યાકરણ સાથે જ નોંધેલા છે.

આ તો જૈનાચાર્યોની જ દ્રષ્ટિ આગમોમા આવેલી ભાષાના સંબંધમા ચર્ચા થઈ, તદુપરાંત ત્રીજી ત્રણ દ્રષ્ટિ પણ અર્ધમાગધી ભાષાની ચર્ચા થઈ શકે છે. તેમા—

પહેલી દ્રષ્ટિ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રની,
ત્રીજી દ્રષ્ટિ પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણોની
અને ત્રીજી દ્રષ્ટિ અશોકની ધર્મલિપિઓની.

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે,
“ ચેટાના રાજપુત્રાણા શ્રેષ્ઠિના ચાર્ધમાગધી ”

ભરતના ૦ અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૧૦

નાટકોમા પાત્ર તરીકે આવતા ચેટો, રાજપુત્રો અને શેઠિયાઓ અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે. ભરતના આ ઉદ્દેશથી આપણે નાટકોના તે તે પાત્રોની ભાષાદ્વારા અર્ધમાગધીના સ્વરૂપને વઢી શકીશું.

નાટકોની ભાષાના નમૂના—

(भासनुं प्रतिज्ञायौगंधरायण)

- भट.—को काळो अहं भट्टिदारिभाए वासवदत्ताए उदए कीळिट्ट-
 कामाए भट्टवदीपरिचारअं गत्तसेवअं ण पेक्खामि । भाव पुष्फ-
 दंतअं गत्तसेवअं ण पेक्खामि । किं मणासि एसो गत्तसेवओ
 कण्डिलसुद्धिगिणीए गेहं पविसिअं सुर पिबदि ति । ५० १०२
- भट —सत्वं दाव चिट्ठट्टु राअउळे भट्टपीठिअं ण णिकामेअं कुदो
 अअं आहिण्हदि ति । ५० १०६
- भट —किं णु सु एवं + होटु, इमं वुत्तंतं अमच्चस्स णिवेदेमि ।
 ५० १०६

(भासनुं चारुदत्त)

- चेट —अम्मो अट्ठमेत्तेओ ।
- चेट —अम्मो भट्टिदारओ । ५० १७
- चेट —सुहीदेसु पादेसु भूमीए पओहिदन्व । ५० ६८
- (भासनुं स्वप्नवासवदत्त)
- भट्टी—उत्सरहं उत्सरहं अम्हा उत्सरह । ५० ८
- चेटी—एट्टु एट्टु भट्टिदारआ इदं अत्तमपदं पविसिट्टु । ५० १५
- चेटी—अत्थि राओ वज्जंदो णाम उज्जदणीए सो दारअस्स कारणादो
 दूदसपादं करेदि ५० १७

(शूद्रानु मृच्छमटिक)

- चेट —अज्जुणं चिट्ठ, चिट्ठ ।
- उत्ताशिता गच्छसि अतिका मे
 शंपुष्णपुच्छा विअं गिम्हमोरी ।
 ओवण्णदी शामिअं मट्ठवे मे ।
 वणे गहे कुवुरशावके न्व ॥ ५० २७

ચેટ:-સામેહિ અ લાઅવહહ તો સ્વાહિશી મચ્છમશર્ક ।

એદેહિ મચ્છમશર્કેહિ શુળઆ મટઅં ણ શેવંદિ ॥ ૫૦ ૩૧

આ વધી માયા ચેટેની છે.

રાજપુત્રની માયા આ પ્રમાણે છે:

(કાલીદાસનું શાકુંતલ)

ચાલ.-જિમ જિમ દંદાણિ તે ગણસ્સ ૫૦ ૨૯૫

ચાલ.-ચલિઅ ખીદ મ્હિ ૫૦ ૨૯૬

ચાલ -ઈમિણા એવ દાવ કીલિમ્સં ૫૦ ૨૯૮

હવે શેઠિયાઓની માયાનો નમુનો—

(શૂદ્રકનું મૃચ્છકાટિક)

ચન્દનદાસ.—જેટુ અઝ્મો

ચન્દનદાસ.—કિં ણ જાણાટિ અઝ્મો જહ અણુચિદો ઉવઆરો
પરિહવાદો વિ મહંતં દુઃખ ઉપ્પાદેદિ । તા હહ ય્યેક
ઉચ્ચિદાણ ભૂમીણ ઉવવિસામિ ।

ચન્દનદાસ—અહ હ અઝ્મસ્સ પ્પસાણ અવ્વણિહંદા વણિજ્ઞા । ૫૦ ૧૪

ચન્દનદાસ:—આણવેદુ અઝ્મો કિં કેવિઅં હમાદો જણાદો હચ્છી-
આદિ તિ ।

ચન્દનદાસ.—અઝ્મ અલિઅં એદં કેણવિ અણઝ્મેણ અઝ્મસ્સ
ણિવેદિદં । ૫૦ ૧૫

ચન્દનદાસ —ફલેણ સંવાટિદં સોહદિ દે વિકાત્પિદં । ૫૦ ૧૭

નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરતના ઉલ્લેખ પ્રમાણે ચેટ, રાજપુત્ર અને શેઠની
માયાને અર્ધમાગધી કહેવામા આવે છે. એના નમુના ઉપર આપવામા
જાણ્યા છે. ઉપરના નમુનાની સખા સાથે આપણે જાગમોની માયાને
સરસાવીએ તો કેવલ સામલવા માત્રથી જ શું નથી જણાતું કે,

ए नाटकोना पात्रोनी भाषामा अने आगमोनी भाषामा केटलो बधो तफावत छे ?

हवे आपणे जोईए के, प्राकृत व्याकरणोनी दृष्टिए आगमोनी भाषाने अर्धमागधीनुं नाम आपी शक्य के केम ?

प्राकृत व्याकरणो तो घणा छे, ए बधाना नामो पण हवे पछी आपदाना छे बधा प्राकृत व्याकरणोमा वररुचिनो प्राकृतप्रकाश बधारे प्राचीन छे. एमा 'मागधी' नी प्रकृति तरीके शौरसेनीने वही छे अने शौरसेनी करता जे विशेषता छे ते आ प्रमाणे बतावी छे —

- १ मागधीमा 'प' अने 'स' ने बदले 'श्च' बोलवो.
- २ " 'ज' ने बदले प्राय 'य' बोलवो
- ३ " चवर्गना कोइ अक्षरनो लोप न करता नेम होय.
तेम ज बोलवु
- ४ " 'र्य' अने 'द्य' नो 'य्य' बोलवो.
- ५ " 'क्ष' ने बदले 'स्व' बोलवो
- ६ " अकारात शब्दना प्रथमाना एक वचनमा 'इ' अने 'ए' प्रत्यय वापरवो.
- ७ " मागधीमा अकारान्त भूतकृद्गतना प्रथमाना एक वचनमा उपरना बे प्रत्ययो उपरात 'उ' प्रत्यय पण वापरवो
- ८ " षष्ठीना एकवचनमा 'ह' प्रत्यय वापरवो.
- ९ " संबोधनना एकवचनमा अन्त्य 'अ' नो 'आ' करवो
- १० " 'स्था' ने बदले प्राकृतमा वपराता 'चिष्ट' न
स्थानमा 'चिष्ठ' धातु वापरवो

- ૨૧ = ‘કૃત’ ને બદલે ‘કડ’ ‘સૃત’ ને બદલે ‘મટ્ટ’
 અને ‘ગત’ ને બદલે ‘ગઢ’ રૂપો વાપરવા.
- ૨૨ ” સંબધક ભૂતકૃદંતને સૂચવવા ‘ત્વા’ પ્રત્યયને
 બદલે ‘દાણિ’ પ્રત્યય વાપરવો.
- ૨૩ ” ‘હૃદય’ ને બદલે ‘હૃદક’, ‘અહ’ ને બદલે
 ‘હકે’ ‘હો’ ‘અહકે’ અને ‘શૂગાલ’ ને
 બદલે ‘શિઆલ’ તથા ‘શિઆલક’ શબ્દો વાપરવાં.

વરુચિણ વતાવેલું માગધીનું સ્વરૂપ ઉપર પ્રમાણે છે, આ સિવાય શૌરસેનાના જે નિયમો વરુચિણ આપેલા છે તેમાના નિરપવાદ નિયમો માગધીમા પણ ઉમેરી લેવાના છે આગમોની^૨ માપાને જોતા તેમા ફક્ત વરુચિણ થતાવેલી ૬ ટી વિશેષતાનો જ અમુક અંશ (‘એ’ ની વપરાશ) જોવામા આવે છે, તો માગધીના એક જ અંશની વપરાશને છોડે આગમોની માપા અર્ધમાગધી કહેવાય કે નહિ ? એ સાક્ષરો જ વિચારી લે.

‘વર્તમાન આગમોની માપામા માગધીમાપાનું સ્વરૂપ કેટલે અંશે દેખાય છે ?’ એ પ્રશ્નની પરીક્ષા કરતા આપણે ખાસ વગેરેના નાટકો જોયા, પ્રાચીન વૈયાકરણ વરુચિને તપાસ્યો. હવે અશોકની ધર્મ લિપિઓની માપાને પણ આપણે જોઈ જઈએ એ લિપિઓની માપાને ‘કઈ માપા કહેવાઈ ?’ એ પ્રશ્ન હમી વિવાદગ્રસ્ત છે તો પણ એને ‘પ્રાચીનમાગધી’ કહેવામા કાંઈ દોષ જણાતો નથી—બૌદ્ધોના ત્રિપિ-

૧ માગધીને લગતું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણો માટે જુઓ પ્રાકૃત-પ્રકાશ પૃ. ૧૨૮ થી ૧૩૨ તથા ૧૩૨ થી ૧૩૭ અથવા ૧૧ મો પરિચ્છેદ અને ચારમો પરિચ્છેદ.

૨ આગમોની માપાના ઉદાહરણો માટે જુઓ “જેન આગમ સાહિત્યની મૂળ ભાષા કઈ” એ લેખ (જેન સાહિત્યસંશોધક પુ. ૧ અ. ૧ પૃ. ૩૧ થી ૩૭)

ટકનો ભાષા એ લિપિઓની સાથે સરસામળીમા આવી શકે પૂરી છે. ત્રિપિટકમા પણ ‘માગધી’ ભાષાનો ઉપયોગ થયાનું નીચેની ગાથા જણાવે છે’.

અશોકની ધર્મલિપિઓમા વપરાણી ભાષાનું વ્યારણ તપાસતા આ નીચે જણાવેલા મુખ્ય નિયમો ઉપજી શકે છે:

૧ અદ્વિર્ભાવ (વર્ણનું નહિ બેવડાવું)

‘ સંયુક્ત અક્ષર અનાદિમા હોય અને સંયુક્ત અક્ષરમાનો એક અક્ષર છોપાય ત્યારે જે શેષ અક્ષર હોય છે તે બેવડાય છે અથવા સંયુક્ત અક્ષરની પહેલાનો હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે ’

પ્રાકૃત ભાષાઓનો આ એક સાધારણ નિયમ છે. અશોકની ધર્મલિપિઓની ભાષામા એ નિયમ કશિત્ જ સચવાયેલો જોવાય છે પણ જૈન આગમોની ભાષામા પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે એ નિયમ નર-બર સચવાયેલો છે.

લિપિઓની ભાષામા વપરાયેલા એવા દ્વિર્ભાવ વિનાના અને દીર્ઘસ્વર વિનાના રૂપો આ પ્રમાણે છે

લિપિઓની ભાષા	આગમભાષા	સંસ્કૃતરૂપ
અપ	અપ્પ	અરૂપ
‘ કપ	કપ્પ	* કરૂપ

૧ “ છા માગધી મૂઝમાઘા નરા ગાયાઽઽદિકપ્પિક્ષા ।

વ્રહ્મજા ચસ્સુવાત્તપા સંબુદ્ધા ચાપિ માસરે ” ॥

૨ આમા અશોકની ધર્મલિપિમાથી જે રૂપો આપ્યા છે તે ઉદા-
હરણ રૂપે છે, એને મઠતા વીના અનેક રૂપો છે. પણ વધા અર્થો વિસ્તાર
મયથા આપ્યા નથી. વીજીં એ એક વાત લક્ષ્યમા રાખવાની જરૂર છે કે,
અશોકના પ્રાચીન પાઠ મેદ પણ કેટલેક ઠેકાણે છે, જો કે મેં રૂને ત્યા
મુખી સર્વ સાધારણ રૂપો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

યુત	જુત	યુક્ત
નિસ્તમ	નિક્તમ	નિષ્ક્રમ
કલાણ	કલાણ	કલ્યાણ

૨ 'ર' નો વૈકલ્પિક 'લ'

અશોકની લિપિઓમાં 'ર' ના સ્થાને સર્વત્ર 'લ' નો પ્રયોગ વૈકલ્પિક રીતે થયેલો દેખાય છે ત્યારે જૈન આગમોમાં પ્રાકૃત ભાષાના ધોરણની પેઠે 'ર' નો જ પ્રયોગ કાયમ રહેલો છે:

લિ०	આ०	સં०
આદિકલે	આદિકરે	આદિકર:
આદિકરે	આદગરે	
પરિસા	પરિસા	પર્યત
પલિસા		
ચરણં	ચરણં	ચરણમ્
ચલનં		
હિલ્લન	હિરણ્ણ	હિરણ્ય
હિરણ		
મરણ	મરણં	મરણમ્
મલને		

૩ અનાદિ—અસંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ

અશોકનો ધર્મલિપિઓમાં અનાદિ—અસંયુક્ત ક, ગ, ઘ, જ, ત, દ, પ, વ, મ અને ષ લોપાતા નથી ત્યારે આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે ઇ મઘા અક્ષરો છોપાયા છે:

લિ०	આ०	સં०
સુક્તં	સુકૃત્યં	સુકૃતમ્
મિગે	મિર	મૃગ:

ઉચાવુચઁંદો	ઉચાવચ્છંદો	ઉચાવચ્છંદ:
સમાજસિ	સમાયમ્મિ	સમાને
એતે	એ	એતે
વિવાદે	વિવાઓ	વિવાદ:
પાપુનાતિ	પાપુણદ	પ્રાપ્નોતિ
		વગેરે

૪ શ, સ, પ નો ઉપયોગ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં શ, પ, અને સ નો ઉપયોગ થયેલો છે ત્યારે આગમની ભાષામાં પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે માત્ર એક 'સ' નો જ ઉપયોગ થયેલો છે:

લિ०	આ०	સં०
પશુ	પસુ	પશુ
પસુ		
શત	સય	શત
સત		
દોસ	દોસ	દોષ
દોષ		
ઓપદિનિ	ઓસહાણિ	ઔપધાનિ
ઓસઘાનિ		
સાર	સાર	સાર
શાલ		
પંચસુ	પંચસુ	પંચસુ
પંચપુ		

૫ વિજાતીય સંયુક્ત વ્યંજનની વપરાશ

અશોકની ઘર્મલિપિઓમાં વિજાતીય સંયુક્ત વ્યંજનોની વૈકલ્પિક વપરાશ ઘણી છે ત્યારે જૈન આગમોની માપામાં પ્રાકૃત માપાના નંધારણ પ્રમાણે એ વપરાશ જ નથી.

લિ०	આ०	સં०
પ્રાણ પાન	પાણ	પ્રાણ
દિવ્યાનિ દિવિયાનિ	દિવ્વાઈ	દિવ્યાનિ
સેઠે સેસ્ટે	સેઠે	શ્રેષ્ઠઃ
અસ્તિ અત્થિ	અત્થિ	અસ્તિ
સહસાનિ સહસ્રાનિ	સહસ્સાઈ	સહસ્રાણિ
પુત્ર પુત	પુત્ર	પુત્ર
મિત્ર મિત્ર	મિત્ર	મિત્ર
નાસ્તિ નાયિ	નાત્થિ	નાસ્તિ
સમણ શ્રમણ	સમણ	શ્રમણ વગેરે

૬ 'સ્વ' 'ય' 'ધ' 'મ' નો હ

અશોકની ઘર્મલિપિઓમાં 'સ્વ' 'ય' 'ધ' અને 'મ' વાચ્યમ

रहे छे त्यारे जैन आगमोनी भाषामा प्राकृत भाषा प्रमाणे ए चारेने स्थाने 'ह' थएलो छे:

लि०	आ०	सं०
लिखित	लिहिअ	लिखित
सुख	सुह	सुख
यथा	जहा	यथा
तथा	तहा	तथा
बहुविध	बहुविह	बहुविध
वध	वह	वध
साधु	साहु	साधु
आलभितु	आलहिउ	आलभताम्
		वगेरे

७ 'न' नो 'ण'

अशोकनी धर्मलिपिओमा 'न' नो 'ण' नपी थएलो त्यारे जैन आगमोनी भाषामा प्राकृतना नियम प्रमाणे 'न' नो 'ण' थएलो छे:

लि०	आ०	सं०
देवानं	देवाणं	देवानाम्
पियेन	पियेण	प्रियेण
अनुदिवसं	अणुदिवसं	अनुदिवसं
बहूनि	बहूणि	बहूनि
दानं	दाणं	दानम्
महानससि	महाणसंसि	महानसे

८ 'ण' नो न

અશોકની ધર્મલિપિઓમા 'ળ' ને સ્થાને 'ન' પણ વપરાયેલો છે ત્યારે આગમોની માપામા તેમ નથી જણાતું

લિ०	આ०	સ०
ગનનાસિ	ગણને	ગણને
ગણનસિ		

૯ 'ત' નો ટ

અશોકની ધર્મલિપિઓમા એકલા 'ત' નો કે સયુક્ત 'ત' નો 'ટ' થયેલો છે ત્યારે જૈન આગમોની માપામા એ સ્પષ્ટે પ્રાકૃતની પ્રાક્રિયા પ્રમાણે એકલા 'ત' નો 'ટ' થયેલો છે અને સયુક્ત 'ત' નો 'ત્' થયેલો છે

લિ०	આ०	સ०
પટિવેદના	પટિવિઅળા	પ્રતિવેદના
પટિપાતિ	પટિવાતિ	પ્રતિપતિ
કટ	કટ, કચ	કૃત
મટ	મટ, મચ	મૃત
કટવ	કાયવ	કર્તવ્ય
કટવિચ		
કિતિ	રિતિ	કોર્તિ
કિટી		વગેરે

૧૦ 'પ' નો વ

અશોકની ધર્મલિપિઓમા 'પ' નો 'વ' નથી થયેલો પણ જૈન આગમોની માપામા પ્રાકૃતની પેઠે 'પ' નો 'વ' થયેલો છે

લિ०	આ०	સ०
લિપિ	લિવિ	લિપિ
કૂપા	કૂવા	કૂપા
પાપ	પાવ	પાપમ્

પ્રેરક પ્રક્રિયા } આપ
ના પ્રત્યયો } આપે

આવ

આવે

સામીપે

સામીવ

સમીપમે
વગેરે

૧૧ ' ઘ ' નો ય

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં ' ઘ ' નો ' ય ' થયેલો છે ત્યારે
જૈન આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃતની પદ્ધતિ પ્રમાણે ' ઘ ' નો ' જ્ઞ '
કરવામાં આવેલો છે

લિ૦

આ૦

સ૦

ઉપાન

ઉજ્ઞાન

ઉચાન

ઉયામ

ઉજ્ઞમ

ઉચમ

૧૨ ' જ ' નો ઉપયોગ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં ' જ્ય, ' ' ણ્ય ' અને ' જ્ઞ ' ને સ્થાને
' જ ' નો ફળ ઉપયોગ થયેલો છે ત્યારે જૈન આગમોની ભાષામાં એ
ત્રણેને સ્થાને પ્રાકૃતની પ્રમાણે ' જ્ઞ, ' ' ણ ' કે ' ણ્ણ ' નો જ
વ્યવહાર થયેલો છે

સિ૦

આ૦

સં૦

હજ્ઞતિ

હજ્ઞતિ, હજ્ઞતિ

ઘ્ઞન્તિ

મજ્ઞતિ

મજ્ઞતિ

મન્યતે

મનમિ

}

અજ

અજ્ઞ, અજ્ઞ

અન્ય

અન

}

હિરજ

હિરજ્ઞ

હિરજ્ઞ્ય

પુજ

પુજ, પુજ્ઞ

પુજ્ય

પુન

}

જાતિ	}	નાઈ	જ્ઞાતિ
નાતિ			
રબો		રણ્ણો	રાજ્ઞઃ વગેરે

૧૩ તિ અને તુ

અશોકની ધર્મલિપિઓના ક્રિયાપદોમા 'તિ' અને 'તુ' પ્રત્યયો વપરાયેલા છે ત્યારે આગમોની માપામા પ્રાકૃતર્ના શૈલી પ્રમા 'ઈ' અને 'હ' પ્રત્યયો વપરાયેલા છે

હિં		આં	સં
મોતુ	}	હોડ	મવતુ
હોડ			
હોતિ	}	હોઈ	મવતિ
માતિ			
વહેતિ		વરેઈ	કરોતિ વગેરે

૧૪ ત્ય નો ચ

અશોકની ધર્મલિપિઓમા 'ત્ય' નો 'ચ' વૈચલ્લિક રીતે વપરાયેલો છે ત્યારે આગમોની માપામા પ્રાકૃતના ધોરણ પ્રમાણે 'ત્ય' નો 'ચ' જ વરવામા આવેલો છે:

હિં		આં	સં
સાતિય-		સચ	સત્ય
સતિય-			
આચાચિય	}	અચ્ચઈઅ	આત્યાયિક
અતિયાયિક			
નિચ		નિચ	નિત્ય

ચજ	}	ચય	ત્યજ
તિજ			વગેરે

૧૫ નામને લગતા પ્રત્યયો

પ્રયમાના	લિ૦	આ૦
एकवचननो		
પ્રત્યય—	ए	ए
	ओ	ओ

चतुर्थीना एवचननो

પ્રત્યય—	य	
	ये	ए

खीलिंगी नामने लगता
तृतीयायी सप्तमी सुधीना

પ્રત્યયો—	य	
	या	
	ये	ए

૧૬ ‘ રાજન્ ’ ના રૂપો

અશોકની ધર્મલિપિઓમા ‘ રાજન્ ’ શબ્દના જે જાતના રૂપો મળે છે તેમાનુ એક રૂપ પણ આગમોની માપ મા મળતુ નથી. જે મળે છે તે બરા પ્રાકૃતના ધોરણે સધાણ છે

લિ૦	આ૦	સં૦
રાજા	રાયા	રાજા
રાજાનો	રાયાણો	રાજાન:
રાજાનો		

જાગિના	}	રણા	રાદા
રાગા		.	
જાગિને	}	રણો	રાદો
જાગાને			
રજો	}	રણો	રાજ
રાજો			

આ ઉપરાત—

ए धर्मलिपिओमा अनादि 'ट' नो 'ट' न रहेछो छे
(धर्मिते) त्यारे जैन आगमोनी भाषामा प्राकृत प्रमाणे 'ट' ने
बदले 'ड' थएलो छे (घडिए)

ए धर्मलिपिओमा 'अह' ने बदले 'हक' रूप एग वपरा
एछु छे त्यारे आगमोनी भाषामा क्याय ए रूपनो उपयोग न
नथी थएलो

आ रीते अशोकनी धर्मलिपिओनी प्राचीन मागधीनु स्वरूप
एग वर्तमान आगमोनी भाषामा एने अर्धमागधी कहेवराववा पूरछु
य घटी शकनु नथी, ए हकीकत उपर नणावेला उदाहरणोंमी न
आणी शकाय एम छे

ए आगमोनी छेही सकलना थमा बहेछा, एमा जेवी भाषा
अत्यारे छे तेवी नहि होय ए हकीकत तो आगमोमा रहेछा केदलाक
नूना रूपो उपरथी न नाणी शकाय एवी छे.

आगमोनी रचनासमयनी भाषाना अने देवर्धिगणिनी सकलना
समयनी भाषाना अंतरने समजवा माटे गुजरती भाषानु नीचेनु
उदाहरण बस छे

સં. ૧૭૩૯ ની ભાષા

“ સમવસરણનું દુઝં રે મઢાણ,
માણિક હેમ રજત સુપ્રમાણ ।
સિંહાસની ચર્દા જિનવીર,
દિઈ દેશના અરથ ગમીર ॥
વિદ્યુનમાલી સુર તિહા આવડ,
જિન વાદી આનદ બહુ પાવડ ।
ચરમ કેવલી કુળ પ્રભુ થાસ્યડ,
શ્રેણિક પૂછડ મન ઝહાસડ ॥
પ્રભુ કહડ સુણિ શ્રેણિક નૃપચદ,
બ્રહ્મલોક સામાનિક હદ ।
ચંડદેવીયુત વિદ્યુનમાલી,
સાતમેડ દિનિ એ ચવી શુભશાલી ॥
ઋપભદવસુત તુજ પુર ઠામડ,
ચરમ કેવલી જબૂ નામડ ।
હોસ્યડ તે સુણિ દેવ અનાદી,
હરપડ પરચડ નિજ કુલ આદી ॥”
(યશોવિજયજીએ રચેલી અને
તેમની હસ્તલિખિત પ્રતિમાથી
ઉતારેલી)

સં. ૧૯૪૪ ની ભાષા

સમવસરણનો દુઝો રે મઢાણ,
માણિક હેમ રજત સુપ્રમાણ ।
સિંહાસન ટેઠા જિન વીર,
દીએ દેશના અર્થ ગમીર ॥
વિદ્યુનમાલી સુર તીહા આવે,
જિન વંદી આનદ બહુ પાવે ।
ચરમકેવલી કુળ પ્રુભ થાશે,
શ્રેણિક પૂછે મન ઝહાસે ॥
પ્રુભ કહે સુણ શ્રેણિક નૃપચદ,
બ્રહ્મલોક સામાનિક હદ ।
ચંડદેવીયુત વિદ્યુનમાલી,
સાતમે દિને એ ચવી શુભશાલી ॥
ઋપભદવસુત તુજ પુર ઠામે,
ચરમ કેવલી જબૂ નામે ।
હોસ્યે તે સુણી દેવ અનાદી,
હરચે પરચી નિજ કુલ આદી ॥”
(યશોવિજયજીએ રચેલી અને
જબુમ્વાગિના રાસની ચોપડી
માથી ઉતારેલી)

ઉપર આપેલી કવિતા એક જ કર્તાનો છે, છતાં એમાં કાઠખેદને લીધે કેવો ફેરફાર થયેલો છે, એ, જાણી અસરોમાં મૂકેલાં રૂપો ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

જો કે ૨૦ માં સૈકાની અસરથી રૂપાંતર પામેલી એ કવિતામાં ૧૮ માં સૈકાની કવિની માપના કેટલાક ચ રૂપો જઙ્ઘાદ રહ્યા છે તો પણ રૂપાંતર પામેલી એ કવિતાની માપને કાઢ ૧૮ માં સૈકાની નહિ કહેવાય તેમ ૧૮ માં સૈકાની માપથી મિશ્રિત પણ નહિ કહેવાય તે જ રીતે શ્રી વીરના ૧૦૦૦ માં સૈકામાં રૂપાંતરને પામેલા એ આગમોમાં મગધાન મહાવીરના સમયે રચાઈ આવેલા આગમોની માપનાં કેટલાક ચ રૂપો જઙ્ઘાદ રહ્યાં હોય તો પણ એ વીરના ૧૦૦૦ માં સૈકામાં રૂપાંતરને પામેલા આગમોની માપને કાઢ વીરના સમયની માપ નહિ કહેવાય તેમ વીરના સમયની માપથી મિશ્રિત પણ નહિ કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે, માત્ર ઘેરે પ્રાચીન કવિઓની, વર્ણવેલી અને હેમ્ડ અશોકની ધર્મલિપિઓની માગધી માપનાં યોરું ઘણું પણ સ્વરૂપ વર્તમાન આગમોમાં રહેલું હોય તેમ જણાવુ નથી તો પછી આગમોની માપને ‘અર્ધમાગધી’ નામ કહી રીતે અપાય ?

અત્યાર સુધી તો આપણે ‘અર્ધમાગધી’ ના સંબંધમાં પુરાતન ગ્રંથ, લેખ અને વ્યાકરણને આધારે વિચાર કર્યો, પણ હવે એ સંબંધમાં આધુનિક ગ્રંથકારોનો અભિપ્રાય પણ જોઈ લઈએ.

પ્રોફ. માર્કેડેય અને કમલદીશ્વર સિવાય ઘીના કોઈ અર્વાચીન વૈયાકરણે અર્ધમાગધીના સ્વરૂપને લગતો કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો અજાતો નથી.

માર્કેડેય કહે છે કે:—

“ શૌરસેન્યા અદૂરત્વાદ્ ઇયમેવાર્ધમાગધી ॥

પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૫૦ ૧૦૩

આમ લક્ષીને એ જ ગ્રંથકાર અર્ધમાગધીના ઉદાહરણ તરીકે આ વાક્ય આપે છે—

“ અટ્ઠજ વિ ણો શામિણીણ હિલિમ્બાદેવીણ પુરતવહુક્કઅશોણ .
 ણ ઉવશમદિ ” (વેળીસંહાર તૃતીય અંક)

અને સાથે—

“ રાક્ષસી—શ્રેષ્ઠિ—વેટાડ્ઠુકમ્પાદિરર્ધમાગધી ”

એ ભરતનુ વાક્ય પણ ટકી પડે છે.

ક્રમદીશ્વર પોતાના સક્તિસસારપ્રાકૃતપાદમા જણાવે છે કે.

“ મહારાષ્ટ્રીમિશ્રાડ્ઠર્ધમાગધી ” ૧-૯૮

આ હલ્લેખની વ્યાખ્યા કરતા આચાર્ય વિષ્ણુશેખર મહાશય આ પ્રમાણે જણાવે છે—

“ અર્ધમાગધી શબ્દ ટિ દ્વારાર્ધ જાનિતે પારા ચાઈતે છે એ, એ માપાર શબ્દપ્રભૃતિર અર્ધ અંશ ઠીક માગધી અર્થાત્ પ્રાકૃતમાગધી । તથે તાહાર અરર અપર અર્ધ અંશ કિ ૨ ક્રમદીશ્વર ચલિયાઝેન તાહા મહારાષ્ટ્રી—પ્રાકૃતમાગધી મહારાષ્ટ્રી સહિત મિશ્રિત હર્દયા અર્ધમાગધી નામ ધારણ કરે ।

તાહાર ઉદાહરણ—

કમશવશનમિલશુલશિલવિઅલિદમંડાલલાગિદંહિનુમે ।

વોલગિને પવલાલ્લુ મમ શયલમવજ્જનંવાલં ॥ ”

પાલિપ્રવાશની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૬-૧૭

ઉપર્યુક્ત બંને વેચાકરણો જણાવેલું અર્ધમાગધીનું સ્વરૂપ આગમોની માપામા પડી શકે મ્હર ! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ વિષુ-
 શેતરનાં જણાવેલી ઉપર્યુક્ત ગાથા જ આપી રહી છે.

આ ઉપરથી વાંચતો જાણી શક્યા હશે કે, વૈયાકરણોએ અર્ધમાગધીનું જે લક્ષણ નક્કી કર્યું છે તે આગમોની માપમા ઘટે છે કે નહિ ?

માર્કહેય વગેરે નક્કી કરેલું અર્ધમાગધીનું સ્વરૂપ આ પુસ્તકમાં શૌરસેનીમાં અને માગધીમાં આવી જાય છે, એથી પણ અહીં અર્ધ માગધીને માટે જુદું પ્રકરણ રાખવામાં નથી આવ્યું.

પ્રાકૃતના કેટલાક વ્યાકરણોના અને તેની વૃત્તિઓના નામો

નામ	કર્તા	સંવાદ
૧ પ્રાકૃતપ્રવાશ	વરરુચિ	પ્રસિદ્ધ છે
૨ પ્રાકૃતલક્ષણ	ચંદ	"
૩ પ્રાકૃતવ્યાકરણ	હેમચંદ્ર	"
૪ પ્રાકૃતસંજીવની	વસંતરાજ	આનો ઉલ્લેખ માર્કહેયના 'પ્રાકૃત સર્વસ્વ'માં છે ૧૦ ૧ શ્લોક ૩.
૫ પ્રાકૃતઅમધેય	હર્ષધર	
૬ પ્રાકૃત વ્યાકરણ	સમતચંદ્ર	
૭ " વૃત્તિ	ત્રિવિક્રમદેવ	
૮ પ્રાકૃત પ્રક્રિયાવૃત્તિ (હુલિકા)	ઉદયસૌમાન્ય	પ્રસિદ્ધ છે
૯ પ્રાકૃતપ્રવચ	વરચંદ્ર	
૧૦ પ્રાકૃતવલ્પતરુ	રામતર્કવાગીશ	

૧૧ પ્રાકૃતચંદ્રિકા	કૃષ્ણપંડિત (શેષકૃષ્ણ)	
૧૨ "	વામનાચાર્ય	
૧૩ પ્રાકૃતમનોરમા	મામહ	આનો ઉલ્લેખ માર્ક- હેયના ' પ્રાકૃત સર્વસ્વ 'માં છે પૃ૦ ૧ શ્લો૦ ૩. પ્રસિદ્ધ છે
૧૪ પ્રાકૃતપાવતાર	સિંહરાજ	
૧૫ પ્રાકૃતદીપિકા	ચંડીવરશર્મા	
૧૬ પ્રાકૃતમંજરી	કાત્યાયન	પ્રસિદ્ધ છે
૧૭ પ્રાકૃતસર્વસ્વ	માર્કહેય	"
૧૮ પ્રાકૃતપાનદ	રઘુનાથશર્મા	
૧૯ પ્રાકૃતપ્રદીપિકા	નરસિંહ	
૨૦ પ્રાકૃતમણિદીપિકા	ચિત્રવોમ્મમૂપાલ	'પદ્માપાચંદ્રિકા'ની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૧૭ ટિ૦ પૃ૦ ૧૮ ટિ૦
૨૧ પ્રાકૃતમણિદીપ	અપ્પયજ્ઞન્	"
૨૨ પદ્માપામંજરી		
૨૩ પદ્માપાવાર્તિક		
૨૪ પદ્માપાચંદ્રિકા	લક્ષ્મીધર	પ્રસિદ્ધ છે
૨૫ પદ્માપાચંદ્રિકા	મામકાવિ	
૨૬ પદ્માપાસુબંતાદર્શ		
૨૭ પદ્માપારૂપમાલિકા	દુર્ગનાચાર્ય	પદ્માપાચંદ્રિકા પૃ૦ ૨૨-૨-૨-૯ સૂત્રની વૃત્તિ.

૨૮ સંક્ષિપ્તસારપ્રાકૃતપાઠ રુપદીશ્વર

આ૦ વિધુશેઠરત્નની
પાલિપ્રવાશની પ્રસ્તા-
વના ૫૦ ૧૬ ટિ૦

૨૯ પ્રાકૃતવ્યાકરણ

શુભચંદ્ર

જોષ્ઠુ છે

આ ઉપરાંત શાકલ્ય, મરત, કોહલ (માર્કેડેયનુ પ્રાકૃત સર્વસ્વ ૫૦ ૧ સ્તો ૩) મોજ અને પુણ્ડરિકનાથ (પદ્મપાપાચંદ્રિકાની પ્રસ્તાવના ૫૦ ૧૭ ટિ૦) આ પઢિતોદ પળ પ્રાકૃત વ્યાકરણો લેખેલા છે.

જે વ્યાકરણોના નામ અહીં આપ્યા છે એમાના ફક્ત ૬ કે ૭ જોવામા આવ્યા છે. નામો તો થયા 'ચંગીચ વિશ્વકોશ' અને 'કેટ લોગસુ કેટલોગોરમ'માથી લઈને મૂકેલ છે.

આ પુસ્તકમા પાલિપ્રવાશનો ઉપયોગ વહુ કરવામા આવ્યો છે તેથી એના કર્તા આચાર્ય વિધુશેઠરત્નની તરફ મારી પૂરી કૃતજ્ઞતા છે. એ સિવાય જે સજ્જનોદ અને વહુ મૂલ્ય સૂચનો કર્યા છે તેઓ થયા તરફ પણ હું પૂર્ણ કૃતજ્ઞ છું.

આ પુસ્તકમા સ્વાસ કરીને પ્રાકૃતભાષા સબધે જ સવિશેષ લખવામા આવ્યું છે અને ચીંતી ચીંતી ભાષાઓને સ્વતંત્રતા માત્ર વિશેષ નિયમો જ દર્શાવ્યા છે, ઉદાહરણો દર્શાવ્યા છે તથા પણ તે પ્રાકૃત જેટલા નહિ. અપભ્રંશને સમજવા માટે સવિશેષ શબ્દો અને ઉદાહરણો જરૂર મૂકવા જોઈએ પણ મ્યાનામાવને લીધે અહીં તેમ નથી બની શક્યું.

પ્રાકૃત ભાષાના પ્રથમ અભ્યાસીએ પ્રથમ પ્રાકૃત ભાષાના જ નિયમો તરફ વિશેષ ધ્યાન રાખવું અને પછી ચીંતી યાચન લેખો ચીંતી ચીંતી ભાષાઓને સાથે લેવી.

આભાર

બનારસમા અભ્યાસ કરતી વખતે પ્રાકૃતના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે 'પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિણ' નામે એક પુસ્તક મેં આજથી ૧૬ વર્ષ પૂર્વે લખ્યું હતું તે પુસ્તક કરતા વધારે વિગતવાળું અને વિસ્તૃત વ્યાકરણ લખવા માટે મુચ્છનો જૈનશ્વેતાવર કૉન્ફરન્સ ઑફીસે મને પ્રેરણા કરી, તેથી સં. ૧૯૭૭-૭૮ માં મેં કૉન્ફરન્સ ઑફીસ માટે આચાર્ય હેમ-ચન્દ્રના જ ક્રમ પ્રમાણે મૂળ આ વ્યાકરણ તૈયાર કર્યું હતું. પાઠ્યથી એ પુસ્તક રા. રા. કેશવલાલ મેમચંદ મોદી તરફથી પુરાતત્ત્વમંદિરને છાપવા માટે આપવામાં આવ્યું. મંદિરે એને છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને 'આશુ પુસ્તક હું ફરી એકવાર જોઈ જાઉં અને સાથે સાથે તુલનાત્મક પદ્ધતિનો પણ એમાં ઉપયોગ કરું' એવી સૂચના મને મંદિરના મંત્રી માઈ શ્રીરસિકલાલ પરીશ તરફથી કરવામાં આવી, જે મને એક રીતે વિશેષ ઉપયોગી લાગી અને તેના પરિણામે પૂર્વે લખેલું આશુ પુસ્તક ફરી તપાસી તેમાં આવશ્યક સુધારા વધારા કરી હાલના રૂપમાં એ પ્રકૃત કરવામાં આવે છે. એ માટે એ વધા પ્રેરકોને સાંભાર ધન્યવાદ થટે છે.

વેંચરદાસ ઝીવરાજ દોશી

विषयानुक्रम

प्रकरण १ लुं पृ० १-३

वर्णपरिचय ॥

प्रकरण २ जुं पृ० ४-९

सामान्य स्वरविकार

नियमांक	उद्देश्य	विधेय	पृष्ठ
१	दीर्घस्वर =	ह्रस्वस्वर	४
	दीर्घम्बर =	ह्रस्वस्वर (पालि) टि० १+	४
२	ह्रस्वस्वर =	दीर्घस्वर	४
	ह्रस्वस्वर =	दीर्घस्वर (पालि) टि० २	४
३	आ =	अ	५
४	इ =	ए	५
	इ =	ए (पालि) टि० १	५
५	उ =	ऊ	६
६	उ =	ओ	६
	उ =	ओ (पालि) टि० २	६
७	ऋ =	अ	६
	ऋ =	अ (पालि) टि० ३	६
८	ऋ =	उ	७
९	ऋ =	रि	७
	ऋ =	रि (पालि) टि० १	७

१०	ल	=	इलि	७
११	ऐ	=	ए	७
	ऐ	=	ए (पालि) टि० २	७
१२	औ	=	ओ	७
	औ	=	ओ (पालि) टि० ३	७
	अ	=	इ (अपभ्रंश)	<
	अ	=	ई "	<
	अ	=	उ "	<
	उ	=	अ "	<
	उ	=	आ "	<
	ऋ	=	अ "	<
	ऋ	=	आ "	<
	ऋ	=	इ "	<
	ऋ	=	उ "	<
	ऋ	=	ऋ "	<
	ल	=	इ "	
	ल	=	इलि "	
	ए	=	इ "	
	ए	=	ई "	
	औ	=	अउ "	
	औ	=	ओ "	

दफ	= फ (१) टि० ४	१४
द्र	= म (१) टि० ५	१४
स	= च (१) टि० ६	१४
श्च	= च्छ (पालि) टि० १	१५
श्म	= म (१) टि० २	१५
ष्ट	= ष्ट (१) टि० ३	१५
ष्ठ	= ष्ट (१) " "	१५
फ	फ (१) " "	१५
फ	फ (१) " "	१५
स्व	स्व (१) टि० ५	१५
स्फ	= फ (१) " "	१५
स्प	= प (१) " "	१५
स्य	= थ (१) " "	१५
स्थ	= त्य (१) " "	१५
४ सयुक्त 'मादि'	= लोप	१५
स्म	= स्म* (पालि) टि० ७	१५
म	= मा (१) टि० २	१६
ढ्य	= ङ (१) टि० ३	१६
५ सयुक्त 'लादि'	= लोप	१६
ह	= क (पालि) टि० ४	१६
घ	= घ (१) टि० ५	१६
ब्द	= द (१) टि० ६	१६
क	= क (१) टि० १	१७
क	= क (१) टि० २	१७

(१) 'र'	= लोप (अपभ्रंश)	१७
६ 'द्र'	= लोप	१८
र	= लोप (पालि) टि० २	१८
७ 'अंत्यन्यजन' नो 'अ'		१८
८ 'कादि' नो 'य'		१८
क	= य (पालि) टि० ४	१८
ज	= य (पालि) टि० ५	१८
९ 'खादि' नो 'ह'	.	१९
ख	= ह (पालि) टि० ३	१९
घ	= ह („) टि० ४	१९
भ	= ह („) टि० ५	१९
(१) थ	= थ (औरसेनी) .	२०
(२) ध	= ध (चूलिकापेशाची)	२०
ध	= ध („)	२०
म	= फ („)	२०
(३) न	= छ („)	२१
१० ट	= ट	२१
ट	= ट (पालि) टि० १	२१
(१) ड	= ड (पेशाची)	२१
११ ठ	= ठ	२१
१२ ढ	= ढ	२२
ढ	= ढ (पालि) टि० १	२२
(१) ङ	= ङ (चूलिकापेशाची)	२२
(२) ङ	= ङ („)	२२
(१) ण	= ण (पेशाची)	२३

	ण	= न (पालि) टि० १	२३
१३	न	= ण	२३
	न	= ण (पालि) टि० २	२३
१४	न	= ण	२३
१५	प	= व	२४
	प	= व (पालि) टि० ३	२४
१६	प	= व	२४
	(१) प	= व (अपभ्रश)	२४
१७	फ	= भ	२४
	फ	= ह	२४
	(१) फ	= भ (अपभ्रश)	२४
	(१) ब	= प (चूलिकापेशाची)	२५
	ब	= प (पालि) टि० १	२५
१८	व	= व	२५
	व	= व (पालि) टि० २	२५
	(१) म	= व (अपभ्रश)	२५
१९	य	= ज	२६
	य	= ज (पालि) टि० १	२६
	(१) य	= य (मागधी)	२६
	(१) र	= ल (मागधी, पेशाची)	२६
	(१) ल	= ल (पेशाची)	२६
२०	श	= स	२७
	ष	= स	२७
	श	= स (पालि) टि० १	२७
	ष	= स (") १, ॥	२७

(१)

स = श (मागधी)

२७

२१

ह = घ

२८

प्रकरण ४ श्रु पृ० २९-४३

संयुक्त व्यञ्जनोना सामान्य फेरफारो

नियमाक लक्ष्य

विधेय

पृष्ठ

२२	क्ष	= ख, कख	२९-३०
	क्ष	= छ, च्छ	२९-३०
	क्ष	= झ, ज्ञ	२९-३०
	क्ष	= ख, कख (पालि) टि० १	२९-३०
	क्ष	= छ, च्छ (") ,	२९-३०
	क्ष	= झ, ज्ञ (") ,	२९-३०
	क्ष	= च (") टि० २	२९
	(१) क्ष	= < क (मागधी)	३०
२३	ष्	= ख, कख	३०
	श्	= ख, कख	३०
	प्	= ख, कख (पालि) टि० ३	३०
	स्क	= ख, कख (पालि) टि० ३	३०
	(१) संयुक्त 'व'	= स (मागधी)	३१
	"	" (पालि) टि० १	३१
	संयुक्त 'स'	= स (मागधी)	३१
	"	" (पालि) टि० १	३१
२४	त्थ	= च, च	३१
	त्थ	= च, च (पालि) टि० ४	३१
२५	त्थ	= च, च	३२
	त्थ	= च (पालि) टि० १	३२

	श्व	= छ, च्छ	३२
	द्व	= ज, ज्ञ	३२
	घ्व,	= झ, ज्ञा	३२
२६	श्व	= च्छ	३२
	श्व	= च्छ (पालि) टि० ३	३२
	श्व	= च्छ	३२
	श्व	= च्छ (पालि) टि० ३	३२
	त्स	= च्छ	३२
	त्स	= च्छ (पालि) टि० ३	३२
	प्स	= च्छ	३२
	प्स	= च्छ (पालि) टि० ३	३२
	(१) च्छ	= श्व (मागधी)	३३
२७	द्य	= ज, ज्ञ	३३
	द्य	= ज, ज्ञ	३३
	र्य	= ज, ज्ञ	३३
	द्य	= ज, ज्ञ (पालि) टि० १	३३
	द्य	= य्य (") " "	३३
	र्य	= यिर, य्य, रिय (") टि० २	३३
	(१) र्य	= य्य (शोरसेनी)	३४
	र्य	= य्य (पालि) टि० १	३४
	(१) द्य	= य्य (मागधी)	३४
	द्य	= य्य (पालि) टि० २	३४
२८	घ्य	= झ, ज्ञा	३४
	घ्य	= झ, ज्ञा (पालि) टि० ३	३४
	ह्य	= झ, ज्ञा	३४
	ह्य	= य्ह (पालि) टि० ६	३४

२९	त	= ट	३५
	त	= ट (पालि) टि० २	३५
(१)	न्त	= न्द (शौरसेनी)	३५
३०	झ	= ञ, ण	३६
	झ	= झ (पालि) टि० १	३६
	झ	= ञ, ण	३६
	झ	= ञ (पालि) टि० १	३६
(१)	झ	= झ्न (मागधी)	३६
	झ	= झ्न (पालि) टि० ४	३६
(१)	झ्न	= झ्न (मागधी)	३६
(१)	ण्य	= झ्न "	३६
	ण्य	= झ्न (पालि) टि० ४	३६
(१)	न्य	= ज्ञ्न (मागधी)	३६
	न्य	= झ्न (पालि) टि० ४	३६
३१	स्त	= थ, त्य	३७
	स्त	= थ त्य (पालि) टि० १	३७
(१)	र्थ	= स्त (मागधी)	३७
	स्थ	= स्त (")	३७
३२	ष्ट	= ठ, ढ	३७
	ष्ट	= ढ (पालि) टि० ३	३७
	ष्ट	= ढ (पालि) टि० ४	३७
(१)	ष्ट	= स्ट (मागधी)	३८
	ष्ठ	= स्ट (")	३८
(१)	ष्ट	= सट (पेशाची)	३८
३३	झ्म	= थ, प्थ	३८

	नम	= प, प्प	३८
	डम	= डुम (पालि) टि० १-२	३८
	कम	= कुम (") " "	३८
	कम	= च्म (पालि) टि० ३	३८
३४	प्य	= फ, फ्फ	३९
	स्प	= फ, फ्फ	३९
	प्य	= प्फ (पालि) टि० १	३९
	स्प	= फ, फ्फ (") " "	३९
	प्य	= प्य टि० २	३९
	स्प	= प्य टि० २	३९
	प्य	= प्य (पालि) टि० २	३९
	स्प	= प्य (") " "	३९
३५	ह	= म, म्म	३९
	ह	= म (पालि) टि० ३	३९
३६	न्म	= म्म	३९
	न्म	= म्म (पालि) टि० ४	३९
३७	म्म	= म्म	३९
	म्म	= गुम (पालि) टि० ५	३९
३८	श्म	= म्ह	४०
	प्म	= म्ह	४०
	स्म	= म्ह	४०
	क्ष	= म्ह	४०
	क्ष्म	= म्ह	४०
	श्म	= म्ह (पालि) टि० १	४०
	प्म	= म्ह (") " "	४०
	स्म	= म्ह (") " "	४०

	(१) म्ह	= म्म (अपभ्रंश)	४०
३०	इं	= ण्ह	४०
	प्या	= ण्ह	४०
	स	= ण्ह	४०
	ह्न	= ण्ह	४०
	ह	= ण्ह	४०
	क्ष	= ण्ह	४०
	क्ष	= ण्ह	४०
	इ	= ण्ह, ङ्ह (पालि) टि० ३	४०
	प्या	= ण्ह (") " "	४०
	स	= ण्ह (पालि) टि० ३	४०
	ह्न	= ण्ह (") टि० ३	४०
	हण	= ण्ह (") " "	४०
	क्ष	= ण्ह (") " "	४०
	(१) स	= सिन (वैशाची)	४१
	स	= सिन (पालि) टि० १	४१
४०	हल	= ल्ह	४१
	हल	= ल्ह (पालि) टि० २	४१
४१	न	= न	४१
	न	= न (पालि) टि० ३	४१
४२	ह	= रिह	४१
	ह	= रह, रिह (पालि) टि० ४	४१
४३	री	= रिस	४२
	रि	= रिस	४२
	री	= रिस (पाटि) टि० १	४२
	रि	= रिस (") " "	४२

४९

'आ' विकार

४७-४९

(क) आ	= अ	
(ख) आ	= इ	
(ग) आ	= ई	
(घ) आ	= उ	
(ङ) आ	= ऊ	
(ज) आ	= ए	
(झ) आ	= ओ	
आ	= अ (पालि) टि० २	४७
आ	= ए (") टि० २	४९

५०

'इ' विकार

४९-५१

(क) इ	= अ	
(ख) इ	= ई	
(ग) इ	= उ	
(घ) इ	= ए	
(ङ) इ	= ओ	
(च) नि	= औ	
इ	= अ (पालि) टि० १	४९
इ	= उ (") टि० २	५०
इ	= ए (") टि० १	५१
इ	= ओ (") टि० २	५१

५१

'ई' विकार

५१-५३

(क) ई	= अ
(ख) ई	= आ
(ग) ई	= इ

(ष) ई	= उ
(ष) ई	= ऊ
(च) ई	= ए
	= अ (पालि) टि० ४ ११

१२

‘ उ ’ विकार

१२-१४

(क) उ	= अ	
(ख) उ	= आ	
(ग) उ	= इ	
(घ) उ	= ई	
(ङ) उ	= ऊ	
(च) उ	= ओ	
उ	= अ (पालि) टि० १	१६
उ	= इ (पालि) टि० २	१३
उ	= ओ (पालि) टि० १	१४

१३

‘ ऊ ’ विकार

१४-१६

(क) ऊ	= अ	
(ख) ऊ	= इ	
(ग) ऊ	= ई	
(घ) ऊ	= उ	
(ङ) ऊ	= ए	
(च) ऊ	= ओ	
ऊ	= अ (पालि) टि० २	१४
ऊ	= अ (संस्कृत) टि० २	१४
ऊ	= ओ (पालि) टि० २	१५

(क) ऋ	= आ	
(ख) ऋ	= इ	
(ग) ऋ	= उ	
(घ) ऋ	= ऊ	
(ङ) ऋ	= ए	
(च) ऋ	= ओ	
(छ) ऋ	= अरि	
(ज) ऋ	= ङि	
(झ) ऋ	= रि	
(१) ऋ	= इ (पेशाची)	१२
ऋ	= इ (पालि) टि० ३	११
ऋ	= उ (पालि) टि० १	१७
ऋ	= ए (पालि) टि० २	१७

(क) ए	= इ	
(ख) ए	= ऊ	१२
ए	= ओ (पालि) टि० २	१२

(क) ऐ	= अज	
(ख) ऐ	= इ	
(ग) ऐ	= ई	
(घ) ऐ	= अइ	
ऐ	= इ (पालि) टि० १	१०
ऐ	= ई (॥) २	१०

५७	‘ओ’ विकार	६०-६१
	(क) ओ = अ	
	(ख) ओ = ऊ	
	(ग) ओ = अउ, आअ	
५८	‘औ’ विकार	६१-६२
	(क) औ = अउ	
	(ख) औ = आ	
	(ग) औ = उ	
	(घ) औ = आव	
	औ = अ (पाणि) टि० १	६१
	औ = आ („) „ १	६१
	औ = उ („) टि० १	६२

मकरण ६ टु

पृ० ६३-७४

असंयुक्त व्यंजनाना विशेष फेरफारो

नियमाक	उद्देश्य	विधेय	पृष्ठ
५९	‘क’ विकार		६२-६४
	क = ख		
	क = ग		
	क = च		
	क = भ		
	क = म		
	क = व		
	क = ह		

	क	= क (पालि) टि० १	६३
	क	= ग (") टि० ३	६३
६०	‘ख’ विकार		६४
	ख	= क	
६१	‘ग’ विकार		६४
	ग	= म	
	ग	= ल	
	ग	= व	
६२	‘च’ विकार		६४-६५
	च	= ज	
	च	= ट	
	च	= ल	
	च	= स	
	च	= न (पालि) टि० ३	६४
६३	‘ज’ विकार		६५
	ज	= स	
६४	‘ट’ विकार		६५
	ट	= ट	
	ट	= ल	
	ट	= ल, ङ (पालि) टि० १	६५
६५	‘ठ’ विकार		६५
	ठ	= ल	
	ठ	= ह	
६६	‘ण’ विकार		६५
	ण	= ल	
	ण	= ङ (पालि) टि० ३	६५

६७

‘त’ विकार

त = च

त = छ

त = ट

त = ड

त = ण

त = र

त = ल

त = व

त = ह

त = ट (पालि) टि० १

१६

१८

‘थ’ विकार

१७-१८

थ = द

थ = ध

थ = ठ (पालि) टि० ३

१७

१९

‘द’ विकार

१८

द = ड

‘ द = ध

(क) द = र

(ख) द = र

द = ल

द = व

द = ह

द = ङ (पालि) टि० १

१८

द = ञ (पालि) टि० ५

१८

७०	‘घ’ विकार-	६९
	घ = ढ	
७१	‘न’ विकार	६९
	न = ण्ह	
	न = ल	
	न = ल (पाणि) टि० १	६९
७२	‘प’ विकार	६९
	प = फ	
	प = म	
	प = व	
	प = र	
	प = फ (पाणि) टि० २	६९
७३	‘ब’ विकार	६९
	ब = म	
	ब = म	
	ब = य	
	ब = म (पाणि) टि० ४	६९
७४	‘भ’ विकार	६९
	भ = व	
७५	‘म’ - विकार	७०
	म = ढ	
	म = व	
	म = स	
७६	‘स’ अनुनासिक	७०

‘य’ विकार

७०-७१

य	= आह	
य	= ज्ञ	
य	= त	
य	= ल	
य	= व	
य	= ह	
य	= र टि० १	७०
य	= ल (पालि) टि० ३	७०
य	= य (") " ४	७०

‘र’ विकार

७१-७२

र	= ड
र	= ङ
र	= ञ
र	= ल

‘ल’ विकार

७२

ल	= ण
ल	= र
ल	= न (पालि) टि० १

‘व’ विकार

७२

व	= य
व	= म

- ८१ 'श' विकार ७२-७३
- श = छ
 श = ह
 श = छ (पालि) टि० ५ ७२
- ८२ 'ष' विकार ७३
- ष = छ
 ष = ण्ह
 ष = ह
 ष = छ (पालि) टि० १ ७३
- ८३ 'स' विकार ७३
- स = छ
 स = ह
- ८४ 'ह' विकार ७३
- ह = र
- ८५ लोप ७३-७४
- 'क' लोप
 'ग' लोप
 'ज' लोप
 'द' लोप
 'य' लोप
 'न' लोप

प्रकरण ७ मं

संयुक्त व्यंजनौना विशेष फेरफार

नियमांक	उद्देश्य	विधेय	पृष्ठ
		क	
८९	(क) क	= क	७५
	(ख) ण	= क	
	(घ) ट	= क	
	क	= क (पालि) टि० १	७५
	ण	= ण (पालि) टि० २	७५
९०		कख, ख	७५-७६
	(क) ण	= कख	
	(ख) स्त	= ख	
	(ग) त्थ	= ख	
	(घ) स्फ	= ख	
९१		मा, ङ	७६
	(क) क	= मा	
	(ख) स्फ	= ङ	
	स्फ	= ङ (पालि) टि० २	७६
९२		घ	७६
	(क) घ	= घ	
	(ख) द्य	= घ	
		च, छ	
९०	(क) स्फ	= छ	
	(ख) स्फ	= छ	
	(ग) स्फ	= च्छ	

९१		ज, झ	
	न्य	= ज	
	न्य	= झ (पालि) टि० २	७६
९२		झा	७७
	न्य	= झा	
९३		झु	७७
	धि	= झु	
९४		ट	७८
	(क) ष	= ट	
	(ख) थ	= ट	
	(ग) स्त	= ट	
	त	= ट (पालि) टि० २	७७
९५		ठ, ठ	७७-७८
	(क) थ	= ठ	
	(ख) स्त	= ठ	
	(ग) स्त	= ठ	
	स्थ	= ठ	
	थ	= ठ (पालि) टि० २	७७
	म	= ठ (पालि) टि० ४	७८
	म	= ठ (,,) टि० ४	७८
९६		ड	
	(क) त	= ड	
	(ख) द	= ड	
९७		ड, ड	
	(क) थ	= ड	७९

	प्प	= फ	
	स्स	= ष	
	त्त	= तुम (पालि) टि० ४	८०
१०३	ब्भ, म्भ, म्भ		८१
	र्ध	= ब्भ	
	त्र	= म्भ	
	(क) र्म	= म्भ	
	(स) र्म	= म्भ	
	त्र	= म्भ (पालि) टि० २	८१
१०४		र	८१
	(क) र्थ	= र	
	(स) र्थ	= र	
	(ग) र्थ	= र	
१०५		ल, ल	८२
	ण्ड	= उ	
	र्थ	= उ	
	र्थ	= उ (पालि) टि० १	८२
१०६		स्स	८२
	स्स	= स्स	
१०७		ह	८२-८३
	(क)	ह = ह	
	(स)	ह = ह	
	(ग)	ह = ह	
	(घ)	ह = ह	
	(ङ)	ह = ह	

(व) ण = ह

(ङ) ण = ह

१०८ द्विर्भाव ८३-८४

(क) जुदा जुदा शब्दोमा द्विर्भाव

(ख) सामासिक शब्दोमा द्विर्भाव

१०९ शब्द-विशेषविकार ८४-८६

" " (पालि) टि० १ ८५

" " (पालि) टि० १ ८६

११० शब्द-पर्वभाविकार ८६-८७

" " (पालि) टि० ३ ८७

४-५-६

१११ अन्त स्वरवृद्धि ८८-९०

" (पालि) टि० १ ८८

३ ५-६-७

" (पालि) टि० १ २ ८९

३-४-५

६-८-९

" (पालि) टि० २-३ ९०

११२ अक्षर-व्यत्यय ९०-९१

(१) अपभ्रश-आदेशो ९१

(१) अपभ्रशाना उमेरणो ९१

‘ व ’ नो वधारे

‘ अ ’ नो वधारे

‘ र ’ नो वधारे

संधि प्रकरण ८ भुं

९२-१०१

१	स्वरासंधि	९२-९३
	” (पालि) टि० २	९२
	” (पालि) टि० १	९३
२	ह्रस्व-दीर्घविधान	९३-९५
	‘ह्रस्व’ नो दीर्घ	
	” ” (वैदिकसं०) टि० १	९४
	” ” (संस्कृत) टि० १	९४
	” ” (पालि) टि० १	९४
	‘दीर्घ’ नो ह्रस्व (वैदिकसं०) टि० २	९४
	” ” (संस्कृत) टि० २	९४
३-४-५	संधिनिषेध	९५
६-७-८-९-१०	स्वरलोप	९६-९७
	” ” (पालि) टि० १-२	९६
	” ” ” ” १	९७
११-१२	व्यंजनसंधि	९७-१०१
११	विसर्ग = ओ	
१२-१३	म = अनुस्वार	
	” = ” (पालि) टि० ३	९७
१४	उ = अनुस्वार	
	ज = अनुस्वार	
	ण = अनुस्वार	
	न = अनुस्वार	
(१)	‘ज’	जामम (शौरसेनी) ९८
	‘न’	” (पालि) टि० १ ९८

१५-१६	अनुस्वारआगम	
	” ” (पालि) टि० १	९९
१७	‘ म ’ आगम	९९
१८	अनुनासिकविधान	१००
	” ” (पालि) टि० २	१००
१९	‘ अनुस्वार ’ छोप .	१००-१०१
	” (पालि) टि० ३	१००
	” (संस्कृत) टि० ४	१००

प्रकरण ९ मुं १०२-१२२

उपसर्ग-अव्यय-निपात

उपसर्ग	१०२-१०३
अव्यय	१०३-११९
निपात	११९-१२१
अपभ्रंशमा आवता केटलाक निपातो	१२१-१२२

नामप्रकरण १० मुं १२३-२३८

नामना प्रकारो	१२३
नामना अन्त्यस्वरनो फेरफार	१२३
नामनी जातिओ	१२३
वचन-विभक्तिओ	१२४
प्राकृत भाषाना प्रत्ययो	१२५
शोरसेनी भाषाना प्रत्ययो	१२५
मागधी भाषाना प्रत्ययो	१२५
पेशाची भाषाना प्रत्ययो	१२६

अपभ्रंश भाषाना प्रत्ययो	१२६
प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो	१२६
प्रत्ययो लगतां नामना मूळ अंगमा यता फेरफारो	१२७
शौरसेनी प्रत्ययने लगता नियमो	१२८
मागधी प्रत्ययने लगता नियमो	१२८
पैशाची " " "	१२८
अपभ्रंश " " "	१२९
अपभ्रंश प्रत्यय लगतां अंगमां यता फेरफारो	१२९
स्वरांतशब्दो	१३०-१८१

अकारांत शब्दनां रूपाख्यानां प्राकृत (पुलिग)	१३०
" " (पालिरूपाख्यानां पुलिग) टि० १	१३०
‘ वध ’ शब्दनी विशेषता	१३१
चतुर्थीनुं आर्पणप्राकृतरूप	१३१
वीर (शौरसेनीरूपो)	१३२
वीर (मागधीरूपो)	१३२
वीर (पैशाचीरूपो)	१३२
वीर (अपभ्रंशरूपो)	१३३
अकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्यानां (नपुंसकलिग)	१३३
कुळ प्राकृतरूपो	१३४
कुळ (पालिरूपो) टि० २	१३४
‘ मणसा ’ वगेरे आर्परूपो (टि० १)	१३५
‘ मनसा ’ " पालिरूपो (" ")	१३५
‘ कम्मुणा ’ वगेरे आर्परूपो (टि०)	१३६
‘ कम्मुना ’ " पालिरूपो (")	१३६

कुल (अपभ्रशरूपो)	१३६
कुलभ (अपभ्रशरूपो)	१३७
अकारात-सर्वादि-शब्द	१३७
उवह (टि० २)	१३७
‘ त्यद् ’ सर्वनाम (पालि) टि० ४	१३७
सन्व प्राकृतरूपो	१३८
सन्व (पालिरूपो) टि० ३	१३८
सन्व (शौरसेनीरूपो)	१३९
शन्व (मागधीरूपो)	१३९
सत्त्व (पेशाचीरूपो)	१४०
सत्त्व, साह (अपभ्रशरूपो)	१४०
त, ण प्राकृतरूपो	१४१
त, न (पालिरूपो) टि० १	१४१
त (अपभ्रशरूपो)	१४२
ज प्राकृतरूपो	१४२
ज (पालिरूपो) टि० ३	१४२
ज (अपभ्रशरूपो)	१४३
क प्राकृतरूपो	१४३
क (पालिरूपो) टि० ३	१४३
क, कवण, काइ (अपभ्रशरूपो)	१४४
इम प्राकृतरूपो	१४५
इम (पालिरूपो) टि० १	१४५
आय (अपभ्रशरूपो)	१४६
एअ प्राकृतरूपो	१४६
एअ (पालिरूपो) टि० १	१४६

एद, एअ (अपभ्रशरूपो)	१४७
अकारात् सर्वादि (नपुंसकलिङ्ग)	१४८-१५१
तुम्ह प्राकृतरूपो	१५१
तुम्ह (पालिरूपो) टि० ३	१५१
अम्ह प्राकृतरूपो	१५३
अम्ह (पालिरूपो) टि० ३	१५३
तुम्ह (अपभ्रंश)	१५५
अम्ह (अपभ्रंश)	१५५
आकारात् शब्दना रूपाख्यानो (पुंलिङ्ग)	१५५
हाहा	१५६
पद्मापाचन्द्रिकानो मत टि० १	१५६
इकारात्, उकारात् शब्दना रूपाख्यानो (पुलिङ्ग)	१५७
प्राकृत भाषाना प्रत्ययो	१५७
प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो	१५८
इसि प्राकृतरूपो	१५९
इसि (पालिरूपो) टि० १	१५९
अमि (") टि०	१६०
मुनि (") टि०	१६०
आदि (") "	"
गिरि (") "	"
रसि (") "	"
ससि (") "	१६०-१६१
गामनी (") "	१६१
कुच्छिसि आर्षरूप टि० १	१६१

‘इन्’ छेडावाळा नामोनी विशेषता (शोरमेनी कोरेमो)

दंडि	
दंडि (पालिरूपो) टि० १	
भाणु प्राकृतरूपो	
भाणु (पालिरूपो) टि० २	
हेतु (”) ”	१६४
मत्तु (”) ”	१६४
अभिभू (”) ”	१६४-१६५
सहभू (”) ”	१६५
सब्बज्जू (”) ”	१६५
अमु प्राकृतरूपो	१६६
अमु (पालिरूपो) टि० १	१६६
इकारात उकारात शब्दने लागता अपभ्रंश प्रत्ययो	१६७
इसि (अपभ्रंशरूपो)	१६७
भाणु (”)	१६८
इकारात, उकारात शब्दना रूपाख्यानी (नपुंसकलिङ्ग)	१६९
दहि प्राकृतरूपो	१६९
दधि (पालिरूपो) टि० २	१६९
गामनी (”) टि० २	१६९
महु प्राकृतरूपो	१७०
मउ (पालिरूपो) टि० १	१७०
गोज्रभू (पालिरूपो) टि० १	१७०
अमु प्राकृतरूपो	१७१
अमु (पालिरूपो) टि० १	१७१
दहि (अपभ्रंशरूपो)	१७१
महु (”)	१७१

ઋકારાત શબ્દનાં રૂપાસ્થાનો (પુંલિંગ)	૧૭૧
વિશેષ્યવાચક ઋકારાત	૧૭૨
પિઝ, પિઅર પ્રાકૃતરૂપો	૧૭૩
પિતુ (પાલિરૂપો) ટિ૦ ૧	૧૭૩
વિશેષણવાચક ઋકારાત	૧૭૪
દાઝ, દાયાર પ્રાકૃતરૂપો	૧૭૫
દાતુ (પાલિરૂપો) ટિ૦ ૧	૧૭૫

પિઅ	}	અપભ્રંશ	૧૭૬-૧૭૭
પિદ			
પિઈ			
પિદિ			
પિઝ			
પિદુ			
પિઅર			
પિદર			

ઋકારાત શબ્દનાં રૂપાસ્થાનો (નપુંસકલિંગ)	૧૭૮
સુપિઅર પ્રાકૃતરૂપો	૧૭૮
દાયાર "	૧૭૮
ૠકારાંત અને ઓકારાત શબ્દના રૂપાસ્થાનો	૧૭૯
ગો (પાલિરૂપો) ટિ૦ ૧	૧૭૯-૧૮૦
સુરેઅ પ્રાકૃતરૂપો	૧૮૦
‘ગો’ અને ‘નો’ના આર્પરૂપો ટિ૦	૧૮૦
ગિલેઅ પ્રાકૃતરૂપો	૧૮૧
વ્યજનાંત શબ્દો	૧૮૧-૨૦૩
પદ્ધત્પાષાંદ્રિકાનો મત ટિ૦ ૧	૧૮૧

‘अत्’ छेडावाळा नापो	१८२
” ” नामोना आर्परूपो	१८२
” ” नामोनी शौरसेनीमा विशेषता	१८२
भगवंत } प्राकृतरूपो	१८३
भयवंत }	
भगवंत (पालिरूपो) टि० १	१८३
भवंत प्राकृतरूपो	१८४
भवत (पालिरूपो) टि० १	१८४
संत ” ” ”	”
भवत (वर्तमान कृदत)	१८५
गच्छत (पालिरूपो) टि० १	१८५
महत ”) ” ”	”
अरहंत (”) ” ”	”
भवमाण प्राकृतरूपो	१८६
भविस्समाण ”	१८६
‘अत्’ छेडावाळा नामो (नपुंसकलिंग)	१८७
भगवत प्राकृतरूपो	१८७
” (पालिरूपो) टि० १	१८७
गच्छत (”) ” ”	”
‘अत्’ छेडावाळा नामो (अपभ्रंशरूपो)	१८८
भगवत (इलिंग)	१८९
भगवत (नपुंसकलिंग)	१८९
‘अन्’ छेडावाळा नामो (दुल्लिंग)	१८९
अद्याण प्राकृतरूपो	१८९
रत्याण ”	१९०
सुक्म्माण प्राकृतरूपो	१९०

‘અન્’ ડેડાવાઝા નામોને લાગતા વિશેષ પ્રત્યયો	૧૯૦
પૂસ પ્રાકૃતરૂપો	૧૯૧
મહવ ”	૧૯૧
અપ્પ ”	૧૯૨
અત્ત, આતુમ (પારિરૂપો) ટિ. ?	૧૯૨
‘રાય’ શબ્દની પ્રતિયા અને વિશેષતા	૧૯૩-૧૯૫
રાજ (પારિરૂપો) ટિ. (૨)	૧૯૩
બ્રહ્મ (”) ટિ.	૧૯૪
અદ્ધ (”) ટિ.	૧૯૪
યુવ (”) ટિ.	૧૯૫
મુદ્ધ (”) ટિ.	૧૯૫
સા (”) ટિ.	૧૯૬
રાય પ્રાકૃતરૂપો	૧૯૭
રાય (વૈશાલીરૂપો)	૧૯૮
મુપૂસ પ્રાકૃતરૂપો (નપુસકલિંગ)	૧૯૯
મુઅપ્પ ” ”	૧૯૯
મુઅપ્પાણ ” ”	૧૯૯
મુરાય ” ”	૨૦૦
પૂમ, પૂમાણ (અપભ્રંશરૂપો)	૨૦૦
મુપૂસ (” નપુસકલિંગ)	૨૦૧
મુપૂસાણ (”)	૨૦૧
‘અસ્’ ડેડાવાઝા નામો	૨૦૨
પુમ (પારિરૂપો) ટિ. ૩	૨૦૨
સ્ત્રીલિંગ	૨૦૩-૨૨૮
આકારાત શબ્દોની પ્રતિયા	૨૦૩

ईकारात्	॥	॥	२०४
खीलिङी नामोने लगता प्राकृत प्रत्ययो			२०५
प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो			२०५
विशेषता			२०६
अपभ्रशना प्रत्ययो			२०६
अपभ्रशना प्रत्ययोने लगता नियमो			२०७
माला प्राकृतरूपो			२०७
॥ (पालिरूपो) टि० १			२०७
वाया प्राकृतरूपो			२०९
गङ्गा प्राकृतरूपो			२०९
रत्ति (पालिरूपो) टि० १			२०९
घेणु प्राकृतरूपो			२११
यागु (पालिरूपो) टि० १			२११
नदी प्राकृतरूपो			२१२
नदी (पालिरूपो) टि० १			२१२
वधू प्राकृतरूपो			२१२
वधू (पालिरूपो) टि० २			२१३
माला (अपभ्रंशरूपो)			२१५
मद् (॥)			२१५
पदही (॥)			२१६
घेणु (॥)			२१६
वधू (॥)			२१७
सर्वादि (खीलिङ)			२१८
सन्धा (पालिरूपो) टि० १			२१८

ती, ता } प्राकृतरूपो	२१९
णी, णा }	
ता (पालिरूपो) टि० ३	२१९
जी, जा प्राकृतरूपो	२२०
की, का ”	२२१
इमा, इमी ”	२२१
इमा (पालिरूपो) टि० २	२२१
एआ, एई प्राकृतरूपो	२२३
एता (पालिरूपो) टि० १	२२३
अमु प्राकृतरूपो	२२३
अमु (पालिरूपो) टि० २	२२३
ऋकारात खीलिग	२२४
माआ, मायरा प्राकृतरूपो	२२४
मातु (पालिरूपो) टि० २	२२४
पद्मापाचद्विकानो मत (टि० १)	२२६
घूआ प्राकृतरूपो	२२६
धीतु (पालिरूपो) टि० २	२२६
गउ प्राकृतरूपो	२२७
गई ”	२२७
गोणी ”	२२७
गो (पालिरूपो) टि० १	२२७
नावा प्राकृतरूपो	२२८
सख्यावाचक शब्दो	२२९-२३८
इष्ट प्र. ह्न रूपो	२२९
उम ”	२२९

ઝમ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૨૯
ઢુ પ્રાકૃતરૂપો	૨૩૦
ઢિ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૩૦
ઢિ પ્રાકૃતરૂપો	૨૩૧
ઢિ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૩૧
ઞડ પ્રાકૃતરૂપો	૨૩૨
ઞટુ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૩૨
પવ પ્રાકૃતરૂપો	૨૩૩
પવ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૩૩
ફડ પ્રાકૃતરૂપો	૨૩૪
ઠિ (પાલિરૂપો) ટિ. ૧	૨૩૪
સસ્યાવાચક શબ્દોની યાદી	૨૩૪-૨૪૮

ફારફ-વિભક્ત્યર્થ પ્રકરણ ૧૧ મુ. પૃ. ૨૩૯-૨૪૧

૧	જુદા જુદા અર્થમા પછી વિભક્તિનો પ્રયોગ	૨૩૯
	„ „ „ „ (સસ્કૃત) ટિ. ૧	૨૩૯
૨	„ „ સસમી „ પ્રયોગ	૨૩૯
૩	પવમીને વદલે તૃતીયા અને સસમીનો પ્રયોગ	૨૪૦
૪	સસમીને વદલે દ્વિતીયાનો પ્રયોગ	૨૪૦
	‘ તેષ કાલેષં તેષ સમણ ’ ની વિભક્તિનો	
	વિચાર ટિ. ૬	૨૪૦-૨૪૧

આશ્વયાત પ્રકરણ ૧૨ મુ ૨૪૨-૨૯૮

સંસ્કૃત, પાલ અને પ્રાકૃતમા વાતુના પ્રકાર ૨૪૨

વિભક્તિઓ ૨૪૩

કર્તેરિરૂપ ૨૪૪

૧ વ્યનનાત ધાતુની પ્રક્રિયા ૨૪૪

૨ સ્વરાત ધાતુની પ્રક્રિયા ૨૪૫

૩ ઉવર્ણાત ,, ,, ૨૪૫

૪ ક્રવર્ણાત ,, ,, ૨૪૬

૫-૧૦ ધાતુઓને લગતા કેટલાક કાર્યા ૨૪૬-૨૮૮

વર્તમાનકાલ

૧૧ વર્તમાનકાલના પ્રત્યયો પ્રાકૃત ૨૪૮

,, (પાલિ) ટિ. ૨ ૨૪૮

૧-૨-૧ પ્રત્યયોને લગતું કાર્ય ૨૪૯

શૌરસેની-મામધી ૨૫૦

પેશાચી ૨૫૦

અપભ્રંશ ૨૫૦

વ્યનનાત ધાતુના રૂપાણ્યાનો ૨૫૧-૨૫૪

હસ્ પ્રાકૃતરૂપો

,, (શૌરસેનીરૂપો)

,, (મામધી ,,)

,, (પેશાચી ,,)

,, (અપભ્રંશ ,,)

સ્વરાત ધાતુના રૂપાણ્યાનો ૨૫૪-૨૬૧

હો પ્રાકૃતરૂપો

(શૌરસેની ,,)

(માગધી ,,)

(પેશાની ,,)

(અપભ્રંશ ,,)

ભૂતકાલ

૨૬૨-૨૬૬

અવરાત અને અવનાત ધાતુને લાગતા પ્રત્યય ૨૬૨

પાલિ પ્રત્યયો (ટિ. ૨-૩) ૨૬૨

હેન્ પ્રાકૃતરૂપો ૨૬૩

શે ,, ૨૬૩

પા ,, "

ટા ,, "

ને ,, "

લા ,, "

ઉડે ,, "

હો (પાલિરૂપો) ટિ. ૨૬૩

આર્ય પ્રયોગોમાં આવતા દ્વા, દ્વિ, દ્વિ, દ્વિ, દ્વિ

અને અસુ પ્રત્યયોનો પાલિપ્રત્યયો સાથે સંબંધ ટિ. ૨૬૪

મૂ } (પાલિરૂપો) ટિ. ૨૬૪

ગમ્ } (પાલિરૂપો) ટિ. ૨૬૪

કેટલાક આર્યરૂપો ૨૬૪

સંસ્કૃત જન્ય કેટલાક આર્યરૂપો ૨૬૫

ભવિષ્યત્કાલ

૨૬૬-૨૭૪

પ્રાકૃત પ્રત્યયો ૨૬૬

૫ પ્રાકૃત પ્રત્યયોવાળા પાલિરૂપો (ટિ. ૧) ૨૬૬

શૌરસેની અને માગધીના ભવિષ્યત્કાળના પ્રત્યયો ૨૬૭

પાલિના પ્રત્યયો ટિ૦ ૨	૨૬૭
પૈશાચીના ભવિષ્યત્કાલના પ્રત્યયો	૨૬૮
અપભ્રંશના " "	૨૬૮
મળ્ પ્રાકૃતરૂપો	૨૬૯-૨૭૩

(શૌરસેની રૂપો)

(માગધી)

(પૈશાચી)

(અપભ્રંશ)

હો પ્રાકૃતરૂપો અને શૌરસેની વગેરેના રૂપો	૨૭૩-૨૭૪
સસ્કૃતગ્રન્થ કેટલાક આર્ષરૂપો	૨૭૪
· ક્રિયાતિપત્તિ	૨૭૫
પ્રાકૃત વગેરેના પ્રત્યયો	૨૭૫
આજ્ઞાર્થ-વિષયર્થ	૨૭૫-૨૭૬
પ્રાકૃત વગેરેના પ્રત્યયો	૨૭૬-૨૭૬
આજ્ઞાર્થ (પાલિ પ્રત્યયો) ટિ૦ ૧	૨૭૬
ક્રિયર્થ " " "	"
હમ્ પ્રાકૃતરૂપો	૨૭૬
હો "	૨૭૭
શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીના રૂપો	૨૭૭
હસ્ } અપભ્રંશનાં રૂપો	૨૭૭
હા }	
કેટલાક આર્ષરૂપો	૨૭૮
અનિયમિત રૂપો	૨૭૯-૨૮૩
નસુ (વર્તમાન)	૨૮૦
" (ભૂત)	૨૮૦
" (વિષયર્થ, આજ્ઞાર્થ અને ભવિષ્યન્કાર)	૨૮૦

अस् (पालिरूपो) टि०	२८०
कृ (भूतकाल)	२८१
” (भविष्यत्काल)	२८१
” (पालिरूपो) टि० २	२८१
दा (भविष्यत्काल)	२८१
केटलाक आदेशो (भविष्यत्काल)	२८२
पालिभगो ” टि० १	२८२
• प्रेरकरूपो	२८३-२८७
प्रेरकभग बनाववानी रीति	२८३
प्रेरकअंगो	२८४
पालिना प्रेरक अंगो (टि० १)	२८३-२८४
उपात्यस्वरवाळा प्रेरक अंगो	२८५
वर्तमानकाल	२८६
भूतकाल	”
भविष्यत्काल	”
क्रियातिपत्ति	२८७
वि यर्थ-आज्ञार्थ	२८७
नामधातु वगेरे	२८८-२९०
मनत्र वगेरेना पालिरूपो (टि० १)	२८८
सहभेद	२९०-२९८
महभेद (पालि टि० १)	२९०
पेशार्थानी विशेषता	२९१
अपभ्रशानी ”	२९१
सहभेदी अंगो	२९२
वर्तमानकाल	२९२

विध्यर्थ	२९३
आज्ञार्थ	२९३
भूत (ह्यन्तन)	२९४
प्रेरक सहाभेद	२९४
” ना रूपो	२९५
अनियमित सहाभेदी अगो	२९६

कृदन्त प्रकरण १३ भुं	२९९-३२३
वर्तमानकृदन्त	२९९-३०४
कर्तरिवर्तमानकृदन्त	२९९
कर्तरिवर्तमानकृदन्त (पालि) टि० १	२९९
प्रेरक कर्तरिवर्तमानकृदन्त	३०३
सहाभेदी वर्तमानकृदन्त	३०३
प्रेरक सहाभेदी ,	३०४
भूतकृदन्त	३०४-३०७
कर्तरिभूतकृदन्त	३०४
सहाभेदी भूतकृदन्त	,
भूतकृदन्त (पालि) टि० १	३०५
प्रेरकभूतकृदन्त	३०६
केटलाक ससृजतनन्य भूतकृदन्तो	३०६
भविष्यत्कृदन्त	३०६
भविष्यत्कृदन्त ग्राह्य	,
भविष्यत्कृदन्त (पालि) टि० १	३०७

हेत्वर्थकृदन्त	३०७-३११
हेत्वर्थकृदन्त प्राकृत	३०७
लु-टु-चए प्रत्ययो	३०७
हेत्वर्थकृदन्त (पालि) टि० २	३०७
अनियमित हेत्वर्थ कृदन्त	३०८
‘ तए ’ प्रत्ययात् रूपो	३०९
‘ तवे ’ अने ‘ तए ’ प्रत्यय (टि० ?)	३०९
हेत्वर्थकृदन्त (अपभ्रश)	३१०-३११
संबंधकभूतकृदन्त	३११-३१८
संबंधकभूतकृदन्त प्राकृत	३११
लु-अ-तूण-तुआण-इत्ता-इत्ताण-आय- आए प्रत्ययो	३१२
संबंधकभूतकृदन्त (शौरसेनी-मागधी)	३१२
” (पालि) टि० २	३११
” (पेशाची)	३१२
” (अपभ्रश)	३१३
अपवाद-शौरसेनी	३१३
अपवाद-पेशाची	३१३
अपवाद-अपभ्रश	३१३
भाषावार उदाहरणो	३१४-३१७
प्राकृत	३१४
शौरसेनी-मागधी	३१६
पेशाची	३१६
अपभ्रश	३१७
अनियमित संबंधकभूतकृदन्त प्राकृत	३१७

केटलाक सस्कृतजन्य सनधम्भूतकृतो	३१८
विध्यर्थकृतं -	३१९-३२१
वि-यर्थकृतं प्राकृत	३१९
” (पालि) टि० २	३१९
केटलाक सस्कृतजन्य विध्यर्थकृत	३२०
तय	३२०
अभिज्ञ, अणीअ	३२०
य	३२०
अनियमित वि-यर्थकृत	३२१
वि-यर्थकृत (अपभ्रंश)	३२१
रुतेरिक्तदंत	३२२-३२३
रुतेरिक्तदंत प्राकृत	३२३
” (पालि) टि० १	३२२
” (अपभ्रंश)	३२२

तद्धित प्रकरण १४ मुं	३२३-३३१
इडमर्थक 'केर' प्रत्यय	३२३
” आर ” (अपभ्रंश)	३२३
” ईय ” (पालि) टि० १	३२३
भावार्थक 'इछ' 'उछ'	३२३
छ (पालि) टि० ३	३२३
इम () टि० १	३२४
नन्सदशार्थक 'ज'	३२४
भावार्थक इमा, त, तण	३२४
पण (अपभ्रंश)	३२४

वारार्थक हुत्त	३२५
॥ क्ततु (णाति) टि० २	३२५
सुतो आर्ष (टि० २)	३२५
मत्वर्थाय प्रत्ययो	३२५
तो, दो प्रत्यय	३२६
हि, ह, त्य ॥	३२७
एल ॥	३२७
स्वार्थिक प्रत्यय	३२७
स्वार्थिक (पेशाची)	३२८
स्वार्थिक (अपभ्रंश)	३२८
अनियमित नदिनांतरूपो	३२९
केटल्लक समूहान्नन्य नदिनांतरूपो	३३०-३३१
चातुषाट	३३१-३५३

શુદ્ધિપત્ર

અશુદ્ધ-	શુદ્ધ-	પૃષ્ઠ-	પંક્તિ-
વ્યઙ્ગનમ્	વ્યબનમ્	૧૦	૧૧
ત્વ	ત્વ	૧૪	૨૧
ન-ધૃષ્ટદ્યુમ્ન. ધટ્ટજુનો	આ ઉદાહરણ	૧૬	૧
	અને એ ઉપરનું		
	ટિપ્પણ પૃ. ૩૬મા		
	પં. ૪ મ્મ-ના		
	ઉદાહરણમાં મૂકો		
	‘૧’ છોષ	૧૭	૬ મી પંક્તિ
			પછી મથાલું વધારવું.
અપભ્રંશમા	(૧) અપભ્રંશમા	૧૭	૭
	અ, શ્વ, ત્સ પ્સ-ચ્છ	૩૨	૧૦ મી પંક્તિ
			પછી મથાલું વધારવું.
સ્મ	દ્વ ‘ મ્હ ’	૪૦	૧૦
ટિપ્પણ	ટિપ્પણ ૩	૪૭	૨૮
પૃ. ૪૪	પૃ. ૪૫	૪૭	૨૮
૬	૩	૫૧	૧૦
	ડ = આ		
	વિદ્યુત વિદ્યાઓ	૬૩	૨૧ મી પંક્તિ
			પછી વધારવું.
દશ	દશ	૭૩	૧
ન્ત ન્વ	૧૦? ન્ત ન્વ	૮૦	૧૧
			આ પછી વધા
			અંકો મુધારીને વાચવા.

अर्थात्	अर्थात्	१२	१५
१ ण		९८	९
उत्तिष्ठविश	उत्तिष्ठोपविश	१०६	१६
आ निज्ञानी	* आ निज्ञानी	१२०	२६
		१२८	२२ मी पक्ति
			पत्ती × × ×

× × न जोड़ए.

शै०	शौ०	१४१	२
३ गामना	गामनी	१००	२२
यद्	यद्	२०४	१३
तय	तल्व	३२०	१२

पम्हह	पम्हुह	३३७	अरु ७४
अग	अग	३३९	" १००
विमुर	विसुर	३४३	" १३२
उसिक्	उसिक्	३४४	" १४४
हक्खुव	हक्खुव	३४४	" "
लोइ	आयम्ब	४४४	" १४७

આ પુસ્તકમાં વપરાણા ગ્રંથો અને તેના સંકેતોનો ગુલાસો
(૧)

અનિતશાતિમ્તવ

અમરકોશ

અમરકો.

આચારાગસૂત્ર

આ.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર

ઉપાસકદશાગસૂત્રટીકા

કાશિકા

કા.

ચતુર્વિંશતિસ્તથ

જીવવિચાર

પાણિનીય અષ્ટાન્ગ્યી

{ પાણિ.
પાણિનિ.

પાણિનીય વેદિક પ્રક્રિયા

વેદિકપ્ર.

પાલિકોશ

પાલિપ્રકાશ

{ પાલીપ્ર.
પાલિપ્ર.
પા.પ્ર.

પાલિવ્યાકરણ (વાન્યાયન)

પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ

પ્રાકૃતરૂપાવતાર

ભગવતીસૂત્ર

{ ભગવ.
ભગ.

નુનિવંદનસૂત્ર

રતિતવિસ્તર (ચૈદ્યગ્રંથ)

રતિતવિ.

વિમુદ્ધિપદ્ય

શ્રમણસૂત્ર

५६भाषाचद्रिका

सूत्रकृतागसूत्र

{ सू०
सूत्र०
सूत्रक०

सूर्यप्रज्ञासिर्गीवा

हेमचद्र प्राकृत व्याकरण

{ हे०
हे० प्रा० या०
हे० स०

हेमचद्र सम्प्रुत व्याकरण

(२)

अ०

अध्ययन, अ याय

उ०

उद्देश

गा०

गाथा

द्वि०

द्वितीय

नि०

नियम

पालि० स०

पालिप्रकाश सधिरूप

पृ०

पृष्ठ

प्र०

प्रथम

रा० नि

रायचद्र जिनागमसम्प्रह

राय०

श्रु०

श्रुतस्कर

सू०

सूत्र

षडभाषाचन्द्रिका

सूत्रकृतागसूत्र

{ सू०
सूत्र०
सूत्रकृ०

सूर्यप्रज्ञप्तिगीका

हेमचद्र प्राकृत व्याकरण

{ हे०
हे० प्रा० वा०

हेमचद्र संहृत व्याकरण

हे० स०

(२)

अ०

अध्ययन, अ याय

उ०

उद्देश

गा०

गाथा

द्वि०

द्वितीय

नि०

नियम

पालि० स०

पालिप्रकाश सधिरत्न

वृ०

वृष्ट

प्र०

प्रथम

रा० नि

राय०

रायचद्र जिनागमसंग्रह

श्रु०

श्रुतस्कन्ध

सू०

सूत्र

પ્રાકૃત-વ્યાકરણ.

પ્રકરણ ૧

વર્ણપરિચય

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં નીચે પ્રમાણે સ્વરો અને અક્ષરો વપરાય છે.

‘સ્વર—

અ, ઇ, ઉ. (હ્રસ્વ)

આ, ઈ, ઊ, ‘ઐ, ઓ, (દીર્ઘ)

૧ પ્રાકૃતમાં ‘ઋ’ નો વિકાર અ, ઇ, કે ઉ થાય છે અને ‘ૠ’ નો વિકાર ‘ ઈલિ ’ થાય છે માટે ઋ એ સ્વતંત્ર સ્વર નથી. ‘ઐ’ નો વિકાર ‘ ઐ ’ કે ‘ અઐ ’ થાય છે અને ‘ ઔ ’ નો વિકાર ‘ ઔ ’ કે ‘ અઔ ’ થાય છે તેથી ઐ એ પણ સ્વતંત્ર સ્વર નથી

૨ ‘ ઇલો ’ ‘ સેવ્યા ’ ‘ સોત્ત ’ ‘ સો ચિઅ ’ વગેરે શબ્દોમાં આવેલા ‘ ઋ ’ અને ‘ ઔ ’ એકમાત્રિક છે ઇમ આચાર્ય શુભચંદ્ર જનાયે છે (-શુભચંદ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ અ. ૧-૨-૮૦-લિખિત પૃ. ૪) આ ઉપરથી ‘ ઇ ’ અને ‘ ઔ ’ ની એકમાત્રિકતા પણ બાજરી જનાય છે ઉચ્ચારણની દ્રષ્ટિએ તો દ્વિમાત્રિકને પામેલા અક્ષરોની પૂર્વનો દ્વિમાત્રિક સ્વર એકમાત્રિક જ હોયો જોઈએ, અન્યથા એવે ઠેકાણે આવેલા દ્વિમાત્રિકનો ઉચ્ચાર જ દ્વિમાત્રિકની રીતે થઈ શકતો નથી. આચાર્ય હેમચંદ્ર જનાયે છે કે, કોઈ વ્યાકરણો પ્રાકૃતમાં પણ ‘ ઇ ’ અને ‘ ઔ ’ ના ઉપયોગને દ્રષ્ટ ગણે છે (૧-૨-૧) આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ ‘ અથિ ના પ્રાકૃતરૂપ ‘ ઇ ’ ને સમ્મત ગણે છે (૧-૨-૧૬૯) તો પણ તેમને ઇ સિવાય કયાય ‘ ઐ ’ અને ‘ ઔ ’ નો બ્યવહાર દ્રષ્ટ નથી.

વ્યજન—

ક, સ્ત, ગ, ઘ, ઙ (ક્વર્ગ)

ચ, છ, જ, ઝ, ઞ (ચ્વર્ગ)

૧ આચાર્ય હેમચંદ્રના ગણાધ્યા પ્રમાણે પ્રાકૃતમા સ્વરરહિત વ્યજનનો
 ઘટલે ત્રણ વ્યજનનો કે તે તદ્દન વિજાતીયસયુક્ત વ્યજનનો—ત, વન,
 સ્ત વગેરેનો પ્રયોગ થતો નથી તો પણ ‘મ્હ’ ‘ઞહ’ અને ‘લ્હ’નો
 પ્રયોગ હોવાનું તો હેમચંદ્રે પણ સ્વીકાયું છે (જૂઓ ૮-૨-૭૪-
 ૭-૭૯) ‘અકસ્માત્’ શબ્દને મગધદેશીય હોવાનું આચાર્ય શીંગકે
 ગણાવેલું છે (જૂઓ—‘હૃથ વિ જાણહ અકસ્માત્’ મૂ. આ. પૃ. ૨૯૯
 તથા ઇની ટીકા પૃ. ૨૯૭ સ.) ઇથી પ્રાકૃતમા ઇ ઇ
 સ્થલે લોટો વ્યજન પણ આવે છે મ્હ ઞહ અને ‘હ’ ઉપરાંત મગધીમા
 ‘સ્ત’ ‘સ્મ’ વગેરે સયુક્ત વ્યજનો પણ વપરાય છે ઇ વિષે સયુક્ત
 વ્યજનના વિકારોને ગણાવતા આગલ ગણાવીયું ઇ સિવાય જે તે
 શીરસેની વગેરે ભાષાઓમા વ્યજનની વપરાશમા પ્રાકૃત કરતા વિશેષ
 ફેરફાર છે તે વિષે પણ આ પુસ્તકમા તે તે ઠેકાણે ગણાવીયું
 હ નો ‘લ’ થતો હોવાથી અને મૂધર પણ કહેવામા આવે છે
 પાલામા ઇ ‘લ’ ને ‘વ’ તરીકે ગણીને ૩૩ વ્યજનોને ગણાવવામા આવ્યા
 છે (જૂઓ કષા. ૫. ૧. ૧૦. ૧૦. ૧૦. ૧૦)

૨ ‘પ્રાદ’ પ્રત્યદ ‘ઞદ’ ‘ઉદદ’—વગેરેની પહે પ્રાકૃતમા
 કોઈ પણ શબ્દમા સ્વતંત્ર રીતે ‘દ’ વળનો ઉચાર થતા નથી, (વિંડુ
 સસો, સહ્યો પકો, પદકા અગળ, જદગળ ગ્ધળ, લદ પણ—
 વગેરે શબ્દોમા સ્વલગ્નપદ ‘દ’ નો પ્રયાગ શિષ્યસમત છે સહ્યાની
 પહે પ્રાકૃતમા ‘દ’ પ્રયોગ અનુક શબ્દોમા જ થતા હોવાથી ઇ વગેરે
 ભાષામા સ્વતંત્ર ‘દ’ નો વપરાશ મિલત કહેવાય

૩ ; ધાતુના (‘પ્રુદ’ વગેરે) પર ૩ રૂપો સિવાય સહૃત
 મા સ્વરૂપ ૧૮ સ્વતંત્ર ‘વ’ નો પ્રયોગ મળતો નથી તેમ પ્રાકૃતમા

ટ, ઠ, ઢ, ઢ, ળ (ટવર્ગ)

ત, થ, દ, ધ, ન (તવર્ગ)

પ, ફ, બ, ભ, મ (પવર્ગ)

ચ, ર, લ, વ (અત મ્ય)

સ, હ (ઝપ્માક્ષર)

'- અનુસ્વાર

પળ ક્યાય સ્વરત્રન ' ન ' પ્રયોજાતો નથી કન્ઝુક , લઝ્ઝનમ્, જઝ્ઝ
પૂક -યગેરે પ્રયોગોની પેઠે પ્રાકૃતમા કન્ઝુઓ, લઝ્ઝળ, જઝ્ઝવૂઓ
યગેરે પ્રયોગો મુખ્યવદ્ધત છે માત્ર પાલીમા જાતિ (જાતિ),
જાત (જાત), જાળ (જાળ) યગેરે પ્રયોગો સસ્કૃતના ' જુઝુ યે '
જેવા પળ મઢી ધાવે છે સસ્કૃતમા અને પ્રાકૃતમા એકલા ' જ ' કરતા
સ્વયર્ચસયુક્ત 'જ' નો પ્રયોગ વિશેષ પ્રચલિત છે અહિમન્ઝુ (અભિમન્ઝુ)
પુઝ્ઝ (પુષ્પ), અવઝ્ઝા (અવજા), અઝ્ઝલી (અઝ્ઝલિ)-માગધી
અને ઝ્ઝાન (જાન) વિઝ્ઝાન (વિજાન)-પૈશાચી ' ઝ્ઝ 'ના
પ્રયોગમા પાલી, માગધી અને પૈશાચી વિશેષ સમાનતા ધરાવે છે -
(૮-૪-૨૧૩ તથા ૩૦૩) તથા (પાલિપ્ર૦પૃ૦ ૨૩-૨૪)

૧ પાલીમા ' અનુસ્વાર 'ને વ્યઝ્ઝનમા ગણાવીને ' નિયદ્ધીત 'ની
સજા બાપેલી છે અને લલિતવિસ્તરમહાપુરાણમા તો અને (અનુસ્વારને)
અને વિત્તગને સ્ત્રોતોની સાથે જ ગણાયેલા છે આ પ્રથમા વર્ગયેલી
ચારાધરી આપણી મૂતયતી ચારાધરી જેની છે (જૂઓ લલિતવિ૦પૃ૦ ૧૨૭)

પ્રકરણ ૨

સામાન્ય સ્વગવિકાર.

દીર્ઘસ્વર=હ્રસ્વસ્વર'

૧. સંસ્કૃતના સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે આવેલા ટીર્થસ્વરો પ્રાકૃતમા પ્રાય. હ્રસ્વ થઈ જાય છે અર્થાત્ સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે આવેલા ' આ 'નો અ, ' ઈ ' નો ઇ, ' ઊ 'નો ઊ, ' ઍ ' નો ઇ અને ' ઓ ' નો ઊ થઈ જાય છે. જેમકે:—

આ=અ—આમ્ અમ્બં । આસ્યમ્ અસં । તામ્ તમ્બ ।

વિરહાગ્નિઃ વિરહગ્ની ।

ઈ=ઇ—તીર્થમ્ તિર્થં । મુનીન્દ્રઃ મુર્ણિદો ।

ઊ=ઉ—ગુરુદ્વાપાઃ ગુરુદ્વાવા । ચૂર્ણઃ ચુર્ણો ।

ઐ=ઈ—નરેન્દ્રઃ નરિંદો । મ્લેચ્છઃ મિલિચ્છો ।

ઔ=ઉ—અધરોષ્ટ અહરુદ્ધ । નીલોત્પલમ્ નીલુપ્પલં ।

હ્રસ્વસ્વર=દીર્ઘસ્વર.

૨. સંસ્કૃતના ઇય, શ, રી, શ્ચ, ર્શ; ષ્ય, પ્, પ્, પ્વ, પ્પ; સ્ય, લ્, સ્, સ્વ, અને સ્સની પૂર્વે રહેલો હ્રસ્વસ્વર પ્રાકૃતમા પ્રાયઃ ટીર્થભાવ પામે છે. ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે:—

ઇય—આવશ્યકમ્ આવાસય । કશ્યપઃ કાસવો । પશ્યતિ પાસદ્ ।

શ—મિશ્રમ્ માસં । વિશ્રામ. વીસામો । વિશ્રાન્યતિ વીસમદ્ ।

ર્શ—સંસ્પર્શઃ સંપ્રાસો ।

૧ જુઓ પાલીપ્રકાશ પૃ. ૮, નિયમ-૧૧ (દીર્ઘસ્વર=હ્રસ્વસ્વર)
તથા પૃ. ૫૫ (ઐ=ઈ) અને (ઔ=ઉ) અને પૃ. ૫ (ઔ=ઉ)

૨ જુઓ પાલીપ્ર. પૃ. ૧૧—(પરામર્શઃ=વગમાસો) ટિપ્પણ.

२—अच आचो । अचसिनि अचसह । अचास असासो ।

इत—इतनामन इमासणो । मनइसण मणामेग ।

प्य—इप्य पूमो । मनुप्य मणूमो । शिप्य सीमो ।

पे—एपेह रासओ । एपे रामो । एपा वासा ।

प्य—पिपर नोमु । पिपाण —पीमाणो ।

प्य—निपिप नोसिठो ।

म्य—मम्यमि रामह । मम्यम साम ।

म्य—उम्य उमो । मियम गीमभो ।

म्य—निम्य नीमो । मियमर मिमरो ।

मस—निमसह नीसहो ।

भा=अ

३ सम्कृतना भाभाभक अभाभन्त पुल्लिङ्गा शब्दत्रा भाटिना
'भा'नो प्राकृतना निर 'अ' भाग ठे जेवने —

प्रहार पयारो, पयरो । प्रहार पयाग, पयरो । प्रहार पहारो,
पहरो । प्रगाह पगाहो, पगहो । प्रन्तार पन्धारो, पन्धरो ।

इ=ए

४ सम्कृतना सगुप्त ल्यजननी पूर ओलेह 'इ' नो विरल्ये 'अ'
भाग ठे जेवने —

'डिण्डिम —डिण्डिमो, डिण्डिमो । धम्मिद्धम् धम्मेल्ल, धम्मिल्ल ।
पिण्डम् पेह, पिह । पिण्डम् पट, पिड । पिल्लम् बेछ, बिड ।
पिण्णु रेण्डू, रेण्ह । सिन्दूरम् सेंदूर, सिंदूर ।

उ=ऊ.

૧. સંસ્કૃત શબ્દોમા રહેલા 'ત્સ' અને 'ચ્છ' ની પૂર્વના 'ઉ'નો 'ઊ' થાય છે.—

ત્સ—ઉત્સરતિ ઊસરઈ । ઉત્સવઃ ઊસવો ।

ઉત્તિષ્ઠઃ ઊત્થિષ્ઠો । ઉત્સુકઃ ઊપ્સુઓ ।

ચ્છ—ઉચ્છ્વાસતિ ઊસસઈ । ઉચ્છ્વાસઃ ઊસામો ।

ઉચ્છુકઃ ઊમુઓ ।

उ=ओ.

૬. સંસ્કૃતના સયુક્ત વ્યંજનના પૂર્વ રહેલા 'ઉ', નો પ્રાકૃતમા 'ઓ' થાય છે. જેમકે —

'કુટ્ઠિમમ્ કોટ્ઠિમં । કુણ્ઠ' કોઠો । કુન્ત' કોંતો ।

તુણ્ઠમ્ તોંઠં । પુદ્ગલમ્ પોગ્ગલ । પુષ્કરમ્ પોક્કરં ।

પુન્તક' પોત્થઓ । મુણ્ઠમ્ મોંઠં । મુદ્ગર' મોગ્ગરો । મુસ્તા મોત્થા ।

લુઘ્વકઃ લોઘ્વઓ । લ્યુત્ક્રાન્તમ્ લોઘ્વંતં ।

३ऋ=अ

૭. સંસ્કૃત શબ્દના આદિભાગમા આવેલા 'ઋ' નો પ્રાકૃતમા 'અ' થાય છે.

ઋતમ્ કયં । ઘૃતમ્ ઘય । ઘૃષ્ટઃ ઘટ્ટો ।

તૃણમ્ તણં । મૃગઃ મગો । મૃષ્ટમ્ મટ્ટં । વૃષભઃ વસહો ।

૧ આ નિયમ આ બે શબ્દોમા લાગતો નથી:—ઉત્તમ્નઃ ઉચ્છમ્નો ।

ઉત્સાહઃ ઉચ્છાહો ।

૨ જૂઓ પાલીપૃ. ૫૦ ૫૪—(ઉ=ઓ)

૩ જૂઓ પાલીપૃ. ૫૦ ૧—(ઋ=અ)

ઋ=ઉ

૮ સામાસિક અને ગૌણ સંસ્કૃત શબ્દના અર્થ 'ઋ' નો પ્રાકૃતમા 'ઉ' થાય છે.

પિતૃગૃહમ્ પિતૃષર । પિતૃપતિ પિતૃર્વૈ ।

પિતૃવનમ્ પિતૃવણ । પિતૃપ્વસા પિતૃસિઆ । માતૃગૃહમ્ માતૃષર ।

માતૃપ્વસા માતૃસિઆ । માતૃમણ્ડલમ્ માતૃમંડલ ।

'ઋ=રિ

૯ સંસ્કૃતના કેવલ-ધ્વજન વગરના—'ઋ' નો પ્રાકૃતમા 'રિ' થાય છે,

ઋક્ષ રિચ્છો । ઋદ્ધિ રિદ્ધી । ઋપમ રિસહો ।

લઃ=હિલિ.

૧૦ સંસ્કૃતના 'લઃ'નો પ્રાકૃતમા 'હિલિ' થાય છે —
વલ્લજ્ઞ કિલિન્નો । વલ્લસ કિલિતો ।

'ઐ=ઐ

૧૧ સંસ્કૃતના 'ઐ'નો પ્રાકૃતમા 'ઐ' થાય છે —

ઐરાવણ ઐરાવણો । કેટમ કેટવો । કેલાસ કેલાસો ।

ઐલોક્યમ્ તેલુક । વંચ વંજો । વૈધવ્યમ્ વૈહવ્ય ।

સૈલા સૈલા ।

'ઔ=ઔ.

૧૨. સંસ્કૃતના 'ઔ'નો પ્રાકૃતમા 'ઔ' થઈ જાય છે —

૧ ઝૂઔ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૩—(ઋ=રિ) ટિપ્પણ

૨ ઝૂઔ પાલીપ્ર૦ ૫૦ ૩—(ઐ=ઐ)

૩ ઝૂઔ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૫—(ઔ=ઔ)

કૌશ્ઠઃ કૌચો । કૌમુદી કૌમુર્દૈ । કૌશામ્બી કૌસમ્બી ।
કૌશિકઃ કૌસિઓ । કૌમ્તુભઃ કૌત્યુહો । ચૌવનમ્ જોઞ્વણ ।

ઉપર જણાવેલા વધા સ્વરવિકારો શૌરમેની, માગધી, પૈશાચી અને ચૂલિકાપેશાચીમા પણ એક સરસી રીતે લાગુ થાય છે, અપભ્રંશમા એ નિયમોનું પ્રવર્તન નિયત રીતે ઇટ્ટએ જે રીતે જણાવ્યું છે તે રીતે થતું નથી. તેમા ક્યાય ક્યાય ‘અ’નો ઇ, ઈ, ઉ; ‘ઉ’નો અ, આ; ‘ઋ’નો અ, આ, ઇ, ઉ, ઋ; ‘લ’નો ઇ, ઈલિ; ‘ણ’નો ઇ, ઈ; અને ‘ઔ’નો અઉ અને ઓ થાય છે [સ્વરવિકારની દ્રષ્ટિએ આ પ્રવર્તન સરસુ છે, પણ અનિયતતાને લીધે એને પ્રાકૃતથી જૂદુ પાડી શકાય છે.]

અ-ઇ, ઈ, ઉ—

સ૦ પ્રા૦ જ૦

વચનમ્ વજળ (વઙ્ગ) વેળ ।

(વર્ઙ) વીળ ।

શયનમ્ સઅળ (સઙ્ગ) સેનં' ।

નયનમ્ નઅળ નઙ્ગ (નઙ્ગ) નેન ।

નવનીતમ્ નઅળીઅં (નટળીઅ) લોળીઅ ।

[વસ્તુતઃ આ રૂપો ‘ગ’ અને ‘વ’ ના સપ્રસારણથી વનેલ છે]

ઉ-અ, આ—

વાહુ.—વાઢા (ગ્રી૦) વાહા, વાહ, વાહુ ।

ઋ-અ, આ, ઇ, ઉ, ઋ—

ઋત્યમ્ કિષ્ટ ઋચુ, ઋચુ ।

તૃણમ્ તણ તિણુ, તણુ, તૃણ ।

સુકૃતમ્ સુકય સુક્રિડ, સમિડુ, સુકૃડ ।

લૃ-ડ, ડૃલિ—

મલ્લજ્ઞ કિલિનો કિલો, કિલ્લિનઓ ।

૫-હ, હૃ—

રેખા લેહા લિહ, નીહ, લેહ ।

ઔ-અડ, ઔ—

ગૌરી ગોરી ગડરી ગોરી ।

ન્યનનવિકારોના પ્રસંગમા તો જ્યાં જ્યાં પ્રાકૃત કરતા
શારસેની, માગધી, પંશાષી, ચૂલિકાપંશાષી અને અપભ્રંશમા વિશે-
પતા છે તેને તે તે સ્થળે જણાવવાના ગ્રાણ

ક-તીર્થસ્તર તિત્થયરો । લોક લેઓ ।

ગ-નગ નઝો । નગરમ્ નયર । મૃગાઙ્ક મયકો ।

ચ-રુચગ્રહ વચગ્ગહો । શર્ચી સર્ઈ ।

ન-ગજ ગઝો । ગ્રજાપતિ વ્યાવર્ઈ । રજતમ્ રયય ।

૧-ધાત્રી ધાત્તી-ધાર્ઈ । યતિ જઈ । રમાતલમ્ રમાયલ ।

રાત્રિ રાતિ-રાઈ । વિતાનમ્ વિઆળ ।

ક-ગદા ગયા । મદન મયળો ।

પ-રિપુ રિક્ક । સુપુરુષ સુઝરિમો ।

વ-વિરુધ વિરહો ।

ય-વિયોગ વિઝોઝો ।

વ-વટવાનલ વલયાળલો । લાવળ્યમ્ લાયળ ।

(આ રીતે નિયમ અને ઇલા રીતો અમ્યુક્ત વ્યજનનાં વિચારને લગતા સામાન્ય કે વિશેષ નિયમો પંચાતી ભાષામાં લાગતા નથી એમકે,

સ૦

ગ્રા૦

૧૦

મકરફેટુ — મયરફેઙ્ક — મકરફેટૂ ।

સગરપુત્રવચનમ્ — મયરપુત્રવચન — સગરપુત્રવચન ।

વિનયસેનેન લપિતમ્ વિનયસેનેળ લવિય — વિનયસેનેન લપિત ।

પાપમ્ — પાવ — પાપ —

જાયુધમ્ — જાઝહ — જાયુવ ।)

પૂર્વાક્ત નિયમ દ્વારા પ્રાકૃતમાં ‘ક’ ‘જ’ ‘ત’ અને ‘દ’ નો લોપ જણાવેલો છે તો પણ પ્રાકૃતના પેગખેદરૂપ શૌરસેની, માગધી, પંચાતી, ચૂલિર્પાપશાતી અને અપધ્રશમાં તે વર્ણ લોપાતા નથી, કિંતુ રીતો રીતો વળાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગય છે

ત-ટ

(૧) 'શૌરસેર્નામા અને વ્યાય અષ્વશમા ' ત ' નો ' ટ ' થાય છે

સ૦	પ્રા૦	શૌ૦, અષ૦	સ૦	પ્રા૦	શૌ૦, અષ૦
કથિતમ્	રુહિઞ	કન્નિટ	પ્રતિજ્ઞા	પદ્મિણા	પદ્મિણા
તત	તઓ	તદો	મારુતિ	મારુદ્	મારુટી
પૂરિત	પૂરિઓ	પૂરિદો	મન્વિત	મતિઓ	મતિદો

જ-ચ

(૨) માગર્ધામા આદિમ્થિત કે અનાદિસ્થિત ' જ ' નો ' ય ' થાય છે

વ૦	પ્રા૦	મા૦	સ૦	પ્રા૦	મા૦
જનપદ	જળવઓ	ચળવદે	તુર્જન	દુઝ્જઓ	દુઘ્યને
જાનાતિ	જાણદ	ચાણટિ	ઘનિત	વઙ્ગિઓ	વચ્ચિદે
ગનિત	ગાઙ્ગઓ	ગચ્ચિદે			

ત, 'દ-ત

(૩) પૈશાચીમા અને ચૂલિપાર્પદાચીમા ' ત ' રાગમ રહે છે અને ' ટ ' નો ણ ' ત ' થાય છે

૧ તુઓ પા૦ પ્ર૦ ૧૦ ૧ (૧=૨)

૨ 'પૌરુષનીન' ગ્રંથ દરેક નિયમો માગ પી, પૈશાચી, ચૂલકપૈશાચી અને અષ્વશમા અને ગામુ થઈ ગઈ છે

૩ તુઆ પા પ્ર૦ ૧૦ ૩ (૩=૧)

૪ તુઆ પા પ્ર૦ ૧૦ ૧૦ (૬=૧)

સં० પ્રા० પૈ०,—ચૂ० પૈ० સં० પ્રા० પૈ०,—ચૂ० પૈ०
 ભગવતી ભગવદ્ ભગવતી । પ્રદેશઃ પદેસો પતેસો ।
 પાર્વતી પર્વદ્ પર્વતી । મદનઃ મદ્ગુણો મતનો ।
 શતમ્ સયં સતં । વદનક્રમ્ વદ્ગુણયં વતનકં ।
 દામોદર. દામોદરો તામોતરો । મદનમ્ સદ્ગુણં સતન ।

‘ગ-રૂ, જ-વ.’

(૪) ચૂલિકાપેશાથીમા ‘ગ’ નો ‘રૂ’ થાય છે અને ‘જ’
 —નો ‘વ’ થાય છે.

સં० પ્રા० ચૂ० પૈ० સં० પ્રા० ચૂ० પૈ०
 ગિરિતટ્ઠમ્ ગિરિતટ્ઠં કિરિતટ્ઠં । જર્જરમ્ નજ્જર ચચ્ચર ।
 નગરમ્ નયરં નકર । જીમૂતઃ જીમૂઓ ચીમૂતો ।
 માર્ગણ મગ્ગણો મક્કનો । નિયોજિતમ્ નિયોજિત્થ
 રાજા રાયા રાણા । નિયોજિત્થ ।

ક’-ગ.

(૫) અપભ્રંશમા ન્યાય ‘ક’ નો ‘ગ’ થાય છે.

સં० પ્રા० અં
 વિસોમકર. વિચ્છોહૈયરો વિચ્છોહગરો ।

૧ જુઓ પા० પ્રા० પૃ० ૫૬ (ગ=ક)

૨ જુઓ પા० પ્રા० પૃ० ૫૭ (જ=વ)

૩ જુઓ પા० પ્રા० પૃ० ૫૫ (ક=ગ)

સંયુક્ત ' ઋદિ ' લોપ

૩ સયુક્ત વ્યજનમા પૂર્વવર્તા ક, મ, ટ, ડ, ત, ઢ, પ, શ, ષ અને સ-૨૨લા વ્યજનોનો પ્રાકૃતમા પ્રાય લોપ થઈ જાય છે અને લોપ થયા પછી બાકી રહેલા અનાદિના વ્યજનનો દ્વિર્ભાવ થાય છે જેમકે,

ક-મુક્તમ્ મુત-મુત । ડ-ત્વદ્ગ ત્વગો-ત્વગો ।
 મુક્ત મુત-મુતો । પદ્મ સનો-સજો ।
 શક્ત સત-સતો । ત-ઉત્પલમ્ ઉપલ-ઉપ્પલ ।
 'સિન્ધમ્ સિન્ધ-સિન્ધ । ઉત્પાદ ઉપાઓ-ઉપ્પાઓ ।
 ગ-દુગ્ધમ્ દુઘ્વ-દુઘ્ન । ઢ-મદ્ગુ મગુ-મમ્ગુ ।
 મુઘ્ધમ્ મુઘ્વ-મુઘ્ન । 'મુદ્ગ મુગરો-મુગારો ।
 ટ-કૈટફલમ્ કફ્ફલ-ફ્ફલ । પ-ગુપ્ત ગુન-ગુતો ।
 પત્પત્ ઉપઓ-ઉપ્પઓ । સુપ્ત -મુત-મુતો ।

૧ જુઆ પાલીમં પૃ. ૮૧ (સન્ત) (વ્યન્ત)

૨ રલ્લ, છલ્લ, ઢ, ષ અને પ્ફ ના સ્થાનમા અનુક્ષમ રલ્લ, છલ્લ, ઢ, ષ તથા પ્ફ થાય છે

૩ ષ્ઠ, દ્વિષ્ઠ, ષ્ઠ, ષ્ઠ અને ષ્ઠ ના સ્થાનમા અનુક્ષમ ષ્ઠ, 'સ, ઢ, ડ અને ષ્ઠ થાય છે

૪ જુઓ પાલીમં પૃ. ૨૪ (નિયમ-૩૦)

૫ પૂ. પા. પ્ર. ૭. ૨૦ (નિયમ-૩૧)

૬ પૂ. પ્ર. ૭. ૮૧—(સન્ત

- श—आशिष्ट आशिद्धो । निप्पुर निदुर—निदुरो ।
 'निश्चल निचल—निचलो । निप्पुत्तनम् निपुत्तन—निप्पुत्तण ।
 श्वोतति चुअइ । 'शुष्कम् सुक्क—मुक्क ।
 'श्मश्रु मम्म । पष्ट उठ—छट्टो ।
 श्मशानम् मसाण । स—'निमृह निपह—निप्पहो ।
 हरिश्चन्द्र हरिअन्द्रो । 'स्कन्द रट्टो ।
 श्मश्रणम् लण्ह । भवन्ति खलिओ ।
 प—'गोष्ठी गोठी—गोद्धी । म्त्व. तथो ।
 तुष्ट तुठ—तुट्टो । म्नेह नेहो ।

संयुक्त 'मादि' लोप.

४. संयुक्त व्यननमा परवर्ती म, न अने य नो प्राकृतमा.
 प्राय लोप नई जाय छे. अने लोप थया प गी बाखी रहेला
 अनादिना व्यनननो द्विर्भाव भाय छे. नेमके —

- म—युष्मम् युग—युग्म । स्मर सरो ।
 रक्षि रमि—रम्मी* । मेरम सेर ।

१ जू० पा० प्र० पृ० ३१—(ष्ट=छ) निश्चल ।

२ श्मश्रु मम्म पा० प्र० पृ० २१ टिप्पण

३ जू० पा० प्र० पृ० २६—नि० ३१—(ष्ट=छ ष्ट=छ)

पृ० ३३ (क=ह—नि० ६०) पृ० ३२ (प=र नि ४८)

४ शुष्कम् सुक्क (पा० प्र० पृ० ३३)

५ जू० पा० प्र० पृ० ३२ (स्=ग) पृ० ३३ (स्=क)

पृ० ३९ (स्=—नि० ६१) पृ० २१ (म्=१ २६=१)

६ स्कन्द रट्टो, म्बो—पाप्पीप्र० पृ० ३. टिप्पण.

७ जू० पा० प्र० पृ० २—(म्म=स्स)

ન—ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ધરજુનો^૧ । ‘ય—કુડ્યમ્ કુડ—કુડ ।
 ‘નય નય—નમો । ન્યાય વાહો ।
 ૨ય લગ—લમો । ર્યામા સામા ।

સયુક્ત ‘ભાટિ’ લેપ

૧ સયુક્ત વ્યજનના પૂર્વવર્તી વા પરવર્તી લ, વ, ચ, વિસર્ગ અને
 ર નો પ્રાય લોપ થઈ જાય છે અને લોપ થયા પછી બાકી
 રહેલા અનાદિના વ્યજનનો દ્વિર્ભાવ થાય છે ઉપાધરણ —

લ—ઉલ્લા ઉલા—ઉલા । ‘વ—અલ્ અલ્ —અહો ।
 વલ્લમ્ વલ્લ—વલ્લન । લુલ્લવ્ લુલ્લ—લુલ્લમો ।
 લે—વિલ્લવ વિલ્લવ—વિલ્લવો । શલ્લ સલ્—સહો ।
 શ્લ્લમ્ મળ્લહ । મ્લલ્લ —મ્લલ્લ —મ્લલ્લો ।

‘૧—વલ્લ ધલ્લ—કલ્લો । વિમર્ગ—લુલ્લિત લુલ્લિત—લુલ્લિતમો ।
 પલ્લમ્ પલ્લ—પલ્લ । લુલ્લ લુલ્લ—લુલ્લમો ।
 મ્લલ્લ લેલ્લમો । નિલ્લમ્ નિલ્લ—નિલ્લમો ।
 લ્લલ્લ લ્લલ્લમો । નિલ્લમ્ નિલ્લ—નિલ્લમો ।
 લલ્લ લલ્લમો ।

૧ આ ગદ્યમાં બે જો દિશાવ થયો નથી

૨ જુલ પા. પ્ર. ૭૦ ૮૮ (નિ. ૧૧)

૩ જુલ પા. પ્ર. ૭૦ ૭૭ (નિ. ૧૧)

૪ જુલ પા. પ્ર. ૭૦ ૩૦-૩૧ (નિ. ૩૧-૩૨)

૫ જુલ પા. પ્ર. ૭૦ ૩ -૩૩ (નિ. ૩૧-૩૨)

૬ જુલ પા. પ્ર. ૭૦ ૩ (નિ. ૮૦)

૧—અર્ક અઋ—અઋઋ । ૧—ક્રિયા ક્રિયા ।
 વર્ગ વગ—વગો । ગ્રહ ગહો ।
 તીર્થ દિધ—દિગ્રો । ચક્રમ્ ચક્ર—ચક્ર ।
 વાર્તા વતા—વતા । રાત્રિ રતિ—રત્તી ।
 સામર્થ્યમ્ સામર્થ્ય—સામર્થ્ય । ધાત્રી ધતિ—ધત્તી ।

અપભ્રંશમા પ્રાય પરવર્તી 'ર' નો લોપ વિકલ્પે થાય છે
 પ્રિય વિઓ પ્રિઝ, પિઝ ।

[સૂચના——ઝયા પૂર્વવર્તી અને પરવર્તી એમ બે જાતના વ્યંજનનો લોપ
 પ્રાપ્ત હોય ત્યા પ્રયોગો પ્રમાણે લોપનું વિધાન કરવું જોઈએ, જેમને,

પૂર્વવર્તીનો લોપ— પરવર્તીનો લોપ—

ઢ—ઉદ્વિગ્ન ઉવિગ—ઉવિગ્નો । ય—કાયમ્ કવ—કવ્વ ।
 દ્વિગુણ વિઝ્ઞો । માલ્યમ્ મલ—મલ્લ ।
 દ્વિતીય ત્રીઓ । વ—દ્વિનાતિ દુઆઈ ।

ઢ—કલ્મષમ્ કમસ—કમસ । ટિપ દિઓ ।

શુલ્કમ્ સુવ—સુલ્લ ।

ર—સર્વમ્ સઘ—સઘ્વ ।

પૂર્વવર્તી અને પરવર્તીનો વારા ફરતી લોપ—

ન—ઉદ્વિગ્ન —ઉવિગ—ઉવિગ્નો । દ—દ્વારમ્ ધાર ।
 મ—ઉદ્વિગ્ન—ઉવિગ્ન—ઉવિગ્નો । વ—દ્વારમ્ દારા ।

આ બધા ઉદાહરણોમા ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો, એ ત્રણમાર્થી
 કોઈ એક નિયમ દ્વારા લોપનો સંભવ છે]

૧ જૂ. પા. પ્ર. ૫૦ ૧૦ (નિ. ૧૦)

૨ જૂ. પા. પ્ર. ૫૦ ૧૦-૧૧ (નિ. ૧ -૧૧)

‘દ્ર’ લોપ’

૬. ‘દ્ર’વાળા સંસ્કૃત શબ્દના ‘દ્ર’ ના ‘ર’ નો લોપ પ્રાકૃતમાં વિકલ્પે થાય છે:

ચન્દ્ર: ચન્દ્રો, ચંદો । દ્રવ: દ્રવો, દવો । દ્રહ: દ્રહો,
દહો । દ્રુમ: દ્રુમો, દુમો । ભદ્રમ્ ભદ્રં, ભદં ।
રુદ્ર: રુદ્રો, રુહો । સમુદ્ર: સમુદ્રો, સમુહો ।

‘ અંત્યવ્યંજન ’ નો ‘ અ ’

૭. કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દોના છેવટના વ્યંજનનો ‘અ’ થાય છે.—
શરત્ સરઓ । મિષક્ મિસઓ । इत्यादि.

‘ કાદિ ’ નો ‘ ય ’

૮. અવર્ણધી પર આવેલા, એક જ પદમાં રહેલા, અસંયુક્ત અને અવર્ણાન્તિ ક, ગ, ષ, જ, ત, ઢ, ઘ, ય અને વ-પટલા વ્યંજનોનો પ્રાકૃતમાં સામાન્ય રીતે ‘ય’ થાય છે. ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે.

કે—તીર્થકર. તિત્થયરો । શકટમ્ સયટ ।

ગ—નગરન્ નયરં । મૃગાઢ્ઠ: મયંઠો ।

ઘ—કષમ્રહ: કયમ્રહો । કાષમણિ: કાયમણી ।

જૈ—પ્રજાપતિ: પયાવર્ડે । રજતમ્ રયયં ।

૧ આ નિયમ એક ‘ચન્દ્ર’ શબ્દને લાગતો નથી: ચન્દ્રમ્ ચન્દ્રં ।

૨ જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૨ (નિ. ૧૫)

૩ મિષક્-મિસઓ (પાલકોશ)

૪ જૂઓ પા. પ્ર. પૃ. ૫૬—(ઘ=ય)

૫ જૂ. ગા. પ્ર. પૃ. ૫૭—(જ=ર)

त—पातालम् पायालं । रसातलम् रसायल ।

द—गदा गया । मदनः मयणो ।

ये—नयनम् नयणं । दयालुः दयालू ।

वै—लावण्यम् लायण्यं ।

स्वादिनो 'ह'

९. स्वरथी पर आवेला, एक ज पदमा रहेल अने असंयुक्त
ख, घ, ध, ध, अने भ—पटला व्यंजनोनो प्राकृतमा 'ह'
थाय छे. जेमके.

ख—मुखम् मुहं । मेखला मेहला । लिखति लिहइ । शाखा साहा

घ—नघनम् नहण । माघः माहो । मेघ मेहो । स्नाघने लाहइ ।

ध—कथयति कहइ । आवसथ आवसहो । नाथ. नाहो ।

मिधुनम् मिहुणं ।

ध—इन्द्रधनुः इन्द्रहणू । वधिर. नहिरो । नाभते माहइ । व्याध.

वाहो । साधुः साहू ।

भ—स्तनभरः वणहरो । नभस् नह । सभा सहा । स्वभावः

सहावो । शोभते सोहइ ।

१ आ विधान ('य' नो पण 'य' करवानु विधान) धीजा
नियमनो बाध करे छे.

२ क्पाय कोई एकाद शब्दमा इकारथी पर आवेला ' व ' नो
पण 'य' यह जाव छे:—पिबति पियइ ।

१ जु० पा० प्र० ४० ५६ (घ=ह)

४ " " " " ६० (ध=ह)

५ " " " " ६२ (भ=ह)

[પ્રાકૃતમા સ, ઋ, ધ, ધ અને મનો 'હ' થવાનું જણાવ્યું છે તો પણ ગૌરસેની, ચૂલ્કાપૈશાચી અને અપભ્રંશમા તેમ થતું નથી.]

થ-ધ

(૧) ગૌરસેનીમા વિકલ્પે અને અપભ્રંશમા ત્યાય ત્યાય શબ્દ મ યસ્થિત 'થ' નો 'ડ' થાય છે.

સં	પ્રાં	શાં—અં
કથમ્	કહ	કથ, કહં ।
રથયતિ	રહેડ	કથેડિ, કથેડ, કથેડ
રથિતમ્	રહિઅ	રથિટ, રહિઅ ।
નાથ	નાહો	નાથો નાહો ।
રાનપથ	રાયપહો	રાનપથો રાનપહો ।

ડ-ઠ, ધ-ધ, મ-ફ

(૨) ચૂલ્કાપૈશાચીમા ધ નો 'ઠ', 'ધ' નો 'ધ' અને 'મ' નો 'ફ' થાય છે

	મં	પ્રાં	ચૂં પૈં
ધ—	રમં	ધમ્મો	ધમ્મો ।
	મેઠ	મેહો	મેથો ।
	ન્યામ્ર	વરો	ધનમ્મો ।
ધ—	મધુરમ્	મદુર	મધુર ।
	વાન્ધર	વન્ધો	વધો ।
	ધૂલી	ધૂળી	ધૂળી ।

૧ કન્ઝાસ વર્ગક્રમોને મતે શબ્દની જાદિમા આ નિયમ લાગતો નથી

	સ૦	પ્રા૦	ધૂ૦પૈ૦
મ—	રમસ	રહસો	રહસો ।
	રમ્ભા	રમા	રંભા ।
	મગવતી	મગવદ્	મગવતી

શ—છ

(૧) કેટલાકને મતે શૂલિકાપૈશાચીમાં 'સ' નો 'છ' થાય છે

શર્મર	પ્રાજ્ઞરો	છચ્છરો ।
નિર્મર	નિઝરો	નિચ્છરો ।

ટ—ઢ

૧૦. સ્વરથી પર આવેલા, એક જ પદમાં રહેલા અને અસ્યુક્ત 'ટ' નો પ્રાકૃતમાં ઢ થાય છે

ટ—ઘટ પડો । ઘમ્ને ઘઢ્ઢ । નટ નડો । ખટ ખડો ।

ડ—તુ

(૧) પૈશાચીમાં 'ડ' નો 'તુ' પણ થાય છે.

સ૦	પ્રા૦	પૈશાચી
કુટુમ્બમ્	કુટુમ્	કુટુમ્બ, કુટુમ્ ।
વટુકમ્	વટુક	વટુક, વટુક ।
પટુ	પટુ	પટુ પટુ ।

ઠ—ઢ

૧૧. સ્વરથી પર આવેલા, એકપદમિત અને અસ્યુક્ત 'ઠ' નો પ્રાકૃતમાં ઢ થાય છે

૧ પાળીમાં તો સ્વાય અસ્યુક્ત 'ટ' નો પણ 'ડ' થાય છે —

ઢેષ્ટ ઠુટુ । નિષ્ઠ ઠિષ્ઠ । પા૦ પ્ર૦ પ્ર૦ — (ટ=ઢ)

ઢ—કમંઠઃ કમરો । કુઠારઃ કુઠારો । પઠતિ પઠ્ઠ । મટઃ
મટો । શંઠઃ સંઠો ।

ઢ—લ.

૧૨. સ્વરથી પર આવેલા, ઇકપદસ્થિત અને અસંયુક્ત ' ઢ ' નો 'લ' ધાય છે:

ઢ—ક્રીડતિ ક્રીલ્ડ । ગરુડઃ ગરુલો । તડાગમ્ તલાયં ।
વડવામુક્તમ્ વલ્લયામુહં ।

ઢ—ટ

(૧) શૂલિકાપૈશાચીમા ' ઢ ' નો 'ટ' ધાય છે એમ કેટલાક
વૈયાકરણો માને છે:

સં.	પ્રા.	શૂ. પૈ.
હમરુકઃ	હમરુઓ	ટમરુકો ।
તડાગમ્	તલાયં	તટાકં ।
પ્રિતિમા	પટિમા	પટિમા ।
મળ્ડલમ્	મટલં	મટલં ।

ઢ—ઠ

(૨) કેટલાકને મતે શૂલિકાપૈશાચીમા ' ઢ ' નો 'ઠ' ધાય છે:

સં.	પ્રા.	શૂ. પૈ.	સં.	પ્રા.	શૂ. પૈ.
ગાઢમ્	ગાઢં	કાઠં ।	ઢકા	ઢકા	ઠકા ।
દંદ્યા	દાદ્યા	દાઠ્ય	પળ્ડ.	સંદો	સઠો ।

'ળ-ન

(૩) પૈશાચીમા 'ળ' નો 'ન' થાય છે

સ૦	પ્રા૦	પૈ૦
ગળ	ગળો	ગનો ।
ગુળ	ગુળો	ગુનો ।

'ન-ળ

૧૩ સ્વરપરવર્તી, એકપદસ્થિત અને અસયુક્ત 'ન' નો 'ળ' થાય છે

કનકમ્ વળય । નયનમ્ નયળ । મદન મયળો । માનતે માળદ્ । વધનમ્ વયળ । વદનમ્ વયળ ।

ન-ળ

૧૪. સંસ્કૃતમા શબ્દની આદિમા રહેલા અસયુક્ત 'ન' નો વિકલ્પે 'ળ' થાય છે

નદી ણદ્, નદ્ । નર ણરો, નરો । નયતિ ણેદ્, નેદ્ ।

'વ-વ

૧૫. સ્વરપરવર્તી, અસયુક્ત અને એકપદસ્થિત 'વ' નો પ્રાકૃતમા 'વ' થાય છે

ઉપમા ઉવમા । ઉપસર્ગ ઉવસર્ગો । ગોપતિ ગોવદ્ । પ્રદીપ પર્વો । મહિપાલ મહિવાલો ।

૧ જૂઓ૦ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૫૮ (ણન)

૨ જૂ૦ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૨૧ (નન)

૩ , , , ૨૧ (વવ)

'વ'—વ

૧૬. અવર્ણથી વર આવેલા, અસંયુક્ત અને એકપદસ્થિત 'વ' નો પ્રાકૃતમા 'વ' જ થાય છે
- કલાપ કલાવો । વપાલમ્ વવાલ । વપિલમ્ કવિલ ।
 કાશ્યપ કાસવો । કુણપમ્ કુણવ । તપતિ તવહ । પાપમ્ પાવ ।
 શપથ સવહો । શાપ સાવો ।

વ—વ

- (૧) અપભ્રંશમા તો 'વ' ને સ્થાને 'વ' પણ બોલાય છે

સં.	પ્રા.	અ.
શપથ	સવહો	સવધુ, સવધુ ।

ફ—ખ, હ

૧૭. મ્વરથી વર આવેલા, અસંયુક્ત અને એકપદસ્થિત 'ફ' નો પ્રયોગાનુસાર 'ખ' અને 'હ' થાય છે

ફ—ખ—રેફ રેખો । શિખા સિખા ।

ફ—હ—મુક્તાફલમ્ મુતાહલ ।

ફ—ખ, હ—ગુફતિ ગુખદ્, ગુહદ્ । શફરી સખરા, સહરી ।
 સફલમ્ સખલ, સહલ । શેફાલિકા સેખાલિખા સેહાલિખા ।

ફ—ખ

- (૧) અપભ્રંશમા પણ 'ફ' નો 'ખ' થાય છે

સં.	પ્રા.	અ.
મફલમ્	સખલ	} સખલ
(મહલ)	મહલ	

૬-૫

(૧) કેટલાક વૈયાકરણોને પ્રતે પૂલિકાવૈજ્ઞાનીના 'વ' ને 'ધ'ને
'પ' ધાય છે:

સં.	પ્રા.	ચૂંવૈ.
માલવ	માલબો	માલબો ।
નાન્ધવ	વન્ધવો	વન્ધવો ।

૬-૬

૧૮ સ્વરપરવર્તી, એક પન્થિત અને અસ્યુષ્ઠ 'વ' નો 'વ'
ધાય છે

અલાવૂ અલાવૂ । શબલમ્ સવલ ।

૫-૬

(૧) અપભ્રંશમાં 'મ' ને બદલે 'વૈ' પણ બોલાય છે

સં.	પ્રા.	અ.	
કમલમ્	કમલ	કવૈલુ,	કમલુ ।
તમા	તહ તહા,	તિવૈ,	તિમ ।
અમર	અમરો, મસલો,	મવૈરુ,	મમરુ ।
યથા	જહ જહા,	જિવૈ,	જિમ ।

૧ જૂ. પા. પ્ર. ૫૦ ૨૨ (૫=૫)

૨ , , , , (૫=૫)

૩ , , , , , અલાવૂ અલાવૂ ।

પ્રા ૪

‘ય=જ

‘૧૬, સંસ્કૃત શબ્દની આદિમા આવેલા ‘ય’નો પ્રાકૃતમા ‘જ’ થાય છે.’

યમઃ જમો । યશઃ જસો । યાતિ જાઈ ।

ય—ય

(૧) માગધીમા ‘ય’ નો ‘જ’ ન થતા ‘ય’ જ રહે છે:

સં०	પ્રા०	મા०
યાતિ	જાઈ	યાદિ ।
યથાસ્વરૂપમ્	જહાસરૂવં	યથાશનૂવં ।
યાનપાપ્રમ્	જાણવતં	યાણવતં ।

ર—લ

(૧) માગધીમા ‘ર’ નો ‘લ’ થાય છે; અને પૈશાચીમા તો એ વિકલ્પે થાય છે:

સં०	પ્રા०	મા०	પૈ०
કરઃ	કરો	કલો	કરો કલો ।
નરઃ	નરો	નલો	નરો નલો ।
વિચારઃ	વિચારો	વિચાલો	વિચારો વિચારો ।

લ—લ

(૧) પૈશાચીમા ‘લ’ નો ‘લ’ થાય છે:

કમલમ્	કમલં	કેમલ ।
કુલમ્	કુલં	કુલં ।

૧ ગવયઃ ગવજો ગવયો પાલી ૭ પ્ર० ૫૦ ૬૨.

૨ આ નિયમ કેટલેક ઉદાહરણે તો લાગતો પણ નથી: યથાસ્થાતમ્ અદ્યક્ષાય । યથાજાતમ્ અહાજાય । ૫૦ ૧૦ માં જણાવેલો ખીજો નિયમ ક્ષાય શબ્દની આદિમા પણ લાગે છે એથી અહીં ‘યથાસ્થાત’ અને ‘યથાજાત’ નો આદિનો ‘ય’ લોપાળ્યો છે.

૧ જુઓ પા० પ્ર० ૫૦ ૪૩ (દ=લ)

જલમ્	જલ	નલ ।
શીલમ્	સીલ	સીલ ।
સલિલમ્	સલિલ	સલિલ ।

‘શ-સ પ-સ

૨૦. સંસ્કૃતમાં વપરાતા ‘શ’ અને ‘પ’ નો પ્રાકૃતમાં ‘સ’ થાય છે

શ—કુશ કુસો । દશ દસ । નૃશસ નિસસો ।
 વિશતિ વિસદ્ । વશ વસો । શબ્દ સદ્દો ।
 શ્યામા સામા । શુદ્ધમ્ સુદ્ધ । શોભતે સોદ્ધ ।

પ—કપાય કસાયો । ઘોષર્તિ ઘોસદ્ । નિવપ નિહસો ।
 પગ્ધ સદ્દો ।

શ, પ—વિશેષ વિસેસો । શેષ સેસો ।

સ-શ

(૧) માગધીમાં તો ‘સ’ નો ‘શ’ થાય છે અને વૈશાખીમાં તો પ્રાકૃતની પ્રમાણે છે

સ૦	પ્રા૦	મા૦
પુરુષ	પુરિસો	પુલિસો ।
સારસ	સારસો	શાલશે ।
શ્રુતમ્	સુત	શુદ્ધ ।
શોભનમ્	સોદ્ધ	શોભિણ ।
હસ	હસો	હશે ।

'હ-ઘ

૨૧. સસ્કૃતમા અનુસ્વારથી પર આવેલા 'હ' નો પ્રાકૃતમા વિકલ્પે
'ઘ' થાય છે

સહાર —સઘારો, સહારો । સિંહ —સિંઘો, સીંહો ।

૧ એવો પણ ઇકાદશ પ્રયાગ મળે છે, જ્યાં સ્વરથી પર આવેલા 'હ'
નો પણ 'ઘ' થાય છે દાહ —દાઘો, દાહો ।

પ્રકરણ ૪

સંયુક્ત વ્યજનોના સામાન્ય ફેરફારો

૨૨. સમ્પ્રકૃતના 'ક્ષ' નો વિશેષ કરીને પ્રાકૃતમાં 'સ્વ' ધાય છે અને કયાય કયાય તો પ્રયોગાનુસારે 'ક્ષ'નો 'છ' અને 'મ' પણ ધાય છે તથા પદમધ્યસ્થિત 'ક્ષ' નો 'ક્ષ્વ' 'ચ્છ' અને 'ઝ્ઞ' ધાય છે

'ક્ષ=સ્વ ક્ષ=ચ્છ' ક્ષ=ઝ્ઞ

ક્ષય સ્વઓ । ક્ષીણમ્ સ્વીણ । ક્ષીરમ્ સ્વીર । ક્ષ્વેટક સ્વેટઓ । ક્ષ્વોટક સ્વોટઓ ।

ક્ષણ 'છળો, [સ્વળો] । ક્ષતમ્ છય । 'ક્ષમા' છમા [સ્વમા] । ક્ષાર છારો । ક્ષીણમ્ છીણ । ક્ષીરમ્ છીર । ક્ષુણ્ણ છુણ્ણો । ક્ષુતમ્ છીમ । ક્ષુધ્ છુહા । ક્ષુર છુરો । ક્ષેઞમ્ છેઞ ।

ક્ષીયેત ક્ષિજ્ઞઃ । ક્ષીણમ્ ક્ષીર્ણ ।

૧ જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૭ (ક્ષ=સ્વ, ક્ષ=ચ્છ) ક્ષ-ક્ષ-ટિ'વળ પૃ. ૧૬

૨ પાલીભાષામાં 'ખ' ના 'વ' પણ ધાય છે -(જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૭ ખ=વ)

૩ 'ક્ષણ' શબ્દના 'ઉત્સવ' અર્થ હોય ત્યારે તેનું રૂપ 'છળ' ધાય છે અને સમય અર્થ હોય તો 'ચળ' રૂપ ધાય છે જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૭ - (ક્ષ=ચ્છ, ક્ષણ સ્વળો છળો)

૪ 'ક્ષમા' શબ્દનો 'પૃથિવી' અર્થ હોય ત્યારે તેનું 'છમા' રૂપ ધાય છે અને સ્વમાનુ-ક્ષમાકરવી-અર્થમાં તો 'ગ્મમા' રૂપ જ વપરાય છે,

‘ક્ષ=ક્ષ્, ક્ષ=ચ્છ, ક્ષ=ઞ્ઞ

દક્ષુઃ દક્ષ્ । ઋક્ષઃ રિક્ષો । ઋક્ષમ્ રિક્ષં । મક્ષિકા મક્ષિકા ।
લક્ષણમ્ લક્ષણં । પ્રક્ષીણમ્ પ્રક્ષીણં । પ્રક્ષેપઃ પ્રક્ષેવો । સાદૃશ્યમ્
સારિક્ષં ।

અક્ષિ અચ્છિ । દક્ષુઃ ઉચ્છ્ । ઉક્ષા ઉચ્છા । ઋક્ષઃ રિચ્છો ।
ઋક્ષમ્ રિચ્છં । વક્ષઃ કચ્છો । વક્ષા કચ્છા । કુક્ષિઃ કુચ્છી ।
કૌક્ષેયકમ્ કુચ્છેભય । દક્ષઃ દચ્છો । પ્રક્ષીણમ્ પ્રચ્છીણં । મક્ષિકા
મચ્છિકા । લક્ષ્મીઃ લચ્છી । વક્ષઃ વચ્છં । વૃક્ષઃ વચ્છો । સદક્ષઃ
સારિચ્છો । સાદૃશ્યમ્ સારિચ્છં ।

પ્રક્ષીણમ્ પ્રચ્છીણં ।

ક્ષ=૫ક

(૧) માગધીમા તો ‘ક્ષ’ નો ૫ક થાય છે:

યક્ષઃ ઋક્ષો ય૫કે ।

રાક્ષસઃ રક્ષસો ર૫કશે ।

૨૩. સંસ્કૃતના વસ્તુવાચક શબ્દના ‘વ્ક’ અને ‘સ્ક’ નો પ્રાકૃતમાં
‘ક્ષ’ થાય છે તથા પદમધ્યસ્થિત વ્ક અને ‘સ્ક’ નો ‘ક્ષ’
થાય છે:

‘વ્ક=સ્વ, વસ્વ સ્ક=સ્વ, વસ્વ

નિવ્કમ્ નિવ્ક્ષં । પુવ્કરમ્ પોવ્ક્ષરં । પુવ્કરિણી પોવ્ક્ષરિણી ।

અવસ્કન્દઃ અવસ્વંદો । સ્કન્દઃ સ્વંદો । સ્કન્ધો સ્વંધો ।
સ્કન્ધાવારઃ સ્વંધાવારો ।

૧ જૂ. પા. પ્ર. ૪. ૧૭—(ક્ષ=સ્વ, ક્ષ=ચ્છ, ક્ષ=ઞ્ઞ—ટિપ્પણ)

૨ ક્ષ્ઞઃ અચ્છો, દક્ષો । જ્ઞાદક્ષઃ ધવો । લાક્ષા લાક્ષા । પા.

પ્ર. ૪. ૧૮

૩ જૂ. પા. પ્ર. ૪. ૩૬—૩૭ (વ્ક=સ્વ, સ્ક=સ્વ, સ્ક=વસ્વ)

સયુક્ત પ, સ=સ'

(૧) માગધીમા સયુક્ત 'પ' કે 'સ' ને સ્થાને 'સ' થાય છે."

ઉપ્પા	ઉમ્હા	ઉમ્મા ।
કટ્ટમ્	વટ્ટ	કમ્ટ ।
ધનુષ્વણ્ડમ્	વણુન્નવ્હ	ધનુસ્વંઢં ।
નિષ્ફલમ્	નિષ્ફલં	નિષ્ફલં ।
વિષ્ણુ.	વિષ્ઠ્	વિસ્નુ ।
શપ્પમ્	સપ્પ	સમ્પ ।
શુષ્કમ્	સુષ્ક	સુસ્કં ।
પ્રસ્વલતિ	પનલલદ	પમ્વલલદિ ।
બૃહસ્પતિ	બુહસ્પર્ફ	બુહસ્પતી ।
મમ્ફરી	મક્કવરી	મમ્ફલી ।
વિન્મય	વિન્હયો	વિસ્મયે ।
હમ્ની	હત્થી	હસ્તી ।

૨૪ સંસ્કૃત શબ્દના 'ત્ય' નો પ્રાકૃતમા 'ચ' થાય છે અને પદમલ્ય-
સ્થિત 'ત્ય' નો ચ થાય છે "

ત્ય=ચ'

ત્યાગ ચાઓ । ત્યાગી ચાર્ફ । ત્યજતિ ચયડ ।

ત્ય=ચ

પ્રત્યય- ચચઓ । પ્રત્યૂષ પચ્ચૂસો । સત્યમ્ સચ્ચ ।

૧ જૂઓ ૦ પા ૦ પ્ર ૦ પૃ ૦ ૫૭ નિ ૦ ૬૮.

૨ એક 'ગ્રીષ્મ' શબ્દને આ નિયમ નથી લાગતો

૩ આ નિયમ 'ચૈત્વ' શબ્દને લાગતો નથી ચૈત્યમ્ ચદત્ત,

દેશ- (યે=અહ અને અન્ત સ્વરવૃદ્ધિ.)

૪ જૂ ૦ પા ૦ પ્ર ૦ ૭૦ - (ત્ય=ચ, ત્ય=ચ)

૨૧. પ્રયોગાનુસારે કયાય 'ત્વ' નો 'ત્વ,' 'ધ્વ' નો 'છ,' 'દ્વ' નો 'જ' અને 'ઞ્વ' નો 'ઞ' થાય છે તથા પદમધ્યસ્થિત 'ત્વ' નો 'ત્વ,' 'ધ્વ' નો 'છ,' 'દ્વ' નો 'જ' અને 'ઞ્વ' નો 'ઞ' થાય છે.

'ત્વ=ચ

કૃત્વા કિંચા । ચત્વરમ્ ચચર । જ્ઞાત્વા જ્ઞા । દત્ત્વા દદ્ધા ।
મુક્ત્વા મોચા । શ્રુત્વા સોચા ।

ધ્વ=છ

ઞ્વ=સ

દૃત્વી પિચ્છી ।

ધ્વજ્ઞઃ મઞો ।

દ્વ=ઝ

ઞ્વ=ઞ્ઞ

વિઠાન્ વિઝ્ઞં ।

બુજા બુઞ્ઞા । સાન્વસમ્ સઞ્ઞસ ।

૨૧. સંસ્કૃતમા હ્રસ્વ સ્વરથી પર આવેલા 'ધ્ય', 'શ્વ', 'ત્સ' અને 'ત્સ' નો પ્રાકૃતમા 'ચ્છ' થાય છે.

ધ્ય-ધ્યમ્ પચ્છ । પથ્યા પચ્છા । મિથ્યા મિચ્છા ।

મામધ્યમ્ સામધ્ય-સામચ્છ ।

શ્વ-શ્વાધ્યમ્ અચ્છેર । પશ્યાત્ પચ્છા । પશ્ચિમમ્ પચ્છિમ ।

વૃક્ષિકઃ વિચ્છિઞો ।

૧ જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૩૮ (ટિપ્પણ-ચત્વરમ્ ચચર)

૨ ધ્વજ ધ્વજો-(પા. પ્ર. પૃ. ૩૦-નિ. ૩૮)

૩ જૂ. પ. પ્ર. પૃ. ૨૧ (૧=ચ્છ) પૃ. ૩૮-(ધ્વ=ચ્છ)

પૃ. ૨૧-(ત્સ=ચ્છ) પૃ. ૩૮-(પ્ત=ચ્છ)

૪ એક માત્ર 'નિશ્ચલ' શબ્દને જા નિયમ જાગતો નથી:
નિશ્ચલ =નિશ્ચલો, પાલી-નિચ્ચો

तस—उत्सव उच्छवो । उत्साह उच्छाहो । उत्सुक उच्छुओ ।
चिक्वित्सति चिह्च्छइ । मात्सर मच्छरो । सवत्सर
सवच्छरो ।

प्स—अप्सरा अच्छरा । जुगुप्सति जुगुच्छइ । लिप्सति लिच्छइ ।

च्छ—श्च

(१) प्राकृतमा 'श्च' नो 'च्छ' धाय छे त्वारे मागधीमा तो एधी
उल्लटु धाय छे एटले 'च्छ' नो 'श्च' धाय छे

उच्छलति	उच्छलइ	उक्षलदि ।
गच्छ	गच्छ	गक्ष ।
तिर्यक्	तिरिच्छि	तिरिश्चि ।
विच्छिज्ज	विच्छिलो	विश्चिले ।
वृच्छति	वृच्छइ	वृश्चदि ।
वत्सल	वच्छलो	वश्चले ।

'द्य, न्य, 'र्य'—ज

२७ पदनी आदिमा रहेला 'द्य', 'न्य' अने 'र्य' नो 'ज' धाय छे तथा
पदमध्यस्थित 'द्य' न्य' अने 'र्य' नो 'ज' धाय छे
द्य—द्युति—जुई । द्योत—जोओ ।

द्य—अवद्यम् अवज्ज । मद्यम् मज्ज । वैद्य वैज्जो ।

न्य—नन्य नज्जो । शन्या सेज्जा ।

र्य—वार्यम् वज्ज । पर्यास्मि पज्जत्त । पर्याणि पज्जाओ ।

मार्या भज्जा । मर्यादा मज्जाया । वर्यम् वज्ज ।

१ जु० धा० प्र० पृ० १८ (द=ज, द=ज) पालीमा बेटल्क
उक्ताणे 'द्य' नो 'न्य' पण धाय छे—पृ० १९—(द=न्य, टिप्पण)

२ पालीमा तो 'र्य' नो इवर न्य के रिय धाय छे—(जु० धा०
प्र० पृ० १७—१९)

યૈ-ચૈ

(૧) શૌરસેનીમા 'યૈ' નો વિકલ્પે 'ચૈ' થાય છે
 આર્યપુત્ર અજ્ઞઉત્તો અચ્ચઉત્તો, અજ્ઞઉત્તો ।
 કાર્યમ્ કજ્ઞં કચ્ચ, કજ્ઞ ।
 પર્યાકુલ પજ્ઞાકુલો કચ્ચાકુલો, પજ્ઞાકુલો ।
 સૂર્ય સુજ્ઞો સુચ્ચો, સુજ્ઞો ।

ચ-ચૈ

(૧) માગધોમા 'ચ' નો 'ચૈ' થાય છે
 અચ અજ્ઞ અચ્ચ ।
 મચમ્ મજ્ઞ મચ્ચ ।
 વિધાધર વિજ્ઞાહરો વિચ્ચાહરો ।

'ધ્ય, જ્ઞ-જ્ઞ

૨૮. પદાદિભૂત 'લ્ય' અને 'હ્ય' નો 'ઞ' થાય છે અને પદમધ્યસ્થિત
 'લ્ય' તથા 'હ્ય' નો 'જ્ઞ' થાય છે

ધ્ય-ધ્યાનમ્ જ્ઞાણ । ધ્યાયતિ જ્ઞાયઈ ।
 ઉપાધ્યાય ઉવજ્ઞાયો । વ્યયતે વજ્ઞઈ । વિન્ધ્ય વિન્જો* ।
 સાધ્યમ્ સજ્ઞ । સ્વાધ્યાય સજ્ઞાનો ।
 જ્ઞ-ગુહ્યમ્ ગુજ્ઞ । નહ્યતિ નજ્ઞઈ । મહ્યમ્ મજ્ઞ ।
 સહ્ય સજ્ઞો ।

૧ જૂઓ ટિપ્પણ ૨ જુ પૃ. ૩૩ ।

૨ જૂઓ ટિપ્પણ ૨ જુ પૃ. ૩૩ ।

૩ જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૦-(ય્વ=જ્ઞ, ધ્ય=જ્ઞ)

૪ અનુસ્વારથી અને ગુરુ છે દીર્ઘાનુસ્વારથી પર આવેલા કોઈ પણ વ્યંજનના
 સ્થાનમા અહીં જખાવેલા દ્વિવચ્ચ (સ્વ, જ્ઞ વગેરે) વિધાનો યથા નર્મ
 માટે જ 'વિન્ધ્ય' નું 'વિન્જો' નહિ પણ 'વિજ્ઞો' થયું રૂઢા
 પા. પ્ર. ૭. ૧૯ ટિ. સપ્તા સપ્તા ।

૫. પાલોમા જ્ઞ નો 'ચ્' થાય છે-(પા. પ્ર. પૃ. ૨૨-જ્ઞ=ચ્)

र्त-ट

२९ संस्कृतना 'र्त' नो प्राकृतमा सामान्य रीते 'ट्ट' थाय छे
 कैवर्त वेवट्टो । जैर्त जट्टो । नर्तनी नट्टई । प्रवर्तते पयट्टइ ।
 राजवर्तकम् रायवट्टय । वर्ती वट्टो । वर्तुलम् वट्टुळ । वार्ता वट्टा ।
 सवर्तितम् सवट्टिअ ।

न्त=न्द

(१) शौरसेनीमा वयाय वयाय 'न्त' नो 'न्द' थाय छे

अन्त पुरम्	अन्तेउर	अन्देउर ।
निश्चिन्त	निश्चितो	निश्चिदो ।
महान्	महतो	महदो ।

१ २९ मो नियम नीचे जणावेल शब्दोमा लागतो नथी अर्थात्
 नीचेना शब्दोमा 'र्त' नो 'ट्ट' भतो नथी

आवर्तक आवत्तओ ।	प्रवर्तक पवत्तओ ।
आवर्तनम् आवत्तण ।	प्रवर्तनम् पवत्तण ।
उत्कर्तितम् उक्कत्तिअ ।	मुहूर्त मुहुसो ।
कतरी कत्तरी ।	मूर्त मुत्तो ।
कार्तिक कत्तिओ ।	मूर्ति मुत्ता ।
कीर्ति किर्त्ता ।	वर्तिका वत्तिआ ।
धूत धुत्तो ।	यावतिकम् वात्तिअ ।
निवर्तक निवत्तओ ।	सवत्तक सवत्तओ ।
निवर्तनम् निवत्तण ।	सवर्तनम् सवत्तण ।
निवर्तक निव्वत्तओ ।	

(चूओ पृ० १९ नि० ५, समुक्त 'लाद' लाप)

२ जु० पा० प्र० पृ० ५८ (त=ट)

'મ્ન, જ્ઞ-ળ

૩૦ સંસ્કૃતના 'મ્ન' અને 'જ્ઞ' નો પ્રાકૃતમા 'ળ' થાય છે અને પદમધ્યસ્થિત 'મ્ન' અને 'જ્ઞ' નો 'ળ્મ' થાય છે
 મ્ન-નિમ્નમ્ નિળ્ળા । પ્રયુમ્નઃ પજ્જુળ્ળો ।
 જ્ઞ-પ્રજ્ઞા પળ્ળા । વિજ્ઞાનમ્ વિળ્ળાળ । આજ્ઞાં અળ્ળા' ।
 જ્ઞાનમ્ જ્ઞાળ । સજ્ઞા સળ્ળા' ।

'જ્ઞ, ઝ્ઞ, ણ્ય, ન્ય-ઙ્ઞ

(૧) પ્રાકૃતમા 'જ્ઞ' નો 'ળ' થાય છે ત્યારે માગર્ધમા 'જ્ઞ' નો 'ઙ્ઞ' થાય છે અને 'ઙ્ઞ,' 'ણ્ય' અને 'ન્ય' નો પણ 'ઙ્ઞ' થાય છે

જ્ઞ-અવજ્ઞા	અવળ્ળા	અવઙ્ઞા ।
પ્રજ્ઞા	પળ્ળા	પઙ્ઞા ।
સર્વજ્ઞ	સર્વળ્ળ	સર્વઙ્ઞે ।
ઙ્ઞ-અઙ્ઞલિ	અઙ્ઞલી	અઙ્ઞલી ।
ધનઙ્ઞય	ધળ્ળયો	ધળ્ળ્યણ્ ।
પ્રાઙ્ઞલ	પજ્જલો	પઙ્ઞલે ।
૦૨-અવ્રહ્મણ્યમ્	અવ્રહ્મળ્ળ	અવ્રહ્મઙ્ઞ ।
પુણ્યમ્	પુળ્ળ	પુઙ્ઞ ।
પુણ્યવાન્	પુળ્ળવતો	પુઙ્ઞવતે ।
ન્ય-અભિમન્યુ	અહિમત્	અહિમઙ્ઞૂ ।
કન્યસા	કઙ્ઞયા	કઙ્ઞયા ।
સામાન્યમ્	સામઞ્	સામઙ્ઞ ।

૧. વૃ. પા. પ્ર. ૫૦ ૮૮ (મ્ન=ન) ગિપ્સ ૧૦ પા. પ્ર. ૫૦

૨૮ (જ્ઞ=ળ) ગિપ્સ

૦-૩ પૂ. ૨૧ ૩ ૩૮ ગિપ્સ ૮ ૩

૮ વૃ. પા. પ્ર. ૫૦ ૨૩-૨૮ (જ્ઞ=ઙ્ઞ, ણ્ય=ઙ્ઞ, ન્ય=ઙ્ઞ)

'સ્ત-થ

૩૧ સસકૃતના 'સ્ત'નો પ્રાકૃતમા 'થ' થાય છે અને પદમધ્યસ્થિત 'સ્ત' નો 'ત્ય' થાય છે ²

સ્તવ થવો । સ્તમ્ભ થમો । સ્તવ્થ થદ્ધો [ઠદ્ધો]
સ્તુતિ થુર્ધ । સ્તોકમ્ થોઝ । સ્તોત્રમ્ થોત્ત । સ્ત્યાનમ્ થાણ ।

અસ્તિ અત્થિ । પર્યસ્ત પછત્થો । પ્રશન્ત પસત્થો ।
પ્રસ્તર પત્થરો । સ્વસ્તિ સત્થિ । હસ્ત હત્થો ।

ર્થ, સ્થ—સ્ત

(૧) 'ર્થ' અને 'સ્થ' નો માગધર્મિમા 'સ્ત' થાય છે

અર્થપતિ	અત્થર્થ	અસ્તર્થદી ।
સાર્થવાહ	સત્થર્થવાહો	શસ્તર્થવાહે ।
ઉપસ્થિત	ઉવઠ્ઠિઓ	ઉવસ્તિદે ।
સુન્ધિત	સુઠ્ઠિઓ	મુન્ધિદે ।

'ષ્ટ-ઠ

૩૨ સસકૃતના 'ષ્ટ' નો પ્રાકૃતમા 'ઠ' થાય છે અને પદમધ્યસ્થિત 'ષ્ટ' નો 'ઠ્ઠ' થાય છે ³

૧ પૂ. પા. પ્ર. ધૃ. ૨૭—(સ્ત=થ, સ્ત=ત્ય)

૨ 'સમસ્ત' અને 'સ્તમ્' શબ્દના 'સ્ત' નો 'મ' થતો નથી સમસ્તમ્ સમસ્ત । સ્તમ્ તમ્મો ।

૩ પૂ. પા. પ્ર. ધૃ. ૨૬ (ષ=ઠ)

૪ રૂઢા, ઉષ્ઠ અને સદૃષ્ટ શબ્દના 'ષ્ટ' નો 'ઠ' થતો નથી રૂઢા રૂઢા । ઉષ્ઠ ઉઠ્ઠો । સદૃષ્ટમ્ સદૃઠ્ઠ । જુઓ પા. પ્ર. ધૃ. ૨૬ ટિપ્પણ ।

અનિષ્ટમ્ અણિટ્ । ઇષ્ટ ઇષ્ટો । વષ્ટમ્ કટ્ । કાષ્ટમ્ કટ્ ।
 દષ્ટઃ દઙ્ઠો । યષ્ટિઃ યિઙ્ઠી । પુષ્ટ. પુઙ્ઠો । મુષ્ટિ. મુઙ્ઠી । યષ્ટિઃ લઙ્ઠી ।
 સુરાષ્ટ્રા સુરઙ્ઠા । સૃષ્ટિ. સિઙ્ઠી ।

ટ, ષ—સ્ટ

(૧) 'ટ' અને 'ષ' નો માગધીમા 'સ્ટ' થાય છે.

ટ—પટ પટો પસ્ટે । મટારિકા મટારિયા મસ્ટાલિકા
 મટિની મટિણી મસ્ટિણી ।

ષ--કોષ્ટાગારમ્ કોઙ્ઠાગાર કોસ્ટાગાલં ।
 સુષ્ટુ સુઙ્ઠુ શુસ્ટુ ।

ષ્ટ--સટ

(૧) પૈશાત્તીમા 'ષ્ટ' ના સ્થાને 'સટ' બોલાય છે.

કષ્ટમ્ રઙ્ઠં કસટ ।
 દષ્ટમ્ યિઙ્ઠં યિસટ ।

'ઇમ, 'ક્ષમ-પ

૩૩ સસ્કૃતના 'ઇમ' અને 'ક્ષમ'નો પ્રાકૃતમાં 'પ' થાય છે અને પદમ
 ન્યસ્થિત 'ઇમ' અને 'ક્ષમ' નો 'પ્પ' થાય છે.

કુદ્ધમલ્લમ્ કુપલ ।
 રુક્ષિમણી રુપ્ષિણી ।

૧-૨ પાલીમાં તે 'ઇમ' નો 'દ્ધમ' અને 'ક્ષમ' નો 'દ્ધમ' થાય છે—
 (જુ. પા. પૃ. ૮૧)

૩ કોઈ ઇક ઠકાણે 'ક્ષમ' નો 'ક્ષ્મ' પણ થાય છે —દક્ષી દક્ષી,
 રુક્ષી.

૪ કુદ્ધમલ્લમ્-કુદ્ધમલ્લ (પા. પ્ર. પૃ. ૮૩ ટિપ્પણ)

'વ્વ, સ્વ-ફ

૩૪ સસ્કૃતના 'વ્વ' અને 'સ્વ' નો 'ફ' થાય છે અને પદમધ્યસ્થિત 'વ્વ' તથા 'સ્વ' નો 'વ્વ્' થાય છે
 વ્વ--નિવ્વાવ નિવ્વાવો । નિવ્વેષ નિવ્વેસો । વુવ્વમ્ વુવ્વ ।
 શવ્વમ્ સવ્વ ।

સ્વ--સ્વન્દનમ્ ફદણ । પ્રતિસ્વર્ધી પાડિવ્વદ્ધી ।
 વૃહસ્વતિ વૃહવ્વર્દ્ધ ।

'હ્-ભ

૩૫ પ્રાકૃતના 'હ્' નો 'ભ' અને પદમધ્યસ્થિત 'હ્' નો 'ઢભ' વિકલ્પે થાય છે
 નિહ્વા નિઢભા નીહા । વિહ્વહ વિઢભલો, વિહ્લો ।

'ન્મ-મ્મ

૩૬ સસ્કૃતના 'ન્મ' નો 'મ્મ' થાય છે
 જન્મ જમ્મો । મમથ વમ્મહો । મન્મન મમ્મણ ।

'મ્મ-મ્મ

૩૭ સસ્કૃતના 'મ્મ' નો 'મ્મ' વિકલ્પે થાય છે
 તિમ્મમ્ તિમ્મ, તિમ્મા । યુમ્મમ્ જુમ્મ, જુમ્મા ।

૧ જુઓ પા. પ્ર. પૃ. ૩૯ (સ્વ=ફ, સ્વ=વ્વ, વ્વ=વ્વ)

૨ પદમધ્યસ્થિત 'સ્વ' અને 'વ્વ' નો પ્રાય વ્વ પણ થાય છે

નિવ્વસનમ્ નિવ્વસણ । પરસ્સરમ્ પરાવ્વર ।

નિવ્વમ્ નિવ્વો । વૃહસ્વતિ વૃહવ્વર્દ્ધ ।

નિસ્સહ નિવ્વિહો । જૂ. પાલી પ્ર. પ્ર. ૩૯

૩ જુઓ પા. પ્ર. પૃ. ૩૯--(ગ મ્મ=ગઢમર) ટિપ્પણ તથા પૃ. ૬૪-હ=મ)

૪ જુઓ પા. પ્ર. પૃ. ૪૨--(મ=મ્મ)

૫ પાલીમા પ્રાય મ્મ નો 'મ્મ' થાય છે --(જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૪૯)

‘ઇમ, યમ, સમ, હા, કમ-મ્હ

૩૮ સંસ્કૃતમા પ્રયોજાતા ‘ઇમ’, ‘યમ’, ‘સમ’, ‘હા’ અને પદ્મના
‘કમ’નો પ્રાકૃતમાં ‘મ્હ’ ધાય છે:

ઇમ—કદમીરા: કમ્હારા । કુશ્માન: કુમ્હાણો ।

યમ—ઝપ્પા ઝમ્હા । ધ્રીયમ. ગિમ્હો ।

સમ—અસ્માદેશ: અમ્હારિસો । વિસ્મય. વિમ્હઓ ।

હા—મસા મમ્હા । વાલ્લભ: વમ્હણો । વ્રતવર્યમ્ વમ્હવેર
સુઝા: સુમ્હા ।

કમ—પદ્મલમ્ પમ્હલં । પદ્માણિ પમ્હાડ ।

(૧) અપભ્રંશમાં ‘સમ’ ના સ્થાને ‘મ્મ’ પણ બોલાય છે.

મીયમ. ગિમ્હો ગિમ્મો, ગિમ્મો ।

એયમા સિમ્હો સિમ્મો, સિમ્મો ।

‘ઇન, ય્ન, સ્ન, હ્ન, ક્ષ્ન, ક્ષ્ય-વ્હ

૩૯ સંસ્કૃતમા પ્રયોજાતા ‘ઇન’, ‘ય્ન’, ‘સ્ન’, ‘હ્ન’, ‘ક્ષ્ન’ અને
સૂક્ષ્મના ‘કમ’નો ‘વ્હ’ ધાય છે:

ઇન—પરન: વ્હો । શિશ્ન. સિવ્હો ।

ય્ન—ઝપ્પીવમ્ ઝવ્હીસ । કૃપ્પ્ન. કવ્હો । નિપ્પ્ન. નિવ્હ
વિપ્પ્ન: વિવ્હ

સ્ન—મ્યોત્સ્ના જોવ્હા । પ્રસ્તુત વ્હુઓ । સ્નાત: વ્હાઓ ।

હ્ન—મહ્નુ. વ્હુ । વાહ્ન: વ્હી ।

૧ જૂઓ પા. ૩૦ ૫૦ ૫૦—(ઇમ=મ્હ, યમ=મ્હ, સમ=મ્હ)

૨ આ નિયમ કેટલેક કેદાબે લાગતો નથી:—રદિમ: રમ્મી ।

સમા: મયે—જૂઓ પાલી ૩૦ ૫૦—(સમ=મ્મ)

૩ જૂઓ પા. ૩૦ ૫૦ ૪૬ (નિયમ-૬૩) તથા ૫૦ ૮૩ મ્ન=મ્હ, ન્દ
બા=મ્હ. ૫૦ ૪૮ દિવ્વન વીજ્ઞ: વિસિવ્વો, વિવ્વો, વિવ્વો । ૫૦ ૮૧
દિવ્વન પૂર્વાહ. પુમ્મવ્હો ।

હ — અપરાહ અવરણો । પૂર્વાહ. દુઃખરો ।

૬૧— ત્રીક્ષ્ણમ્ તિષ્ઠં । શ્લક્ષ્ણમ્ સપ્ઠં ।

૬૫— સૂક્ષ્મમ્ સપ્ઠં ।

^૧સ્ન—સિન

(૧) પ્રાકૃતમા 'સ્ન' નો 'પ્હ' થાય છે ત્યારે પૈશાત્રીમા તો , કયાંય કયાંય 'સ્ન' ને બદલે 'સિન' બોલાય છે.

સ્નાતમ્ પ્હાય સિનાત ।

સ્તુપા સુપ્હા, શ્લુસા સિતુસા, મુનુસા ।

^૨હલ—હ્રહ

૪૦ સંસ્કૃતના 'હલ'નો પ્રાકૃતમા 'હ્ર' થાય છે:

વહ્લારમ્ વહ્લાર । પ્રહ્લાદ પહ્લાબો ।

^૩જ્ઞ—જ

૪૧ સંસ્કૃતના 'જ્ઞ' નો પ્રાકૃતમા 'જ' વિકલ્પે થાય છે અને પદમ-
ધ્યાસ્થિત 'જ્ઞ' નો 'જ્ઞ' થાય છે

અમિત્ત અરિજ્ઞો, અરિણ્ણ । આજ્ઞા અજ્ઞા, આજ્ઞા । આત્મજ્ઞ.
અપ્પજ્ઞો, અપ્પણ્ણ । રિક્ષિતજ્ઞ રિક્ષિ અજ્ઞો, રિક્ષિ અણ્ણ । પૈવજ્ઞ
દેવજ્ઞો, દેવણ્ણ । પ્રજ્ઞા પજ્ઞા, પજ્ઞા । પ્રાજ્ઞ પજ્ઞો, પજ્ઞો ।
મનોજ્ઞમ્ મજ્ઞોજ્ઞ, મગુજ્ઞ । સર્વજ્ઞ સન્વજ્ઞો, સન્વણ્ણ । સજ્ઞા
સેના, સજ્ઞા ।

^૪ર્હ—રિહ

૪૨ 'ર્હ' વ્યંત્રનનો પ્રાકૃતમા 'રિહ' થાય છે

અર્હતિ અરિહર । અર્હ અરિહો । ગર્હા ગરિહા । વર્હ વરિહો ।

૧ ગૂઝો પ્રા० પ્ર० પૃ० ૪૬ (નિ० ૬૩) સ્નાનમ્ સિનાન ।
સ્તુપા સુપિસા, સુપ્હા, (દુષ્ઠ)

૨ પાલીમા 'હલ'નો 'હિલ' થાય છે દ્વાદ દિવાદો-શા०
પ્રા० ૨૦ ૩૨

૩ ૧૦ પાલી પ્રા० પૃ० ૨૪ ટિપ્પણ-પ્રજ્ઞાનમ્ પજ્ઞાન ।

૪ ગૂઝો પ્રા० પ્રા० પૃ० ૨૧ (નિયમ ૨૩)

૧૩, પં-રિસ

૪૩ સંસ્કૃતના 'શં' અને 'પં' નો પ્રાકૃતમાં 'રિસ' વિસ્તરે ધાય છે:

૨૧-આદર્શઃ આયરિસો, આયંમો । દર્શનમ્ દરિસણં, દસણં ।

સુદર્શન. સુદરિસણો, સુદંસણો ।

૧૫-વર્ષમ્ વરિસં, વાસં । વર્ષશતમ્ વરિસસયં, વાસસયં ।

વર્ષો વરિસા, વામા ।

૧૬

૧૬-ફલ -

૪૪ સંસ્કૃતના સંયુક્ત 'લ' નો 'ફલ' ધાય છે:

અમ્લમ્ અવિલં । વલામ્યતિ કિલમ્મદ્ । વલામ્યત્ વિલંતે ।

વિલપ્તમ્ વિલિપ્તં । વિલજ્જમ્ વિલિજ્જ । વળેશ. કિલેસો । મ્લાયતિ

મિલાઈ । મ્લાનમ્ મિલાણં । પ્લુપ્તમ્ પિલુપ્તં । પ્લોપ પિલોસો ।

મ્લાયતિ મિલાઈ । મ્લાનમ્ મિલાણં । શ્લેષ. સિલેસો । શ્લેષ્મા સિલિ-

શ્મા । શ્લોક. સિલોગો । શિષ્પમ્ સિલિપ્ત । શુવલમ્ સુફલં ।

૧૪-રિઅ

૪૫ સંસ્કૃતના 'ર્યં' વ્યંજનનો પ્રાકૃતમાં 'રિઅ' ધાય છે

આચાર્યઃ આયરિઓ । ગામ્ભીર્યમ્ ગંભીરિઅં । ગામ્ભીર્યમ્ ગમ્ભીરિઅં ।

ચોર્યમ્ ચોરિઅ । ધૈર્યમ્ ધીરિઅં । વ્રજનર્ચમ્ વમ્હનરિઅં । માર્યા

મારિઆ । વર્યમ્ વરિઅં । વીર્યમ્ વીરિઅં । સૈર્યમ્ સેરિઅં । સૂર્યઃ

સૂરિઓ । સૌન્દર્યમ્ સુદરિઅં । શૌર્યમ્ સોરિઅં ।

૧ જૂ. પા. પ્ર. પૃ. ૧૧ ટિપ્પણ-અર્થ. અરિસો ।

આર્યમ્ આરિષ ।

૨ " " " " ૩૧ (નિ. ૩૭)

૩ આ નિયમ ક્યાવ ક્યાવ ત્યાગતો પણ નથી.—૧૮મ. ૫મો ।

પ્લવ પવો ।

૪ જૂ. પૃ. ૩૩-૩૭ મા નિયમ ઉપરનું ટિપ્પણ

ર્ય—રિય

(૧) પ્રાકૃતની પેઠે વૈજ્ઞાનીમાં પણ ક્યાંય ક્યાંય 'ર્ય' ને બદલે 'રિય' બોલાય છે:

ભાર્યા મજ્ઞા મારિયા, મજ્ઞા ।

— 'હ્ય—ર્ય'

૪૧ 'હ્ય' નો 'ર્ય' પ્રાકૃતમાં વિકલ્પે થાય છે:

ગુહ્યમ્ ગુર્યહં, ગુર્ય્મં ।

સહ્યઃ સર્ય્હો, સર્ય્મો ।

'વી—ઉવી

૪૭ સ્ત્રીલિપ્તિ પદને અંતે વર્તતા સંયુક્ત 'વી'નો પ્રાકૃતમાં 'ઉવી' થાય છે:

ગુર્વી ગુરુવી । તન્વી તણવી । પૃથ્વી પુહુવી । મહ્વી મહુવી ।

મૃદ્વી મરુવી ।

૧ જૂઓ પૃ ૦ ૩૮-૬ મું ટિપ્પણ ।

૨ જૂઓ નિ ૦ ૨૮-૫૦ ૩૪

૩ પટુઃ પટુની (પાલિ પ્ર ૦ ૫૦ ૨૨૨ સ્ત્રીપત્યક).

પ્રકરણ ૬

ઉપર ઇટલે પ્રકરણ ૨-૩-૪મા આપેલા નિયમો સામાન્ય નિયમો કહેવાય છે. ઇટલે જ્યાં કોઈ વીજો સ્વાસ નિયમ ન લાગતો હોય ત્યાં જ નિયમો લાગૂ થાય છે. આ નીચે જે નિયમો આપવામાં આવે છે તે વિશેષ નિયમો છે. ઇટલે જ્યાં આ નિયમોની પ્રાપ્તિ થતો હોય ત્યાં સામાન્ય નિયમો ન લગાડતા પ્રથમ આ નિયમો લગાવવાના છે.

સ્વરના વિશેષ વિકારો

૪૮ 'અ' વિકાર

(ક) 'અ=આ—

નીચે જણાવેલા શબ્દોમાં આદિના 'અ' નો વિકલ્પે 'આ' થાય છે.

અભિયાતિ આહિઆઈ, અહિઆઈ. પ્રતિસ્પર્ધી પાઠિષ્કઢી, પાઠિષ્કઢી ।

અત્પર્શ આકસો, અકસો । પ્રગ્વનમ્ પાવયણ, પવયણ ।

ચતુરન્તમ્ ચાતરત, ચતરત । પ્રરોહ પારોહો, પરોહો ।

દક્ષિણ દાહિણો, દક્ષિણો । પ્રવાસી પાવામૂ, પવામૂ ।

પરજીવન્ પારવેર, પરવેર । પ્રસિદ્ધિ પાસિદ્ધી, પસિદ્ધી ।

પરજીવન્ પારક્ક, પરક્ક । પ્રસુષ પાસુત્તો, પસુત્તો ।

દુન દુણા, દુણ । મનન્વી માળમી, મળમી ।

પ્રકટમ્ પાટક, પટક । મનન્વિની માળસિની, મળમિની ।

પ્રતિગત્ પાટિવત્તા, પટિવત્તા । સમૃદ્ધિ સામિદ્ધી, સમિદ્ધી ।

પ્રતિસિદ્ધિ પાટિસિદ્ધી, પટિસિદ્ધી । સદૃશ સાન્વિચ્છો, સારિચ્છો

રત્યાદિ ।

(લ) 'અ=ઇ—

નીચે નળાવેલા શબ્દોમાં ચિહ્નિત 'અ' નો 'ઇ' થાય છે—તે
વ્યાય નિત્યે થાય છે અને વ્યાય વિકલ્પે થાય છે

ઈષત્ ઇસિ । ઉત્તમ ઉત્તિમો । કતમ કદ્ગો । કૃપણ કિવિણો ।
દત્તમ્ દિણ્ણ । મરિચમ્ મિરિઅ । મધ્યમ મઙ્ગિમો । મૃદઙ્ગ મુદ્ગો ।
પેતસ પેડિસો । વ્યજનમ્ વિઅજ । વ્યલીઝમ્ વિલીઅ । રવમ્ સિવિણો ।
વૈકલ્પિક ઉદાહરણો —

અક્ષાર ઇગારો, અગારો । લલાટમ્ ણિટાલ, ણટાલ ।
પન્થમ્ પિક્ક, પક્ક । સપ્તર્ણ છાતિવ્ણો, છત્તવ્ણો ।

(ળ) અ=ઈ—

નીચે આપેલા શબ્દના આદ્ય 'અ' નો વિકલ્પે 'ઈ' થાય છે
હર હીરો, હરો ।

(ઘ) 'અ=ઉ—

નીચે સૂચવેલા શબ્દોમાં ચિહ્નિત 'અ' નો 'ઉ' થાય છે—તે
વ્યાય નિત્ય થાય છે અને વ્યાય વિકલ્પે થાય છે

અભિજ્ઞ	અહિણૂ ।	ગવય	ગઉઓ ।
આગમજ્ઞ	આગમણૂ ।	ગવ્યા	ગઉઆ
કૃતજ્ઞ	કયણૂ ।	ધ્વનિ	ધુણી ।
વિજ્ઞ	વિણૂ ।	વિપ્લવ્	વીમુ
સર્વજ્ઞ	સવ્વણૂ ।		'ઇત્યાદિ ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૨ (અ=ઇ)

૨ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૨-(ઉ=અ)

૩ યીજી ૧૧ પ્રયોગાનુષારી શબ્દો 'આદિ' શબ્દથી સમજવાના છે,

वैकल्पिक उदाहरणो

खण्डित	खुडिओ,	खाडिओ ।
चण्डम्	चुड,	चड ।
प्रथमम्	पुट्टम्, पट्टम्, पुट्टम्,	पठम् ।
स्त्रपिनि	सुवड,	सोवड ।

(क) 'अ=ए—

नीचे नणावेला शब्दोभा निहिनत 'अ' नो 'ए' थाय छे—ते
क्याय नित्ये थाय छे अने क्याय विरुल्ये थाय छे

अत्र	एत्थ ।	वक्षचर्यम्	बम्हचर ।
अन्त दुःखम्	अन्तेउर ।	'शुच्या	सेज्जा ।
अन्तश्चारी	अन्तेआरी ।	सौन्दर्यम्	सुन्दर ।
फन्दुरम्	गेन्दुअ ।		

वैकल्पिक उदाहरणो—

आश्चर्यम् अच्छेर, अच्छरिअ । पर्यन्तः परतो, पज्जतो ।
उत्तर उत्तेरो, उत्तेरो । वल्ली वेल्ली, वल्ली ।

(घ) अ=ओ—

नीचे नणावेला शब्दोभा निहिनत 'अ' नो 'ओ' थाय छे—ते
क्याय नित्ये थाय छे अने क्याय विरुल्ये थाय छे:

नमस्कार नमोकारो । पत्रम् पोम्म । परम्परम् परोपर ।

वैकल्पिक उदाहरणो—

अर्पयति ओप्पेड, अप्पेड । स्त्रपिनि सोवड, सुवड ।
अर्पितम् ओप्पिअ, अप्पिअ ।

(૩) ઝ=ઝડ—

‘મય’ પ્રત્યયાંત શબ્દમાં ઝડેલા ‘મ’ ના ‘ઝ’ નો વિકલ્પે ‘ઝડ’ થાય છે

ઝલમયમ્	ઝલમડઝ,	ઝલમય ।
વિષમયમ્	વિસમડઝ,	વિસમઝ ।
દુલ્લમયમ્	દુલ્લમડઝ,	દુલ્લમય ।
સુલ્લમયમ્	સુલ્લમડઝ	સુલ્લમય ।

(ન) ઞ=ઞાડ—

ન પુન -ન ‘ઉનાડ, ન ઉળો ।

ડુન -ડુનાડ, ડુળો ।

(સ) ‘અ’ લોપ—

અરણ્યમ્-રણા, અરણા ।

અભાવુ-ભાઉ, અભાઠ ।

૪૯ ‘આ’ વિસ્તાર—

(ક) ઞ=ઞ—

નીચે સૂચવેલા શબ્દોમાં ઞને અ યયોમાં ચિહ્નિત ‘ઞા’ નો ‘ઞ’ થાય છે—તે ય્યાય નિત્યે ઞને ય્યાય વિકલ્પે વાય છે

‘આચાર્ય આચરિઓ । મહારાષ્ટ મરહટ્ટો ।

પ્રાસિક્ષ કમિઓ । માંસમ્ મસ ।

કાંસ્યમ્ કમ । ગ્રાંશિક્ષ વસિઓ ।

પાણ્ડવ પંડવો । શ્યામાન્ક સામઓ ।

પાંસન પસળો । સાંચાશ્રિક્ષ સનાતિઓ ।

પાસુ પસૂ । સાંસિદ્ધિક્ષ. સસિદ્ધિઓ ‘ઇત્યાદિ ।

૧ જહી ‘પુન’ શબ્દના આદિ ‘પ’ નો લોપ થયેલો છે— જઓ
પૃ૦ ૨૬ ટિ પળ ૨ ૩ ।

૨ પાઞ્વી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૨ [આચાર્ય]

૩ જહી પૃ૦ ૬ નિ૦ ૨ ।

वैकल्पिक उदाहरणो—

उत्खातम् उन्मय, उन्माय । पूर्वाण्डं पुन्यहो, 'पुन्याण्डो ।
 कालक कलओ, कलओ । बलाभा बलया, बलाया ।
 कुमार कुमरो कुमारो । ब्राह्मण बम्हणो, बाम्हणो ।
 खादिरम् खइर, खाइर । रथापित ठविओ, ठाविओ ।
 चामर चमरो, तामरो । (परिष्ठापित परिद्धविओ, परिद्धाविओ ।
 तालवृन्तम् तलवैट, तालवैट । सस्थापित सठविओ, सठाविओ ।)
 नाराय नराओ, नाराओ । हालिक हलिओ, हालिओ इत्यादि
 प्राकृतम् पयय, पायय ।

अन्ययो—

अथरा अहव, अहस । तथा तह, तहा ।

यथा नह, नहा । वा २, वा । हा ह, हा इत्यादि ।

(ख) आ=इ —

नीचेना शब्दोभा भिहित आ' नो निरुते 'इ' धाय छे

आचार्य आइरिओ आयरिओ ।

कूर्पास कृषिसो, कृष्णासो ।

निशाकर. निसिअरो, निसाअरो ।

(ग) आ=ई —

खल्वाट खलीटो ।

मत्यानम् ठाण (थाण') ।

(घ) आ=उ—

आर्द्रम् उष्ट । सास्ना सुण्हा । रतावक धुवओ ।

१ आ ५३ रूप्य आचार्य (मचद्रने सम । नथी प्रा० व्या०

अ० ८ १-६७ पृ० १३

२ जूआ पृ० ३७ नि० ३१

વૈરુલ્પિક—

યુરિષ્ઠિર	જહુદિલો,	જહિદિલો ।
દ્વિગુણ	દુડગો,	વિડગો ।
દ્વિતીય	દુડઝો,	વિડઝો ।

(ધ) 'ઈ=ઁ—

મિરા મેરા

વૈરુલ્પિક—

વિંશુકમ્	વેસુઅ,	વિંસુઅ ।

(ઢ) 'ઈ=ઞો—

દ્વિવધનમ્	દોવયણ ।

વૈરુલ્પિક—

દ્વિધા	'દોહા,	દુહા ।

(ચ) નિ=ઞો—

વૈરુલ્પિક—

નિર્ઘેર	ઞોઝારો,	નિઝારો ।

૫૧ ઈ—વિકાર

(ક) 'ઈ=અ—

હરીતકી	'હરડઈ ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૩—(ઈ=ઁ)

૨ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૩—(ઈ=ઞો)

૩ સાધારણ રીતે આ ચત્તે શબ્દનો પ્રયોગ 'ઠ' ધાતુની પૂર્વ ધાય છે —
દ્વિધા ક્રિયતે દુહા કિજર, દોહા વિઝર । દ્વિધા રૂપમ્
દુહા ઇ(કિ) જ, દોહા ઇ(કિ) અ ।

૪ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૩— ઈ=અ

૫ હરીતકી હરીટકી (પાલી)

(ગ) ડ=ડૈ—

ધુતમ્ છીમ્ ।

(ઘ) ડ=ડ—

દુર્ગમ્ દુહવો, દુહઓ । દુ-સહ દૂસહો, દુસસહો ।
મુસલમ્ મૂસલ મુસલ । મુખમ્ મૂહવો, મુહઓ ।

(ઙ) ડૈ=ઓ—

કુતૂહલમ્ કોડહલ, કુઝહલ ।

૬૩ ઝ-વિકાર

(ક) ઝ=ઝ—

દુકૂલમ્ ડુઝલ, ડુઝલ । સૂક્ષમ્ 'સઘ', સુઘ ।

(ખ) ઝ=ઝૈ—

નૂપુરમ્ નિઝર, નૂઝર ।

(ગ) ઝ=ઝૈ—

ઝઘ્ઘૂઘમ્ ઝઙ્ઘીઝ, ઝઙ્ઘઘ ।

(ઘ) ઝ=ઝ—

નીચેના શબ્દોમા 'ઝ' નો 'ડ' થાય છે—તે કયાય નિત્યે અને
કયાય વિકલ્પે થાય છે

'કઙ્ઘ્યયે કઙ્ઘઝૈ ।	શ્રૂ ભુમયા ।
કઙ્ઘ્યા કંઙ્યા ।	વાતૂલ વાઝલો ।
કઙ્ઘ્યનમ્ કંઙ્યન ।	હનૂમાન્ હઙ્ઘમતો ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૪ (ડ=ઓ)

૨ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૫ (ઝ=ઝ) ધરસાધો ધ્રુઙ્ઘ ધ્રુઙ્ઘ ।

ધ્રુઙ્ઘિ ધ્રુઙ્ઘિ ।

૩ 'સૂક્ષમ' અર્થને સૂચવતા 'સૂક્ષ્મ' શબ્દ ડાઝયી 'સઘ' રૂપને ડાઝલું વિશેષ સ્પષ્ટ ગમે છે—("સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ દધ્ન કૃગ તત્તુ" ૧૧
ત્રિમરકો ૦ ગુણરાષ્ટ્ર)

૪ અહીં 'કઙ્ઘ્ય' ધાતુના રૂપો સમજવાના છે.

બૈકલ્પિક—

કુતૂહલમ્ કોઝહલં, કોઝહલં ।

મધૂરમ્ મહુઝ, મહૂઝ ।

(ક) ઝ=પ—

નૂપુરમ્ નેઝર, નૂઝરં ।

(ચ) ઝ=ઞો —

નીચેના શબ્દોમાં 'ઝ' નો 'ઞો' થાય છે—તે કયાય નિત્યે અને
કયાય વિરત્યે થાય છે —

૧ કૂર્પરમ્ કોપ્પર ।

તામ્બૂલમ્ તમોલ ।

વૂષ્માણ્ડી કોહ્ણડી ।

તૂળીરમ્ તોળીરં ।

૨ ગુદૂચી ગલોઈ ।

મૂલ્યમ્ મોલ્લ ।

સ્થૂલમ્ થોર ।

બૈકલ્પિક—

તૂળમ્ તોળ, તૂળ ।

સ્થૂળા થોળા, થૂળા ।

૧૪ ઋ—રિકાર

(૨) ઋ=આ—

ઘૃશા કાસા, રિસા ।

મૃદુલમ્ માઝલ, મઝત્તળ ।

મૃદુલમ્ માઝલ, મઝલ ।

(૩) ઋ=ઇ—

નીચેના શબ્દોમાં 'ઋ' નો 'ઇ' થાય છે—તે કયાય નિત્યે અને
કયાય વિરત્યે થાય છે.

ઝઠ્ઠમ્ ઝઠ્ઠિઠ । ઋદ્ધિઃ ઇદ્ધી । ઋપિ ઇસી ।

૧ કૂંડ કપ્પરો (પાલી)

૨ ગુદૂચી ગોબ્ધેચા—પાલી પ્ર૦ ૫૦ ૫૫ (૩-થો)

૩ પાલી પ્ર૦ ૫૦ ૨ (ઋ=૨)

कृच्छ्रम् किच्छं । कृतिः किई । कृत्तिः किची । कृत्या किष्ठा ।
 कृपः क्रिवो । कृपणः किदिणो । कृपा क्रिवा । कृपाणम् क्रिवाणं ।
 कृशः किसो । कृशानुः किसानू । कृपितः किसिभो । कृसरा किसरा ।
 गृष्टिः गिष्टी । गृद्धिः गिद्धी । घुसृणम् घुमिण । गृणा गिणा ।
 तृप्तम् तित्तं । दृष्टम् दिष्टं । दृष्टिः दिष्टी । धृतिः धिई ।
 मप्तृकः नत्तिओ । नृपः निवो । नृशंसः निससो । पृथक् पिहं ।
 पृथ्वी पिच्छी । बृंहितः बिहिओ । भृङ्गः भिंगो । भृङ्गारः भिंगारो ।
 भृगुः भिऊ । मातृ माई (मातृणाय् माईण) मृदङ्गः मिङ्गो ।
 मृष्टम् 'मिष्टं' । वितृष्णः विदृणो । वृश्चिकः विष्चुओ । वृत्तम् वित्तं ।
 वृत्तिः वित्ती । वृद्धकविः विद्धर्कई । वृष्टः विडो । वृष्टिः विष्टी ।
 वृत्ती विसी । व्याहृतम् वाहिअं (त्त) । शृगालः सिआलो ।
 शृङ्गारः सिंगारो । सकृत् सइ । समृद्धिः समिद्धी । सृष्टम् सिष्टं ।
 सृष्टिः सिष्टी । मृहा छिहा । हनम् हिअ । हृदयम् हिअय ।

वैरुद्धिक—

धृष्टः विडो, धटो । पृष्टम् 'पिष्टं', पट्ट । [पृष्टिः पिष्टी, पट्टी]
 घृहस्पतिः बिहण्कर्कई, बहण्कर्कई । मत्तणम् मसिणं, मत्तण ।
 'मातृगृहम् माइहर, माउहर । मातृमण्डलम् माइमंडलं, माउमंडलं ।
 मातृव्रता माइमिआ, माउमिआ । मृगाङ्कः मिअको । मयको ।

१ आ शब्द, रसने सूचने ठे मीठे रस रस सिचार गीजा
अर्थमा ए रूप वरगनु नथी.

२ आ रूप समासमा पूर्वपद तरिके वनयथ जे, उत्तरपद तरिके
न गी वरगनु महिष्टम्—महिष्ट(५) इ ।

३ जगरे 'मानृ' शब्द गौण होय तयारे नेथी चनेन रथा रूपेमा
तेना 'ऊ' नो 'उ' जने 'इ' थाय छे.

मृत्यु मिच्चू, मच्चू । वृद्ध विद्धो, वुद्धो । वृन्तम् विंट, वैट ।
शृङ्गम् सिंग, सग ।

(ग) 'ऋ=उ—

नीचेना शब्दोमा 'ऋ' नो 'उ' थाय छे

ऋतु उज्जू । ऋषु उऊ । ऋषभ उसहो ।
जामातृक जामाउओ । नप्तृक नतुओ । निभृतम् निहुअ ।
निवृतम् निउअ । निर्वृतम् निव्वुअ । निर्वृति निव्वुई । परभृत
परहुओ । परामृष्ट परामुष्टो । पितृक पिउओ । पृथक्
पुह । पृथिवी पुहई । पृथ्वी पुहुवी । प्रभृति पहुडि । प्रवृत्ति
पउवी । प्रवृष्ट पउष्टो । प्राभृतम् पाहुड । प्रावृत पाउओ ।
प्रावृप् पाउसो । भृति भुई । भ्रातृक भाउओ । मातृक माउओ ।
मातृका माउआ । मृणालम् मुणाल । मृदङ्ग मुङ्गो । वृत्तान्त वुत्ततो ।
वृद्ध वुद्धो । वृद्धि वुद्धी । वृन्दम् वुद । वृन्दावन वुन्दावणो । विवृतम्
विउअ । वृष्ट वुष्टो । वृष्टि वुष्टी । सृष्ट पुष्टो । संवृतम् सवुअ ।
इत्यादि ।

वैकल्पिक—

निवृत्तम् निउत्त, निअत्त । बृहस्पति बुरुहस्पई, बहस्पई ।
मृषा मुसा, मोसा । वृन्दारका वुन्दारया, वनारया । वृषभ
उसहो, वसहो ।

(घ) ऋ=ऊ—

मृषा मूसा, मुसा । (वै०)

(ङ) 'ऋ=ए—

वृन्तम् वैट, विंट । (११)

१ पाली प्र० ५० २ (ऋ=उ)

२ पाली प्र० ५० ३ (ऋ=ए) टिप्पण ।

(વ) ક્ર=ઓ—

મૃપા મોસા, મુસા । વૃન્તમ્ વૉટ વિંટ । (વૈ૦)

(છ) ક્ર=અરિ—

દ્વસ દરિઓ ।

(જ) ક્ર=રિ—

આદત આદિઓ ।

(ઝ) ક્ર=રિ—

નીચેના શબ્દોમા ‘ક્ર’ નો ‘રિ’ ધાય છે—તે કયાય નિત્યે
અને કયાય વિકલ્પે ધાય છે

‘અન્યાદશ અન્નારિસો । અન્યાદશ અન્નારિચ્છો । અન્યાદક્
અન્નારિ । અમૂદશ અમૂરિસો । અમૂદશ અમૂરિચ્છો । અમૂદક્
અમૂરિ । અસ્માદશ અમ્હારિસો । અસ્માદશ અમ્હારિચ્છો । અસ્મા-
દક્ અમ્હારિ । ઈદશ ઇરિસો । ઈદશ ઇરિચ્છો । ઈદક્ ઇરિ ।
एतादश एअरिસો । एतादश एअरिचछो । एतादक् एअरि ।
કીદશ કેરિસો । કીદશ કેરિચ્છો । કીદક્ કેરિ । તાદશ તારિસો ।
તાદશ તારિચ્છો । તાદક્ તારિ । ભવાદશ ભવારિસો । ભવાદશ
ભવારિચ્છો । ભવાદક્ ભવારિ । યાદશ યારિસો । યાદશ યારિચ્છો ।
યાદક્ યારિ । યુષ્માદશ તુમ્હારિસો । યુષ્માદશ તુમ્હારિચ્છો ।
યુષ્માદક્ તુમ્હારિ । સદશ સરિસો । સદશ સરિચ્છો । સદક્ સરિ ।

વર્ણન—

ઋનુ રિઝ્નૂ, ડઝ્નૂ । ઋણમ્ રિણ, અણ । ઋતુ રિઠ્ઠ,
ઉઠ । ઋપમ રિસહો, ઉસહો । ઋપિ રિસી, ઇસી ।

૧ અહીં ‘અન્યાદશ’ ચમરે શબ્દોમા સ્વતંત્ર ક્ર નથી વિનુ
‘દ’ મા ‘ક્ર’ છે, ‘દ’ લોપ માટે ૮-જો પૃ૦ ૧૦ નિ૦ ૨ ।

ॠ=इ—

(१) उपर्युक्त 'अस्मादश' थी माडी 'सदक्' सुधीना व रा शब्दोना
'ह' ना 'ऋ' नो पैशाचीमा 'इ' थाय छे:

अस्मादशः	अम्हारिसो	अम्हादिसो—अम्हातिसो ।
अन्यादशः	अन्नारिसो	अन्नातिसो ।
ईदशः	एरिसो	एतिसो ।
कीदशः	केरिसो	केतिसो ।
तादशः	तारिसो	तातिसो ।
भवादशः	भवारिसो	भवातिसो ।
यादशः	जारिसो	जातिसो ।
युग्मादशः	तुम्हारिसो	तुम्हातिसो
सदशः	सरिसो	सतिसो

५५ ए—विकार

(क) 'ए=इ—

केसरम् कितरं, केसर । चपेटा चविडा, चवेडा । देवर.
दिअरो, देवरो । वेदना विअणा, वेअणा । (वै०)

(ख) ए=ऊ—

स्तेन धूणो, येणो । (वै०)

५६ ऐ—विकार—

(क) ऐ=अअ—

उच्चैस् उच्चअं । नीचैस् नीचअं ।

१ जूओ पृ० १२ (त, द-त)

२ पाछीमा फोइ ठेकाणे 'ए' नो 'ओ' थाय छे द्वेय = दोसो—

(पा० प्र० पृ० ५५-ए=ओ)

(સ) 'એ=ઇ—

શનૈશ્વરઃ સણિચ્છરો । સૈન્ધવમ્ સિંધવં ।

સૈન્યમ્ સિન્નં, સેન્ન । (વૈ૦)

(ગ) 'એ=ઈ—

ધૈર્યમ્ ધીરં ।

ચૈત્યવન્દનમ્ ચીવંદણં, ચેદ્યવંદણં । (વૈ૦)

(ઘ) 'એ=ઞ—

નીષેના શબ્દોમા 'એ' નો 'ઞ' યાય છે:

એશ્વર્યમ્ અદસરિઅં । કેતવમ્ કદઅવં । ચૈત્યમ્ ચદ્ધં ।
દૈરયઃ દદ્ધો । દૈન્યમ્ દદ્ધં । દૈવતમ્ દદ્ધવં । ધૈરવઃ ધદ્ધવો ।
ધૈજવનઃ ધદ્ધજવણો । વૈતાલીયમ્ વદ્ધાલીઅં । વૈદર્ભઃ વદ્ધદઢ્ઢો ।
વૈદેશઃ વદ્ધણ્ણો । વૈદેહઃ વદ્ધણ્ણો । વૈશાલઃ વદ્ધસાહો । વૈશાલઃ
વદ્ધસાહો । વૈદ્યાનરઃ વદ્ધસ્તાણરો । સ્વૈરમ્ સદ્ધર । इत्यादि.

વૈકલ્પિક—

કૈરવમ્ વદ્ધરવં, કેરવં । કૈલાસ. કદ્ધલાસો, કેલાસો ।
ચૈત્રઃ ચદ્ધણો, ચેણો । દૈવમ્ દદ્ધવ્વ, દેવ્વં । વૈતાલિકઃ વદ્ધાલિકો,
વેઆલિકો । વૈરમ્ વદ્ધર, વેર । વૈશમ્પાયનઃ વદ્ધસંપાયણો, વેસંપા-
યણો । વૈશ્વવળ. વદ્ધસવળો, વેસવળો । વૈશિવમ્ વદ્ધસિઅં, વેસિઅં ।
इत्यादि.

૫૭ ઓ-વિકાર—

(ક) ઓ=ઞ—

વૈકલ્પિક—

અન્યોન્યમ્ અજ્ઞ, અન્નુઅં । આતોઘમ્ આવજ્ઞં, આઝ્ઞં ।

પ્રવોષ્ઠઃ પવદ્ધો, પંડદ્ધો, । મનોહરમ્ મણહર, મણોહર ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૪ (એ=ઇ) ૨ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૪ (એ=ઈ)

૧ જ્યારે આ યે દદ્ધમા 'તો' નો 'થ' યાય છે ત્યારે જ તેના
'ત' અને 'ક' નો 'વ' પણ યાય છે.

શિરોવેદના સિરવિઞ્ણા, સિરોવિઞ્ણા ।
સરોરુહમ્ સરરુહ, સરોરુહ ।

(વ) ઓ=ઝ—

સોચ્છવાસ સૂસાસો ।

(ગ) ઓ=ઞઝ, ઞઞ—

ઓ=ઞઝ—ગોઞ ગઝઓ । ગોઞા ગઝઞા । ગો ગઝ—ગઝ ।

ઓ=ઞઞ—ગો ગાઞ—ગાઓ (પુલિંગ)

ગો ગાઞ—ગાઈ (સ્ત્રીલિંગ)

૫૮ ઓ-વિકાર—

(ક) ઓ=ઞઝ—

નીચેના શબ્દોના 'ઓ' નો 'ઞઝ' થાય છે:

કૌસેયરુમ્	કઝચ્છેઞય ।	પૌર	પઝરો ।
કૌરવ	કઝરવો ।	પૌરુપમ્	પઝરિસ ।
કૌલ	કઝલો ।	મૌનમ્	મઝન ।
કૌશલમ્	કઝસલ ।	મૌલિ	મઝલી ।
ગૌડઃ	ગઝડો ।	સૌધમ્	સઝહ ।
ગૌરવમ્	ગઝરવ ।	સૌરાઃ	સઝરા ।

(લ) 'ઞ'—

ગૌરવમ્ ગારવમ્

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫ (ઞ=ઞા) ટિપ્પણ પાલીમાં કોઈ કાઈ
ઠેકાળે 'ઞ' નો 'ઞ' પણ થાય છે (ઞ=ઞ)—પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫ ટિપ્પણ.

(ग) 'औ=उ

नीचेना शब्दोमा 'औ' नो 'उ' थाय ते.

दोवारिकः दुवारिओ । पौलोमी पुलोमी । मौञ्जायनः
मुंजायणो । शौण्ड. सुंडो । शौद्धोदनिः सुद्धोअणी । सौगन्धम्
सुगन्धवणं । सौन्दर्यम् सुदेर । सौवर्णिक सुवाणिओ ।

कौसेयकम् कुच्छेअयं, कोच्छेअयं । (वै०)

(घ) औ=आव—

नौः नावा ।

પ્રકરણ ૬

અસંયુક્ત વ્યંજનોના વિશેષ ફેરફારો

૫૯ ક-વિકાર—

ક=વ—

કર્પરમ્ સ્વપ્પરં । ફીલ, સ્વીલો ।
ફીલકઃ સ્વીલભો । ફુલ્લઃ સુલ્લો ।

ક=ગ—

અમુકઃ અમુગો । કન્દુલમ્ ગેંદુભં ।
અપુકઃ અપુગો । તીર્થક્ષરઃ તિથ્યગરો ।
આકર્ષઃ આગરિસો । દુકુલમ્ દુગુલ્લ ।
આક્ષાર આગારો । મદકલ મયગલો ।
ઉપાસક ઉવાસગો । મરકતમ્ મરગયં ।
એક, એગો । શ્રાવક સાવગો ।
એકત્વમ્ એગત્ । લોક લોગો ।

ક=ચ—

કિરાતઃ ચિલાઓ ।

ક=ભ—

શીકરઃ સીધરો, સીઘરો । (૧૦)

ક=મ—

ચન્દ્રિકા ચંદિમા ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૫ (ક=ચ)

૨ 'મુલ' શબ્દ 'કુલ' અર્થમાં જ વપરાય છે.

૩ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૫ (ક=ગ)

૪ 'ચિલા' શબ્દ 'મિલ' અર્થમાં જ વપરાય છે.

૪=વ—

'પ્રમેષ પવટો, પડટો ।

ક=હ—

નિકુર નિહુરો । નિકુપ નિહસો । ત્ફટિક ફટિહો ।

શંકિર સીંહરો, સીંજરો । (વૈ०)

૬૦ સ્વ-વિચાર—

સ્વ=ઠ—

શૃક્ષ્ણમ્ સક્ષ્ણ । શૃક્ષ્ણા સક્ષ્ણા ।

૬૧ ગ-વિચાર—

ગ=મ—

પુંનાગાનિ પુનામાઙ । માગિની મામિળી ।

ગ=લ—

ઢાગ ઢાલો । ઢામી ઢાલી ।

ગ=વ—

દુર્ભગ 'દૂ'હવો । સુભગ મૂ'હવો ।

૬૨ ચ-વિચાર—

ષ=મં—

પિશાચી પિસાઝી, પિસાઈ । (વૈ०)

ષ=ટ—

આકુચ્ચનમ્ આઉટણ ।

ષ=લ—

પિશાચ પિસહો, પિસાઓ । (વૈ०)

૧ જ્યો પૃ० ૧૦-ત્વિષ્ણ ૨ ।

૨ પ્યારે 'દુ'નો 'દૂ' અને 'મુ'નો 'મૂ' થતો નથી ત્યારે 'ગ'નો 'ય' પણ થતો ગયી-૧૭૦ ઉ-વિચાર (૧) ઉ-કુ પૃ० ૫૬

૩ પાલી પ્ર० પૃ० ૨ (ચ=૩)

च=स—

खचित खसिओ, खइओ । (वै०)

६३ ज-विकार

ज=झ—

जटिल झटिलो, जडिलो । (वै०)

६४ ट-विकार

ट=ढ—केटम केढओ । शरुढः सयढो । सग सढा ।

'ट=ळ—स्फटिक फलिहो ।

चपेटा चविला, चविडा । (वै०)

'पाटयति फालेइ, फालेइ । "

६५ ठ विहार

ट=ळ—अडोढ अरोहो ।

अडोढतैम अरोहतेळ ।

ट=ह—पिठर पिहढो, पिहरो (वै०)

६६ ण-विकार

'ण=ळ—वेणु वेणू, वेणू । (वै०)

६७ त-विकार

त=च—तुच्छम् तुच्छ ।

त=उ—तुच्छम् तुच्छ ।

त=र—तगर टगरो । तूवर टूवरो । तसर टसरो ।

१ पात्ती प्र० पृ० ५८-(१-३) पा 'मा केग्लेक टेकाणे '८ नो

'७' पग भाय छे —(ट=ळ पृ० ५१)

२ अही 'पा' पाउना 'पा' रूप समजसाना ७

३ पात्ती प्र० पृ० ८ (ण=ळ) वेणु=वेणु-५ १

मा ०

ત=ટ—

નચિના શબ્દે મા ત' નો 'ટ' યાય છે—તે વર્ણાય તિયે એ
વચાય વિરુલ્પે યાય છે —

પતાકા પઢાયા ।

'પ્રતિ પઢિ ।

[પ્રતિવરોતિ પઢિવરડ । પ્રતિનિવૃત્તમ્ પઢિનિવૃત્ત । પ્રતિપત્
પઢિવયા । પ્રતિપન્નમ્ પઢિવન્ન । પ્રતિભાસ પઢિહાસો । પ્રતિમા
પઢિમા । પ્રતિશ્રુત્ પઢેસુઆ । પ્રતિસારઃ પઢિસારો । પ્રતિસ્પર્ધી
પાઢિસ્પર્ધી । પ્રતિહાસઃ પઢિહાસો । પ્રતિહાર પઢિહારો ।]

પ્રભૃતિ પહુટિ ।

મૃતમ્ મટય ।

પ્રામૃતમ પામુટ ।

વ્યાપૃત વાવટો ।

વિભીતમ્ વહેડો ।

મૂનકૃતમ્ મુવ (મૂજ) ગમ્ ।

હરીતરી હરહૈ । ઇત્યાદિ

વૈરલ્પિક—

અવહતમ્	અવહટં,	અવહય ।
અનહતમ્	અનહટં,	અનહય ।
આહતમ્	આહટં,	આહય ।
મૃતમ્	મટં,	મય ।
દુષ્ટતમ્	દુષ્ટટં,	દુષ્ટય ।
મૃતમ્	મટં,	મય ।
વેતમ્	વેડિસો,	વેતસા ।
મુટતમ્	મુટટં,	મુટય ।

त=ण—

अति३नतकम् अणि३तय । गर्भित गदि३णो ।

त=र—

ससतिः सतरी ।

त=ल—

अतसी ,अलसी । सातवाहन सालवाहणो ।

सातवाहणी सालआहणी— सालाहणी ।

वैकल्पिक—

पलितम् पलितं, पलिअ ।

त=न— आतोद्यम् आवज्ज, आउज्ज ।

पीतलम् पीतल, पीअल ।

त=ह—

वितस्ति विहत्थी ।

वैकल्पिक—

कातर काहलो, कायरो ।

भरत भरहो, भरओ ।

मातुलिहम् माहुलिग, मातुलिग ।

वसति वसही, वसई ।

६८ थ-विकार

थ=द—

प्रथम पदमो । मेधि मेदी । शिथिर (ल.) सिद्धिलो ।

वैकल्पिक—

निशीथ निमीढो, नितीहो ।

पृथिमी पृढवी, पृहवी ।

१ सूत्रो पृ० ६०, ३ टिप्पण ।

२ वितस्ति विदत्ति—(त=द) पाली प्र० पृ० १०

३ पृथिमी पठमी—(थ=ठ) पाली प्र० पृ० ५९

ધ=૧—

ટથર્ પિથં, પિહ ।

૬૯ ટ-વિકાર

'ટ=ડ--

ટંશ

હસ

રત્યાદિ.

ટહ

હહ

રત્યાદિ.

વૈકલ્પિક-રૂદનમ્ કડળ, વયળ । ટમ્ ડહો, ટહો । ટળ્ ડહો,
 ટહો । ડમ્ ડમ્હો, ડમ્હો । ડર્મ્ ડમ્હો, ડમ્હો । ડષ્ ડહો
 ટહો । ટર ડરો, ટરો । ટશનમ્ ડસળ, ડસળ । ડાહ ડાહો,
 ડાહો । ડોલા ડોલા, ડોલા । ડોહટ ડોહલો, ડોહલો ।

ઢ=૨—ઢીપ્' ધીપ્, ઢીપ્ । ઢીપ્યતે ધિપ્પઙ્, ઢિપ્પઙ્ । (વ૦)

(૪) ઢ=૨—સલ્યાવાચક શબ્દના અનાદિભૂત, અસ્યુક્ત અને
 એકપદસ્થિત એવા 'ઢ' નો 'ર' થાય છે

એઠાદશ એઠારહ । દ્વાદશ વારહ । ત્રયોદશ તેરહ ।

(લ) ઢ=૨—રૂદલી કરલી' । ગદ્ગદમ્ ગમ્ગર ।

'ઢ=૩—પ્રદીપયતિ પર્લીવેઈ' । પ્રદીપમ્ પલિત્ત । ડોહટ ડોહલો ।

વટમ્બ રલમ્બો, રુયમ્બો । (વ૦)

ઢ=૨—રૂદર્થિત રૂદ્ધિઓ ।

ઢ=હ—કરુદમ્ કટહ ।

૧ પાની પ્ર૦ પૃ૦ ૫૯—(ઢ=ડ)

૨ અર્હ આ વજ ધાતુના યથા રૂપો સમગ્રગાના ડ.

૩ ઠર્હી 'ઢીપ્' ધાતુના યથા રૂપો સમગ્રગાના છે.

૪ ના શબ્દનો અર્થ 'વઢ' થતો નથી.

૫ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૬૦—(ઢ=ઢ—ડોહટ ડોહલો)

૬ અર્હ 'પ્રદીપ્' ધાતુના યથા રૂપો સમગ્રગાના છે.

७० ध-विकार

ध=द—निषध निसदो ।

औपधम् ओमद, ओसह । (वै०)

७१ न-विकार

न=णह—नापित णहाविओ, नाविओ । (वै०)

न=ल—निम्न लिबो, निबो । (वै०)

७२ प-विकार

प=फ—पनसः फणसो । परिष फलिहो । परिखा फलिहा ।

परुष फरुसो । प्पाटि फाडि । [पाटयति फाडेइ

इत्यादि] पारिभद्र फालिहो ।

प=म—आषीड आमेओ, आवेडो । नीष नीमो, नीबो । (वै०)

प=व—मभूतम् बहुव ।

प=र—पाषाडि पारबी ।

७३ य-विकार

य=भ—यिसिनी भिमिणी ।

य=म—यवय कमन्धो ।

य=य—ययन कयन्धो । (वै०)

७४ म-विकार

म=व—मेटम केटवो ।

१ पाली प्र० पृ० ११—(न=न)

२ पाली प्र० पृ० ४०—(प=फ) परुष—फरुसो (पाली)

३ अर्ह 'पाट' धातुना यथा रूपो समञ्जाना छे

४ पाली प्र० पृ० १२—(य=य)

થ-૧—

પૃથક્ પિધં, પિહ ।

૬૯ ઢ-રિકાર

'ઢ=ઙ--

દંશ

હસ

હ્યાદિ.

દહ

હહ

હ્યાદિ.

ધૈર્યલિપ્ત-ચ્ચદનમ્ વચ્ચણ, વચ્ચણ । ઢગ્ઙ હઙ્ગો, ઢકુઙ્કો । ઢણ્ઙ હઙ્ગો, ઢકુઙ્કો । ઢમ્મ હમ્મો, ઢમ્મો । ઢર્ભ હર્મ્મો, ઢર્મ્મો । ઢષ્ટ હઙ્કો, ઢકુઙ્કો । ઢર હરો, ઢરો । ઢશનમ્ હસણ, હસણ । ઢાહ ઢાહો, ઢાહો । ઢોલા ઢોગ, ઢોલા । ઢોહદ ઢોહલો, ઢોહલો ।

ઢ=ચ—ઢીપ્' ઢીપ્, ઢીપ્ । ઢીપ્યતે ઢિપ્પઙ્, ઢિપ્પઙ્ । (ધ૦)

(૧) ઢ=ર—સહ્યાવાચક શબ્દના અનાદિભૂત, અસયુક્ત અને ષરૂપદસ્થિત એવા 'ઢ' નો 'ર' થાય છે

પ્રસાદશ પ્રસારહ । દ્વાદશ વારહ । ત્રયોદશ તેરહ ।

(સ) ઢ=ર—ચ્ચદલી ચ્ચરલી' । ગદ્ગદમ્ ગમ્ગર ।

'ઢ=ઙ—પ્રદીપયતિ પર્લિપેદ્' । પ્રદીપમ્ પલિત્ત । ગોહદ ગોહલો ।

ચમ્મ ચલ્મ્મો, ચમ્મ્મો । (ધ૦)

ઢ=ય—ચ્ચદર્થિત ચ્ચદ્વિધો ।

ઢ=હ—ચ્ચુદ્ગમ્ ચ્ચુહ ।

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૫૦—(ઢ=ઙ)

૨ ખરી આ ચ્ચ ધાતુના ચ્ચ ધા રૂપો સમજાના છે

૩ ખરી 'ઢીપ્' ધાતુના ચ્ચ ધા રૂપો સમજાના છે.

૪ ખા શબ્દનો અર્થ 'ચ્ચ' થતો નથી

૫ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૧૦—(ઢ=ઙ—ગોહદ ગોહલો)

૬ ખરી 'પ્રદીપ્' ધાતુના ધા રૂપો સમજાના છે.

७० ष-विकार

ष=ढ—निषध निसङ्गो ।

ओषधम् ओमढ, ओमह । (वै०)

७१ न-विकार

न=णह—नापित णहाविओ, नाविओ । (वै०)

'न=ल—निम्ब लिनो, निवो । (वै०)

७२ प-विकार

'प=फ—पत्तः फणसो । परिप फलिहो । परित्ता फलिहा ।

परुप फरुसो । 'पाटि फाडि । [पाटयति फाडेइ

इत्यादि] पारिभद्र फालिहो ।

प=म—भाषीट आमेलो, आवेडो । नीप नीमो, नीवो । (वै०)

प=व—प्रभूतम् बहुत्त ।

प=र—पार्षदि पारद्वी ।

७३ व-विकार

'व=भ—विसिनी भिसिनी ।

व=म—वक्त्रं वमन्धो ।

व=य—वक्त्रं कयन्धो । (वै०)

७४ भ-विकार.

भ=व—वैटभ वेडवो ।

१ पाली प्र० पृ० २१—(ण=ण)

२ पाली प्र० पृ० ८०—(ण=फ) परुप—परुसो (पाली)

३ अर्हो 'पाट' पातुना तथा रूपे समनमाना डे

४ पाली प्र० पृ० ६२—(न=न)

ય=હ--ઝાયા 'છાહી', છાયા । સચ્ચાયમ્ સચ્છાઈ,
સચ્ચાય (વૈ૦)

૭૮ ર-વિસ્તાર

ર=ડ--રિરિ પિડી । 'પિદર પિહડો । મેર મેડો ।

ર=ડા--પર્યાણમ્ પડાયાણ, પહ્લાણ ।

ર=ણ--ફરવીર રણવીરો ।

'ર=હ--તીચેના શબ્દોમ 'ર' નો 'લ' વાગ્ય છે--તે કયાય નિત્યે
અને કયાય ત્રિકલ્પે થાય છે

અપઘારમ્ અવદાલં ।

અઙ્ગાર રંગાલો ।

વરુગ રલુણો ।

વાતર રાહલો ।

કિરાત નિલાઓ ।

ચરણઃ ચલણો ।

ઢરિદ્ર ઢલિહો ।

ઢરિદ્રાતિ ઢલિહાદ ।

ઢરિદ્રયમ્ ઢલિહં ।

પરિશ્વા ફલિહા ।

પરિષ્વ ફલિહો ।

પારિભદ્ર ફાલિહો ।

ભ્રમરેં મસલો ।

મુમ્બર મુહલો ।

યુધિષ્ઠિર નહુહિલો ।

રમ્ભા લુકો ।

ચરણઃ વલુણો ।

શિવિર મિદિલો ।

મન્નાર સફાઓ ।

સુકુમાર સોમાલો ।

મ્થૂર મ્થૂલો ।

મ્થૂરમઢ મ્થૂલમહો ।

હરિદ્ર હલિહો ।

હરિદ્રા હલિહા ।

હરિદ્રા હલિહા ।

૧ ધા ગડ્ડનો ધરે 'ગીલો' કે 'ગયો' ન થાય છે

૨ 'પિદર' ના ધડુ રૂપ 'પિદ' થાય છે, પણ 'પિહડ' થતુ

નથી -- જા ૫ ૬ (૩=૬)

૩ સમગ્રા તે માગધી ર--૪ (૫ ૨૬)

૪ 'ભ્રમર' ના ધડુ રૂપ 'મસલ' થાય પણ 'મમલ' ન થાય,

વૈરલ્પિય—

જઠરમ્	જઢલ,	જઢર ।
નિષ્ઠુર	નિઠ્ઠુલો,	નિઠ્ઠુરો ।
વઝર	વઢગો,	વઢરો ।

૭૯ લ-વિસાર

‘લ=ળ—નાષ્ટ્રેના શબ્દોમા શ્રાન્તિના ‘લ નો નિત્યે અને વિકલ્પે
‘ળ’ થાય છે

લ્લાટમ્ ળલાટ, ‘ળિલાટ ।

વૈરલ્પિય—

લાઙ્ગલમ્	‘ળઙ્ગલ,	લગલ ।
લાઙ્ગૂલમ્	ળઙ્ગૂલ,	લગૂલ ।
લાહલ	ળાહલો,	લારલો ।

લ=ર—મૂલમ્ ધોર ।

૮૦ વ-વિસાર

વ=ભ—વિહલ ભિઠ્ઠલો, વિઠ્ઠલો, વિહલો* । (વૈ૦)

વ=મ—શવર સમરો । ‘શ્રવણ વેસમણો

નીચી નીચી, નીચી । સ્વપ્ન સિમિણો, સિમિણો (વૈ૦)

૮૧ સ-વિસાર

‘સ=સ—સમી ડમી । સાવ ડાવો ।

શિરા દિરા, સિરા (વૈ૦)

* પાલી પ્ર૦ પ્ર૦ ૨૩ (૮-ન)—‘લાટમ્ ળલાટ ।

૨ ત્યા પૃ૦ ૮ (૪=૨)

૩ લાઙ્ગલમ્ નાટ્ય પાલી

[પૃ૦ ૩૯

૪ ‘વિહલ શબ્દો મિદ્ધ રૂપ થતુ તથા —જૂઓ દ્વ-મ

૫ પાલી પ્ર૦ પ્ર૦ ૨૩—(=૮) સાવ ડાવો ।

શ=હ—૧૬૦૬ પઆરહ, પઆરસ । દશ દહ, દશ । દશવલઃ
દહવલો, દસવલો । દશમુલ. દહમુહો, દસમુહો । દશરપઃ
દહરહો, દસરહો । દ્વાદશ વારહ, વારસ । ત્રયોદશ
તેરહ, તેરસ इत्यादि ।

૮૨ પ-વિકાર.

૧=ઝ—૧૬૦૭ પડ્ છ [પડ્પદઃ છપ્પમો । પમુહો છમુહો । પછઃ
છઢો । પધી છઢી]

૫=ળહ—૧૬૦૮ પુપા સુળહા, સુસા । (૧૦)

૫=હ—૧૬૦૯ પાપાળ. પાહાળો, પાસાળો । પ્રત્યૂપ. પચ્ચૂહો, પચ્ચૂસો (૧૦)

૮૩ સ-વિકાર

સ=ઝ—૧૬૧૦ સસપર્ષ. છત્તિવળ્ણો । સુધા છુહા ।

સ=હ—૧૬૧૧ સિવસ. ટિવહો, ટિવસો । (૧૦)

૮૪ હ-વિકાર

હ=ર—૧૬૧૨ ઉત્સાહ. ઉત્સારો, ઉચ્છાહો ।

૮૫ લોપ

નીચેના શબ્દોમા નીચે જણાવેલા વ્યજનોનો લોપ વિરલ્પે
ધાય છે:

‘ક’ લોપ—પ્રાઞ્ઞાર. પારો, પાચારો ।

વ્યાકરણમ્ વારણ, વાયરણ ।

‘ગ’ લોપ—આગત આઓ, આગઓ

૧ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૬૪—(૫=ઝ) પડ્ છ ।

૨ અહીં ‘પડ્’ શબ્દના રૂપા રૂપે સમજવાના છે.

૩ જૂઓ પૃ૦ ૪૨ ‘લ-લિન’ અને યનુ ટિપ્પણ ।

૪ ‘ઉત્સાહ’ શબ્દનું ‘ઉચ્છાર’ રૂપ થાય નહિ.

‘ज’ लोप—दनुज दणू, दणु भे । दनुजवध णुवहो, दणुअवहो ।

भाजनम् भाण, भावण । राजकुलम् राउल, रायउल ।

‘द’ लोप—उदुम्बर उम्बरो, उवरो । दुर्गादेवी दुगावी,

दुम्माने (ए) वी । पादपतनम् पावण, पायण ।

पादपीठम् पावाडि, पायवान् ।

‘य’ लोप—किसलयम् किसल, किमलय ।

कालायमम् कालाम, कालायस ।

हृदयम् हिः, हिअय । सहृदय सहिओ, सहिअयो ।

‘व’ लोप—

अवट अणे, अवडो । आवर्तमान अत्तमाणो आवरमणे ।

एवमेव एमेव, एवमेव । जीवितम् जीअ, जीविअ । नास्त ता, ताव ।

देवकुलम् देउल, देवउल । प्रवारण पारओ, पावारओ । यावत्

जा, जाव ।

लोप—

केटकेट केकाणे शब्दना नाति यन्ननो एण लोप धई

जाय ते

च अ । चिह्नम् इध । एन उणो इ याति ।

પ્રકરણ ૭

સંયુક્ત વ્યંજનોના વિશેષ ફેરફાર

[મૂલના — આ નીચે સંયુક્ત વ્યંજનોના વિશેષ ફેરફારોને આપનાના આપે છે અને સાથે જે જે શબ્દોના વૈકલ્પિક બઢવે રૂપો થાય છે તેઓનું બીજું રૂપ લક્ષ્યમા રહે એ માટે તેને પગ અહીં આપા [] સૌસમા જણાવી દીધું છે]

૮૬ ક

(ઋ) 'ક = ઋ —

મુક્ત મુકો [મુતો] । ગત્ત સક્કો [સતો] ।

(સ્વ) ણ = ણ —

^૨રુણ રુક્કો [રુમ્મો] ।

(ગ) ત્વ = ક્ —

મૃદુત્વમ્ માઉક્ક [માઉત્તણ] ।

(ઘ) ઘ = ક્ —

ઘટ્ટ ઘક્કો [ઘટ્ટો] ।

૮૭ ઘસ, સ્વ

(ક) ણ = સ્વ —

તીર્ક્કમ્ નિક્કમ્, [નિષ્ક] ।

(લ) સ્ત = ત —

સ્તમ્મ સ્તમ્મો [ધમ્મો]

૧ પા. ૧ પ્ર. ૫૦ ૮૧ (ટિપ્પણ)

૨ રુણ રુમ્મો (પા. ૧ પ્ર. ૫૦ ૮૧ ટિપ્પણ મ્મ = રમ)

૩ રુક્કો ઘટ્ટ ૮૧-૩ ટિપ્પણ

(ग) स्थ=ख—

स्थाणुः साणू ।

(ग) ऋ=ख—

स्फोटकः खेडओ ।

स्फोटिक. खेडिओ ।

स्फोटकः खोडओ ।

८८ ग, ङ

(क) क्त=मा—

रक्त. रगो [रतो]

(ख) क्त=ङ—

शुल्कम् शुङ्क, (चुंगी-हिं०) [सुङ्क]

८९ घ

(क) च=च—

कृत्तिः किचौ ।

(ख) थ्य=च—

तथ्यम् तचं [तच्छ]

९० च, छ

(क) स्थ=उ—स्थगितम् छइअ [थइअं]

(ख) म्य=उ—मृहा उिहा ।

(ग) म्य=च्छ—निमृहः निच्छिहो [निष्पिहो] ।

९१ झ, ञ

९२ ज्ञा

न्व=ज्ञा—

(पाली) इन्व् इज्ञा (समिन्व् समिज्ञाद् । वि+इन्ध् विज्ञाद्)

९३ न्नु

न्धि=न्नु—

'वृद्धिः विन्नुभो, [विठिभो]

९४ इ

(क) सै=इ—पचनम् पट्ठणं । मृत्तिरा मट्ठिभा ।

पृष्ठ वट्ठो ।

(ख) र्थे=इ—कदर्थित कथट्ठिभो ।

(ग) स्त=इ—वर्यम्न पत्तट्ठो ।

९५ इ, उ

(क) र्थे=इ—

'अर्थः अट्ठो [अत्थो]

वस्तुर्थ वत्तट्ठो [वत्तत्थो]

(ख) स्त=इ—

स्तम्भ्यते ठभिञ्जद् ।

'स्तम्भः ठट्ठो [थट्ठो]

१ वृद्धिः विन्नुभो (पाली)

२ पाली प्र० पृ० ५८—(इ=इ)

३ अर्थः अत्थो, अट्ठो, अट्ठा—(पाली प्र० पृ० १० टिप्पण)

४ 'अट्ठ' वृद्धना प्रयोग 'प्रयोग' अर्थमा थायते उक्ते 'आय' वट्ठनो 'धन' अर्थमा थायते ।

५ स्तम्भः थट्ठो । स्तम्भः थंथो—(स्त=थ पाली प्र० पृ० २७)

‘સ્તમ્ભ’ ઠંભ (વાતુ)

‘સ્તમ્ભઃ’ ઠમ્ભો ।

સ્ત્યાનમ્ ઠીણ । [યીણં]

(ગ) ‘સ્થ=ઠ—વિસંસ્થુલમ્ વિસતુલં ।

સ્થ=ઠ— અસ્થિ^૧ અઠિ^૨ ।

૯૬ કુ

(ક) તી=કુ—

ગર્ત. ગઢો ।

(લ) દી=કુ—

કપદેઃ કવકુહો ।

ગર્દભઃ ગઙુહો [ગદ્દહો]

છર્દ છઙ્ગ (ધાંતુ)

છર્દયતિ છઙ્ગેહ ।

છર્દિઃ છઙ્ગી ।

મર્દિંતઃ મઙ્ગિઓ ।

વિચ્છર્દઃ વિચ્છઙ્ગો ।

વિતર્દિઃ વિભઙ્ગી ।

સંમર્દઃ સમઙ્ગો ।

૧ આ ‘સ્તમ્ભ’ ધાતુને, અહીં અસંદાયક જ લેવાનો છે.

૨ ‘સ્તમ્ભ’ શબ્દનો અર્થ પણ ‘સ્તમ્ભ’ ધાતુનો જેવો જ સમજવાનો છે.

૩ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૨૮-(સ્થ=ઠ)

૪ અસ્થિ ઝીઠ (પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૨૯-સ્થ=ઠ)

નીચે જણાવેલા શબ્દોમાં સમુક્ત 'ધ' નો હ્ અને ઢ થાય છે —

(ક) ધ્, ઢ્, ધ, ઢ = ર્દ —

અર્ધ્મ	અર્દ્ધ	[અદ્ધ]
ઋદ્ધિ	ઋદ્ધી,	[ઋદ્ધી]
દગ્ધ	દહ્દો ।	
વિદગ્ધ	વિઅહ્દો	
વૃદ્ધ	વુદ્દો,	[વિદ્ધો]
વૃદ્ધિ	વુદ્ધી ।	
શ્રદ્ધા	સદ્દા,	[સદ્ધા]
સ્તઢઃ	ઠહ્દો ।	

(ઘ) ધ્ = ઢ — મૃગાં મુઢા, [મુદ્ધા] —

૧૮ ણટ, ણઢ, ણ્ણ

ન્ત = ણટ —

૧૯ વૃન્તમ્ વેણટ (તાલ્વૃન્તમ્ તાલ્વેણટ)

ન્ઢ = ણઢ —

કન્ઢરિજ્ઞા કણ્ઢલિઆ ।

મિન્ઢિપાલ મિણ્ઢિવાલો ।

(ઙ) ઙ્ઞ = ણ્ણ —

પન્ઞાશ પણ્ણરહ ।

પન્ઞાશન્ પણ્ણાસા ।

(ख) क्ष=ण्—

‘दत्तम् दिण् ।

(ग) ह्र=ण्—

मयाह्न मञ्जणो, [मञ्जणो]

९९ त्थ

(क) त्त=त्थ—

‘उत्साहः उत्पारो ।

(ख) त्त=त्थ—

अयत्त अज्जत्थ [अज्जत्थं]

१०० द्द

ए=द्द—आस्सिद्द आलिद्दो ।

न्त, न्ध

‘न्य=न्त—

म-यु मन्तू । [मन्तू]

ह्न=न्—

विह्नम् विन्व [विण्ह]

१०१ ण्, फ, फ

‘त्त=प्प—

आत्मा अप्पा । [अत्ता]

आत्मान अप्पाणो [अत्ताणो]

१ ‘दत्त’ शब्दनु ‘दण’ क ‘दत्त’ रूप धनु नहीं

२ उत्साह =उत्साहो—(पाली प्र० प्र० ३०)

३ वृत्तो पृ० ३६, ० ने एनु चाधु णिप्पण ।

४ पालीभाषामा ‘त्त’ नो तुम्’ दतो जणाय छे—आत्मा

आनुमा, अत्ता—(पाली प्र० पृ० १०)

पम=पफ, फ—

भीष्म भिष्मो ।

शेष्मा^१ सेफो [सिलिम्हो]

सम=प—

भम्म भप्पो [भम्मो]

१०२ कभ, क्य, क्भ

ध्व=वभ—

ऊर्ध्वम् उवभ [उव्भ]

त्रै=त्र—

आम्रम् अत्र ।

ताम्रम् तत्र ।

(क) दप=म्भ—

वदमीरा वम्भारा [वम्हारा]

(ख) क्ष=म्भ—

ब्राह्मण बम्भणो [बम्हणो]

ब्राह्मचर्यम् बम्भचेर [बम्हचेर]

१०३ र

(१) र्य=र—

आश्चर्यम् अच्चेर । तुर्यम् तूर । धैर्यम् धीर, [धिज्ज]
पर्यन्त परेतो । [पज्जतो] ब्रह्मचर्यम् बम्हचेर । शौण्डीर्यम्
सौण्डीर । सौन्दर्यम् सुन्देर ।

(२) हं=र—

दशार्ह दसारो ।

(ग) प्र=र—

धार्त्री धारी ।

१ श्लेष्मा=सिलिमुमा, सेम्हो—(पाणी प्र० पृ० ४९, म=उम्)

२ पाली प्र० पृ० १५—(सम्म नि० १८)

૧૦૪ લ, છ

૦હ=છ—

કૂપ્માણ્ડી કોહણી [કોહણ્ડી]

ર્ય=છ—

પર્યસ્તમ્ પહટ્ટ, [પહટ્ત્યં]

પર્યાણમ્ પહ્યાણં ।

સૌકુમાર્યમ્ સોઅમહ્યં ।

૧૦૫ સ્સ

સ્પ=સ્સ—

વૃહસ્પતિઃ વહસ્સર્દ [વહપ્ફર્દ]

વનસ્પતિઃ વણસ્સર્દ [વણપ્ફર્દ]

૧૦૬ હ

(ક) ક્ષ=હ— દક્ષિણઃ દાહિણો [દક્ષિણો]

(લ) લ્લ=હ— દુઃસ્વમ્ દુહ [દુઃસ્વ]

દુ સ્વિતઃ દુહિઓ [દુવિસ્વઓ]

(ગ) ધ્ય=હ— તૌર્યમ્ તૂહં [તિત્યં]

(ઘ) ધ્વ=હ— દીર્ઘઃ દીહો, [દિગ્યો]

(ઙ) પં=હ— કાર્પાષણઃ કાહાવણો ।

(ચ) વ્ય=હ— વૌષ્પઃ વાહો

૧ પર્યાસ્તિમ્ પહટ્તિયમ્—(પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૧૬-ટિપ્પણ)

૨ વનસ્પતિઃ વનપ્પતિઃ—(પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૩૧-સ્સ=વ્ય)

૩ પાલી પ્ર૦ પૃ૦ ૮-નિયમ ૧૦ (ત)

૪ આ શબ્દ, જે અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે—એક મો આમુ અને ચીજો ચાફ; તેમાં જ્યારે છ ચાફ—મરમી—નો ચાવક હોય ત્યારે તેનું ‘ચાફ’ ને વદલે ‘વપ્ફ’ રૂપ થાય છે ।

(ઢ) વ્મ=હ- કુપ્માણ્ડી કોહણ્ડી ।
કુપ્માણ્ડમ્ કોહણ્ડં ।

, ૧૦૭ દ્વિર્ભાવ

(ક) નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ચિહ્નિત વ્યંનનોનો દ્વિર્ભાવ થાય છે—
તે કયાંય નિત્યે અને કયાંય વિકલ્પે થાય છે:—

ઋજુઃ	ઉઞ્જૂ ।	યૌવનમ્	જુઞ્વનં ।
તૈલમ્	તેહં ।	વિચાકિલમ્	વેદહં ।
પ્રભૂતમ્	બહુષં ।	ગ્રીડા	વિડ્ઠા ઇત્યાદિ ।
પ્રેમ	પેન્મં ।		
મણ્ડૂકઃ	મંદૂક્કો ।		

વૈરુષ્પિપ્પઃ—અસાંદીયમ્	અમ્હકેરં	અમ્હકેર, અમ્હકેરં ।
૧કઃ	૧ક્કો,	૧ઓ ।
કર્ણિકારઃ	કર્ણિઆરો,	કર્ણિઆરો ।
કુતુહલમ્	કોટહહં,	કોટહહં ।
ચિઅ	'ચિઅ,	ચિઅ (૧વ)
ચેઅ	ચેઅ,	ચેઅ (૧વ)
તૂર્ણાકઃ	તુર્ણિહ્કો,	તુર્ણિહ્ઓ ।
દૈવમ્	દૈવ્વં,	દૈવ્વં ।
નશ્વઃ	નશ્વો,	નશ્વો ।
નિહિતમ્	નિહિત્તં,	નિહિઅ ।
નીડમ્	નેડું,	નીડં ।

૧ 'ચિઅ' અને 'ચેઅ' ૧ વચ્ચે અવધારણ સૂચક અવ્યય (દે० ૮-૨-૧૮૪) અને સંસ્કૃતમા વપરાતા 'ચૈવ' સાથે વિ, ૧ સમાનતા ધરાવે છે—ઉચ્ચારના કારણને લીધે ૧ વચ્ચે 'ચૈવ' માધ્યે ૧ળ થઈ શકે છે.

मूकः	मुको,	मूओ।
मृदुकम्	माउकं,	माउअ।
व्याकुलः	वाउछो,	वाउलो।
व्याहतः	वाहिचो,	वाहिओ।
सेवा	'सेव्वा,	सेवा।
स्रोतस्	सोचं,	सोअं।
स्त्यानम्	शिणं,	थीणं।
स्थूल.	थुटो,	थोरो।
म्याणुः	खणू,	खाणू।
हृतम्	हुच,	हूअं इत्यादि।

(ख) समासमा आवेला उत्तरपदना आदिना व्यंजननो द्विर्भाव विकल्पे थाय छे —

आलान-स्तम्भः	आणाल-खंभो,	आणाल-वखंभो।
कुसुम-प्रकरः	कुसुम-पयरो,	कुसुम-प्पयरो।
दु.-सह.	दु-सहो,	दु रसहो।
देव-स्तुति.	देव-थुई,	देव-रथुई।
नदी ग्राम	नइ गामो,	नइ गगामो।
नि.-सहम्	नि सहं,	नि-रसहं।
हर-स्कन्दा.	हर-खटा,	हर-वखंदा।

१०८ शब्द-विशेष विकार

जे शब्दोमा कोई पण सामान्य के विशेष नियम न लागु पडतां चिह्नित भागना केटलाक विशेष विकारो थाय छे, ते आ नीचे आपवामा आवे छे.—

अयस्कारः एकारो।

आश्चर्यम् अच्छअरं, अच्छरिअं, अच्छरिअं अच्छरीअं।

१ जूओ पृ० १-टिप्पण २३।

२ आश्चर्यम्=अच्छरियं, अच्छरियं, अच्छे—(शाली प्र०

२० ४६ दिना)

उद्वलः	ओहलो	[उऊहले]
उत्सलम्	ओस्सल	[उल्हलं]
कदलम्	केलं,	[कयलं]
कदलो	केली,	[कयली]
कणिकारः	कण्णोरो,	[कण्णिआरो]
कुतूहलम्	कोहल,	[कोउहल]
चतुर्गुणः	चोम्मणो,	[चउम्मणो]
चतुर्थः	चोत्थो,	[चउत्थो]
भतुर्था	चोत्थी,	[चउत्थी]
चतुर्दश	चोदह,	[चउदह]
चतुर्दशी	चोदसी,	[चउदसी]
चतुर्वारः	चोव्वारो,	[चउव्वारो]
प्रयस्त्रिंशत्	तेवीसा ।	
प्रयोदश	तेरह ।	
प्रयोविंशतिः	तेवीसा ।	
त्रिंशत्	तीसा ।	
नवनीतम्	नोणीअं, छोणीअं ।	
'नवफलिः	नोहलिआ ।	
नवमालिका	नोमालिआ ।	
निपण्णः	णुमण्णो,	[निसण्णो]
पूगफलम्	पोण्णलं ।	
पूगफली	पोण्णली ।	
पूतरः	पोरो ।	
पावरणम्	पडुरणं, पाउरण,	[पावरणं]

घदरम्	बोर ।	
घदरी	बोरी ।	
मयूख	मोहो,	[मउहो]
रुदितम्	रुण्ण ।	
लवणम्	लोणं	[लवण]
विचरिस्म	वेइल्ल ।	
विंशति	वींसा ।	
सुकुमार	सोमालो	[सुकुमालो]
'रथविर	थेरो ।	

१०९ शब्द—सर्वधाविकार—

आ नीचे ते शब्दो आपवामा आवे छे जे केटलेन अशे के सर्वधा (पोताना मूल रूपधी) अन्य रूपवाला थई नाय छे —

अधस् हेड ।	अस्तम् हित्थ, तट्ट [तत्थ]
अप ओ, [अव]	दिग् दिसा ।
अप्सरस अछरसा, अछरा ।	दुहिता धूआ, [दुहिआ]
अधि ऐ' ।	दग्गा दादा ।
अव ओ, [अव]	द्रह, हरो ।
आयुः आउस, [आऊ]	द्रहक हरओ ।
आर०ध आरधो, [आरद्धो]	धनुष् वणुह, [धनू]
इदानीम् एण्ह, एत्ताहे, टाणि [इआणि] धृति दिही, [धिद]	
शौ० टाणि ।	

१ रथविर = थेरो—(पाली)

२ आ सिवाय नीचे बताय 'ए' ना प्रयोग इष्ट नहीं—(१. ना २० १-टिप्पण)

ईपत् कूर, [ईसि]	गहिसू बाहिं, बाहिर ।
उत ओ, [उअ]	बृहस्पति भयम्सई [बृहम्सई]
उप उ, ओ, [उव]	भगिनी बहिणी, [भदणी]
उभयम् अवह, उवह, [उभय]	मलिनम् मइल [मल्लि]
कटुम् कट्टहा ।	मातृप्यसा माउच्छा, माउसिआ ।
क्षिप्तम् छूट [क्षित]	मार्जारः मनरो, वनरो [मज्जारो]
धुधू उहा ।	वनिता विन्या, [वणिआ]
गृहम् गर ।	विट्टन विट्ठो ।
छुस छिक्को [छुवो]	वृक्षः रुखो, [वच्छो]
तिर्यक् तिरिआ, तिरिच्छि ।	वेदुर्यम् वेरलिअ, वेउज्ज ।
पद्मति पाइक्को [पयाई]	शुक्ति सिप्पी, [सुत्ती]
श्रावृष् पाउसो ।	स्तोत्रम् भेव, थोव, थोक्क [थोअ]
पितृप्यसा पिउच्छा, पिउसिआ । स्त्री हस्थी [थी]	
पूर्वम् पुरिम पुल । शौ० पुरव । 'श्मशानम् सीआण, मुसाण [मसाण]	
	हृदयम् हिअयपै० हितप, हितपन ।

१ । गणपत्यक शपा गृहदनु त्र कूर रूप धार उ, स्त्रि
विशेष्यमनरुतु नदि

२ 'गृहपा' शब्ददनु पर-इ न बदल गहवह रूप भाषते

३ तिर्यक्-न । एवो- (पाला) पा० प्र० १० १२ नि० १०)

४ पितृप्यसा पिउच्छा (पा० प्र० १० ३४ त्रिप्यव)

५ स्तोत्रम् थोक्क- (स्त-प- १० ४० १० ३३)

६ मसाणम् मर १ नमान (पा० प्र० १० ५१-त्रिप्यव)

૧૧૦ અન્ત સ્વરવૃદ્ધિ—

નીચેના શબ્દોમા વિદ્વિત સયુક્ત વ્યજનની વધે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વરો ઉમરાય છે —

			ઉમેરાતો મ્વર
‘અગ્નિ	અગ્ની [અમ્ની]	અ	
અર્હન્	અરહન્તો અરિદ્તો, અરહતો ।	અ, ઇ, ઉ	
‘અર્હ	અરહ, અરિહ, અરહ ।	”	
‘કૃત્સ્ન	કસિણો ।	૨	
કૃષ્ણ	કૅસણો, કસિણો [વિણ્હો]	અ, ઇ	
ક્રિયા	કિરિયા [રિયા]	૩	
ક્ષમા	છમા ।	અ	
‘કૈત્યમ્	કેઇઅ ।	૩	
છદ્મ	છડમ [ડમ્મ]	ઉ	
‘ઝયા	જીઆ ।	૩	
તત્ત	તવિઓ [તત્તો]	૩	
‘દ્વારમ્	દુવાર [દાર]	ઉ	
દ્વાદશ	દુવાલસ ।	”	
દિષ્ટ્યા	દિઢિઆ ।	૩	
‘પદ્મમ્	પડમ [પોમ્મ]	ઉ	

૧ અગ્નિ ઝગ્નિ, અગ્નિનિ, ગિર્નિ—(પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૪૯)

૨ અર્હાં ‘અર્હ’ થાતુના રથા રૂપા સમજવાના છે.

૩ કૃત્સ્ન કસિણો, કિહ્હો, સિણ્ણો—(પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૪૭)

૪ આ રજે પો વર્ણ ક રગ અર્થમા જ ચપરાય છે

૫ જ્યાં જિયા—(પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૪૬—ય=ઙ)

૬ દ્વાર દુવાર, દાર (પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૩૨ ટિપ્પણ)

૭ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૪૯—(મ=ડમ્-પદ્મમ્ પડ્મ)

उमेरातो स्वरः

प्लक्षः	पलक्खो ।		अ
भव्यः	भविओ ।	[भव्वो]	इ
मूर्खः	मुरुक्खो,	[मुक्खो]	उ
रत्नं	रयणं ।		अ
वज्रम्	वडरं	[वज्जं]	इ
दार्ढ्यम्	सारंगं ।		अ
श्री	सिरी ।		इ
श्व	सुवे ।		उ
श्लाघा	सलाहा ।		अ
स्निग्धम्	सणिद्ध, सिणिद्धं,	[निद्ध]	अ, इ
सुषा	सुनुसा	[सुण्हा, ण्हुसा सुसा]	उ
सूक्ष्मम्	सुहुम, सुहम ।		उ, अ
स्नेहः	सणेहो वेहो ।		अ
स्याद्	सिआ		इ

१ प्लक्ष. पिलक्खो—(प्रा० प्र० पृ० ३१ नि० ३७)

२ वज्र वजिरो—(पा० पृ० १३ टिप्पण)

३ श्री. सिरी—(पा० पृ० १३ टिप्पण)

४ श्वः सुवे, स्वे—(पा० पृ० ३३ टिप्पण) श्वः सुव=सुवे—

जुओ पृ० ४६ अ=ए

५ श्लाघा सिलाघा—(पा० पृ० ३१)

६ स्निग्धम् सिनिद्धो, निद्धो—(पा० पृ० ४६ नि० ५३)

७ जुओ पृ० ७३ तथा ४१

८ सूक्ष्मम्=सुखुम—(पा० पृ० १८ टिप्पण)

९ स्नेह. सिनेहो, स्नेहो, सनेहो—(पा० पृ० ४६ नि० ५३)

સમરાતો સ્વર

સ્યાદ્વાદઃ	સિઆવાઓ ।	૩
સુપ્તમ્	સુત્તમ્ ।	૩
૧૨વઃ	સુવો ।	”
સ્વે	સુવે ।	”
સ્વપ્ત	સિવિળો ।	૩
૧૩	હિઓ [યહો]	”
૧૪	હિરી	૩

૧૧૧ અક્ષર-વ્યત્પય—

આ નીચે જે શબ્દોમા ચિહ્નિત અક્ષરોનો પરસ્પર વ્યત્પય—
પૂર્વાપરભાવ—થઈ જાય છે તે આપવામા આવે છે —

અચલપુરમ્	અલચપુર ।	
આલાન	આળાલો	
કરેણુ	કળેરુ ।	
મહારાષ્ટ્રમ્	મરહટ્ટ ।	
લઘુકમ્	હલુઅ [લહુઅ]	
૧૫લાટમ્	ળલાહ [ળલાહ]	
વારાણસી	વાળારસી ।	
હરિતાલ	હલિઆરો [હરિઆલો]	
દ્રહ	દ્રહો [હરો]	

૧ સમાસાત્મકત્વ ‘સ્વ ય દનુ સુવ’ ને થદલે ‘સ’ રૂપ યાય છે
સ્વજન સજળો

૨ હ્ય દીયો, હિય્યો—(૫૦ પૃ. ૨૨ ટિપ્પણ)

૩ દ્રી હિરી (પા. ૫૦ ૧૩ ટિપ્પણ)

૪ જુઓ પૃ. ૭૨ લગ્ન

અપભ્રંશ-આદેશો

(૧) નીચે જણાવેલા શબ્દોના અપભ્રંશ રૂપો આ પ્રમાણે છે.

અન્યાદશ	('અ'નાદિ (૩) સ)	અન્નાદસ । 'અવરાદસ ।
ઈદ્દર્		પ્રહ ।
ઈદ્દશ	('ઈ'દિ (૩) સ)	અદસ ।
કીદ્દર્		કેહ ।
કીદ્દશ	('કી'દિ (૩) સ)	કદસ ।
તાદ્દર્		તેહ ।
તાદ્દશ	('તા'દિ (૩) સ)	તદસ ।
યાદ્દર્		જેહ ।
યાદ્દશ	('યા'દિ (૩) સ)	જદસ ।
વર્ત્ત્મ		વિચ્ચ ।
વિપળ્ળ		વુજ્જ ।

અપભ્રંશના ઉમેરણો

(૧) અપભ્રંશમાં કોઈ કોઈ શબ્દમાં કોઈ કોઈ અક્ષરને

વધારા તરીકે ઉમેરો થઈ જાય છે —

ઉક્તમ્	ઉત્ત	વુત્ત	('વ' નો વધારો)
પરસ્પર	પરોપ્પર	અપરોપ્પર	('અ' નો વધારો)
વ્યાસઃ	વાસો	બ્રાસુ, વાસુ	('ર' નો વધારો)

૧ આ () કાઠસમાં આપેલા રૂપો અપભ્રંશરૂપોની પૂર્વાવસ્થાના સૂચક છે. આ શબ્દોના પ્રાકૃતરૂપો જોવા માટે જુઓ પૃ. ૫૮ ક્રમ=૧૧ પૃ. ૫૯ ક્રમ=૨ ।

૨ જેમ 'અન્ય' શબ્દનું 'અન્યાદશ' રૂપ થય છે તેમ આ 'અવરાદસ' શબ્દ જોતા તેના મૂળરૂપ તરીકે 'અપરાદશ' રૂપ પણ કલ્પી શકાય ।

સંધિ પ્રકરણ ૮

૧-૧ પ્રાકૃતમા જૂદા જૂદા બે પદોના સ્વરોનો સંધિ થાય છે અને તે પણ પ્રયોગાનુસારે વિઠ્ઠલે થાય છે.—

સ્વરસંધિ—

અ+અ=આ—મગહ+અહિવર્હ=મગહાહિવર્હ, મગહઅહિવર્હ [મગ-ધાધિપતિ.]

દંદ+અહીસો=દંદાહીસો, દણ્ડઅહીસો [દણ્ડાર્ધાશ.]

અ=આ=આ—વિસમ+આયવો=વિસમાયવો, વિસમઆયવો [વિપમાતપ:]

આ+અ=આ—રમા+અહીણો=રમાહીણો, રમાઅહીણો [રમાર્ધીન:]

આ+આ=આ—રમા+આરામો=રમારામો, રમાઆરામો [રમારામ:]

ઈ+ઈ=ઈ—મુણિ+ઈણો=મુણીણો, મુણિઈણો [મુનીન.]

ઈ+ઈ=ઈ—મુણિ+ઈસરો=મુણીસરો, મુણિઈસરો [મુનીધર]

દહિ+ઈસરો=દહીસરો, દહિઈસરો [દર્ધીધર.]

૧ જે ને પદોના સ્વરોમા સંધિ થવાનો છે, તે બે પદો સામાસિક હોય કે અસામાસિક હોય અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે જૂદા જૂદા હોવા જોઈએ, જેમકે, સામાસિક—દંદ+અહીસો દંદાહીસો, દંડઅહીસો ।

અસામાસિક—દંડસ્ત+ઈસો=દંડસ્તેસો, દંડસ્ત ઈસો ।

પ્રાકૃત સાહિત્યમા વિશેષે કરીને સામાસિક પદોના સ્વરોમા સંધિ થયેલો જણાય છે અને અસામાસિક પદોમા તો તેનો પ્રયોગ થયો જ વિરલ થયેલો છે. અસામાસિક પદોમા સંધિ કરવા જતાં ઘણે ઠેકાણે અર્થબોધ દુર્લભ થઈ જાય છે માટે જ અસામાસિક કરતાં સામાસિક પદોમા સંધિ—પ્રયોગનો પ્રચાર વધુ થયેલો લાગે છે અને એ અનુસારે અહીં ઉદાહરણોમા પણ સામાસિક પદોની જ માધ્ય વિશેષ કરેલી છે. કોઈ ઠેકાણે તો ફક્ત એ જ પદમા પણ સંધિ થયેલો છે.—

કાહિ+ઈ=કાહી, કાહિઈ [ફરિપ્પતિ]

વિ+ઈઓ=વીઓ વિઈઓ [દ્વિતીય.]

- ઈ+ઈ=ઈ—ગામળી+ઈહાસો—ગામળીહાસો, ગામળી ઈહાસો
 [ગ્રામળીતિહાસ]
 ઈ+ઈ=ઈ—ગામળી+ઈસરો—ગામળીસરો, ગામળીઈસરો [ગ્રામળીશ્વર]
 ઓ+ઓ=ઔ—ભાણુ+ઔવજ્ઞાયો—ભાણૂવજ્ઞાયો, ભાણુઔવજ્ઞાયો
 [ભાનૂપાયાય]
 સાહ+હાહ—સાહાહ, સાહહાહ [સાહાહ]
 હા+હા=હા—સાહુ+હાસવો,—સાહસવો, સાહુહાસવો [સાહુસવો]
 હા+હા=હા—વહુ+હાહ—વહુહાહ, વહુહાહ [વહુહાહ]
 હા+હા=હા—વજેહ+હાસિઅ—વજેહસિઅ, વજેહહાસિઅ [વજેહસિઅ]
 અ+અ=અ—વાસ+હાસી—વાસેસી, વાસહાસી [વ્યાપ્તિ]
 આ+અ=અ—રામા+હાસો,—રામેહાસો રામાહાસો [રામેતર]
 અ+અ=અ—વાસર+હાસો—વાસરેસો, વાસરહાસો [વાસરેશ્વર]
 આ+અ=અ—વિહાસ+હાસો—વિહાસેસો, વિહાસહાસો [વિનિતેશ]
 અ+અ=અ—ગૂહ+હાહ—ગૂહાહ, ગૂહહાહ [ગૂહાહ]
 આ+અ=અ—રમા+હાસિઅ—રમાહાસિઅ, રમાહાસિઅ [રમાહાસિઅ]
 અ+અ=અ—સાસ+હાસા—સાસેસા, સાસહાસા, [સાસેસા]
 આ+અ=અ—વિહાસ+હાસિઅ—વિહાસેસો, વિહાસહાસો [વિહાસેસો]
 વિહાસેસો, વિહાસહાસો [વિહાસેસો]

હસ્વ-દીર્ઘ વિધાન—

૨ પ્રાકૃતમા સામાસિક શબ્દોમા પ્રયોગાનુસારે (વ્યાય નિત્યે અને વ્યાય વિકલ્પે) હસ્વ મ્વરનો દીર્ઘ સ્વર થાય છે અને દીર્ઘ સ્વરનો હસ્વ સ્વર થાય છે —

ह्रस्वनो दीर्घ—अन्तर्वेई—अन्तोवेई	[अन्तर्वेई]
सत्त+वीसा—सत्तावीसा	[सप्तविंशति]
पइ+हर— पईहर, पइहर	[पतिगृहम्]
भुअ+यत्—भुआयत्तं, भुअयत्त	[भुनायन्त्रम्]
वारि+मई—वारीमई, वारिमई	[वारिमती]
बेलु+वण—बेलूवण, बेलुवण	[वेलुवनम्]
दीर्घनो ह्रस्व—गौरी+हर—गौरिहर, गौराहर	[गौरीगृहम्]

१ सरलावो वैदिक प्रयोग—

अष्ट+कपालम्—अष्टाकपालम् ।

अष्ट+हिरण्या—अष्टाहिरण्या ।

अष्ट+पदी—अष्टापदी (काशिका—६-३-११६)

सरलावो संहृत प्रयोग—

दान+कर्म—दात्राकर्म ।

उप+नत्—उपानत् ।

केश+केशि—केशाकेशि । बगेरे (काशिका—६-३-११५ थी १३९)

सरलावो पाली प्रयोग—

सम्म+धम्मो—सम्माधम्मो ।

सम्म+समुदो—सम्मा समुदो । (पा० प्र०पृ० ७४ अधिकल्प,

नि० ११ तथा आ नियमनु टिप्पण)

२ सरलावो वैदिक प्रयोग—

अजा+क्षीरेण—अजक्षीरेण ।

ऊर्णा+घ्नदा—ऊर्णघ्नदा ।

अजा+त्वम्—अजत्वम् ।—(का० ६-३-६३-६४)

सरलावो संहृत प्रयोग—

शिला+ग्रहम्—शिलग्रहम्

ग्रामणी+पुत्र—ग्रामणिपुत्र ।

नक्षत्रधू+पुत्र—नक्षत्रधुपुत्र ।

(का० ६-३-६१ थी ६६ तथा ४३-४५)

નડુંળા+યદ-નડળયદ, જડળાયદ [યમુનાતટમ્]
 નડું+સોત-નડસોત, નડુંસોત [નદીશ્રોત]
 મળા+સિલા-મળસિલા, મળાસિલા [મન શિલા]
 વહૂ+મુહ-વહુમુહ, વહુમૂહ [વધૂમુલમ્]
 સિલા+સલિમ-સિલસલિમ, સિલાસલિમ
 [શિલાસ્તલિતમ્]

સાધિનિષેધ—

૩ 'હ' 'ઈ' કે 'ઉ' 'ઊ' પછી કોઈ વિનાસીય સ્વર આવે તો સાધિ થતો નથી અને 'એ' કે 'ઓ' પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો સાધિ થતો નથી.

પહાવલિ+અરુણો-પહાવલિઅરુણો [પ્રભાવલયરુણ]
 વહૂ+અવઝડો-વહુઅવઝડો [વવઝગૂઢ]
 વળે+અઢડ-વળે અઢડ [વળેઽટિતિ]
 અહો+અચ્છરિમ-અહો અચ્છરિમ [અહો આશ્ચર્યમ].

૪ સ્વર પર રહેતા પ્રિયાપદમા સ્વરનો સાધિ થતો નથી -

હોઈ+ઈહ-હોઈ ઈહ [ભવતિ ઈહ ભવતીહ]

૫ ઉદ્વૃષ્ઠ સ્વર પર રહેતા પ્રાયઃ પૂર્વના સ્વરનો સાંધિ થતો નથી
 નિસા+અરો-નિસાઅરો [નિશાક (ચ) ર]

૧ સ્વરની સાથે રહેલો વ્યંજન લોપાયા પછી એ સ્વર દેવ રહે છે તેનું નામ ઉદ્વૃષ્ઠ સ્વર છે - (અધ્યુષ્ઠ 'કદિ' ભાગ-૫૦ ૧૦)

૨ ફેટલેક ઢેકાણે તો ઉદ્વૃષ્ઠ સ્વર પર રહતા પણ સાધિ થઈ ગયેલો છે -

કુમ્મ+જારો=કુમ્મારો (કુમ્મ, જાર)

ચક+આઓ=ચકાઓ (ચક્રવાક)

છાલ+ગ્રાહણો=છાલાહણો (છાતગ્રાહન)

મુ+ઊરિયો=મુરિયો (મુપરુપ) દત્ત્યાદિ

'સ્વરછોપ—

૬ સ્વર પર રહેતા પૂર્વવર્તી સ્વરનો પ્રયોગાનુસારે છોપ થાય છે
તિઅસ+ઈસો—તિઅસીસો [ત્રિદશેશ]

નીસાસ+ઝસાસા—નીસાસૂસાસા [નિઝશ્વાસોચ્છ્વાસૌ]

૭ પદ્ધતી પર આવેલા 'અપિ' શબ્દના 'અ' નો છોપ વિકલ્પે થાય છે
કેળ+અવિ—કેળાવિ, કેળાવિ [કેનાવિ]

કહ+અપિ—'કહપિ, કહમવિ [કથમપિ]

કિ+અપિ—કિં પિ, કિમવિ [કિમપિ]

ત+અપિ—ત પિ, તમવિ [તદપિ]

૮ સ્વરાત પદ્ધતી પર આવેલા 'ઈતિ' શબ્દના 'ઈ' નો છોપ
પડે 'તિ' ને સ્થાને 'તિ' થાય છે

તહા+ઈતિ—તહાત્તિ, તહાત્તિ [તથેતિ]

પિંઓ+ઈતિ—પિંઓ ત્તિ, પિંઓત્તિ [પ્રિય ઇતિ]

પુરિસો ઇતિ પુરિસોત્તિ, પુરિસુત્તિ [પુરપ ઇતિ]

૯ વ્યજનાત પદ્ધતી પર આવેલા 'ઈતિ' શબ્દના 'ઈ'નો છોપ થાય છે

કિં+ઈતિ—કિંતિ [કિમિતિ]

જં+ઈતિ—જંતિ [યદિતિ]

દિઢ+ઈતિ—દિઢતિ [દિષ્ટમિતિ]

ન જુત+ઈતિ—ન જુત્તિ [ન યુક્તમિતિ]

૧૦ ત્યદાદિ અને અવ્યયથી પર આવેલા ત્યદાદિ અને અવ્યયના
આદિ સ્વરનો પ્રાય છોપ થઈ જાય છે —

ત્યદાદિ—ત્યદાદિ ણસ+ઈમો—ઈસમો [ણ્ણોઽયમ્]

૧ જૂઓ પાલિ• ૪૦ નિ• ૧ (ક) ૫૦ ૫૫ ।

૨ જૂઓ " " " ૨૬ ૫૦ ૮૩ ।

ત્યદાદિ-અવ્યય અન્હે' એત્થ અન્હેત્થ [વચમત]

અવ્યય-અવ્યય જડ્ એત્થ જડ્ત્થ [ચદ્વત્ર]

અવ્યય-ત્યદાદિ જડ્ અહ જડ્હ [ચદ્વહમ્]

જડ્ ઇમા નડ્મા [ચદ્વિમ્]

ઘ્યજનસથિ

વિસર્ગ=ઓ

૧૧ અકારથી પર આવેલા 'વિસર્ગ' નો ઓ થાય છે —

અગ્રત = આગ ઓ ।

અન્ત + વિસ્રમ્ભ = અતોવીસમો ।

પુરત = પુર ઓ ।

મન શિલા = મનોસિલા ।

માર્ગત = મમા ઓ ।

સર્વત = સર્વ ઓ ।

ધ = અનુસ્વાર

૧૨ પદને અંતે રહેલા મનારનો અનુસ્વાર ધાય છે —

ગિરિમ્ = ગિરિં । જલમ્ = જલ । પલમ્ = પલ । વૃક્ષમ્ = વૃક્ષ ।

૧૩ સ્વર પર રહેતા અન્ત્ય 'મ' નો અનુસ્વાર વિકલ્પે ધાય છે

ઉસમમ્ + અનિઅ = ઉસમ અનિઅ, ઉસમમનિઅ [ક્રુપયમનિતમ]

૧ પાલિ પ્ર૦ સ૦ નિ૦ ૧-(૫) પૃ૦ ૧૯-ત્ત+અહ ત્તહ ।

૨ કાંઈ ઉચ્ચારે દેખાત 'મ્મ' ની જાદિમા રહ્યા 'મ' નો પણ અનુસ્વાર થઈ જાય છે જેમકે વળામ્મ-વળામ (વને)

૩ જૂઓ પાલિ પ્ર૦ સ૦ પૃ૦ ૭૭-ચ+આદુ-યમાન (દદાદુ)

ચનામય-ધનમેવ ।

હ, ળ, ણ, ન=અનુસ્વાર

૧૪ વ્યંજન પર રહેતાં 'હ', 'ળ', 'ણ' અને 'ન' ને સ્થાને અનુસ્વાર થાય છે:

હ-પદ્ધત્તિ=પંતિ-પંતી । પરાદ્મુક્ત=પરમુહ-પરમુહો ।

ળ-કચ્ચુક=કચુક-કંચુઓ । છાન્છન=છંછળ-છંછળં ।

ણ-પણ્મુક્ત=છંમુક્ત-છંમુહો । ઉત્કળ્થા=ઉકળા ।

ન-વિન્ધ્ય=વિંધ-વિંધો । સન્ધ્યા=સંસ્યા ।

(૧) શૌરસેનામાં 'ઈ' અને 'ઐ' પર રહેતાં અંત્ય 'મ' પછી વિકલ્પે ' 'ળ' ઝમેરાય છે:

યુક્તમ્ ઇદમ્ $\left. \begin{array}{l} \text{જુત્ત+ઈણં} \\ \text{જુત્તમિણં} \end{array} \right\} = \text{જુતં ણિણં, જુતં ઇણં ।}$

સરિસમ્ ઇદમ્ $\left. \begin{array}{l} \text{સરિસ+ઈણં} \\ \text{સરિસમિણં} \end{array} \right\} = \text{સરિસ ણિણ, સરિસં ઇણં ।}$

કિમ્ એતત્ $\left. \begin{array}{l} \text{કિં + ઐઅં} \\ \text{કિમેઅં} \end{array} \right\} = \text{કિણેદં કિમેદ ।}$

એવમ્ એતત્ $\left. \begin{array}{l} \text{એવ + ઐઅં} \\ \text{એવમેઅં} \end{array} \right\} = \text{એવં ણેદં, એવમેદં ।}$

અનુસ્વાર આગમ.

૧૫ નીચે જણાવેલા શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો લેપ થઈ અંત્ય સ્વર ઉપર અનુસ્વાર થાય છે:

ઋધર્ ર્ઠહ । ઋધર્ઋ ર્ઠહય । તત્ તં । ધૃધર્ પિહં । યત્ જં ।

વિધ્વર્ વીધું । મધ્યર્ સમ્મં । સાતાત્ સવર્ગં ।

૧ જૂઓ ૫૦ પ્ર૦ ધં૦ નિ૦ ૨૦ ધ૦ ૮૦—ચિર આગતિ=ચિરં નાયતિ, ચિરન્નાયતે ।

१६ नीचे जणावेल शब्दोना प्रथम स्वर उपर, द्वितीय स्वर उपर
अने तृतीय स्वर उपर प्रयोगानुसारे (विकल्पे के नित्ये)
अनुस्वार धाय छे:

प्रथम स्वर उपर—अश्रु अंसु । कर्काटः कंकोटो । कुङ्कुमं कुपलं ।
गुच्छम् गुच्छं । गृष्टिः गिठी, गिटी । व्यस्तम् तंसं ।
दर्शनम् दंसणं । पुच्छम् पुच्छं । पशुः पंसू ।
बुधम् बुधं । मार्जारः मंजारो, मल्लारो । मूर्धा मुंदा ।
वक्त्रम्—वक्त्रं । वृश्चिकः—विच्छिओ । श्मश्रु मंसू ।

द्वितीय स्वर उपर—इह इहं [इहमेगोसिं] प्रतिश्रुत् पडंसुआ ।
मनस्वी—मणंसी । मनस्विनी मणंसिणी ।

मनःशिला मणंसिला, मणासिला । वयस्य वयंसो ।

तृतीय स्वर उपर—अतिमुक्तरुम्—अणिर्दतयं, अइमुंतय, अइमुचयं ।
उपरि—अवरि ।

कोइ स्थळे माग्र छंदनी पूरवणी माटे पण अनुस्वार धाय छे:

देवनागसुवर्णाकिन्नरगणस्तम्भभूभावधिष्—

देवनागसुवर्णाकिन्नरगणस्तम्भभूभावधिष् ।

[देवनागसुवर्णाकिन्नरगणस्तम्भभूभावधिते]

१७ जे स्थळे स्वरधी शरु धतुं पद वेवडायुं होय त्या वच्चे ' म '
विकल्पे उमेराय छे:

एक+एकं	एकमेकं,	एकेकं	(एकैकम्)
एक+एकेण	एकमेकेण,	एकेकेण	(एकैकेन)
अग+अगमि	अंगमंगमि,	अंगअगमि	(अङ्गेअङ्गे) इत्यादि ।

१ जूओ पा० प्र० स० नि० १८ पृ० ७८, नि० २४-पृ० ८१

२ ' श्रुतस्तव'ना छेडा *गेकनु वी३ चरण छे—

जूओ पुस्तकरवर ३—(प्रतिक्रमण)

अनुनासिकविधान—

१८ कर्ग, चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग अने पवर्ग पर रहेता अनुस्वारने स्थाने अनुक्रमे ङ, न, ण, न अने म विकल्पे थाय छे ।

कर्ग—अङ्गणम् अगण, अङ्गण । पङ्क पको, पङ्को ।

लङ्गणम् लगण, लङ्गण । शङ्ख ससो, सङ्खो ।

यग—कञ्चुक् कचुओ, कञ्चुओ । लञ्छनम् लछण, लञ्छण ।

अञ्जितम् अजिअ, अञ्जिअ । सया सप्ता, सम्प्ता ।

टवर्ग—ऊण्टक ऋओ, ऋण्टओ । उत्कण्ठा उकठा, उकण्ठा ।

कण्डम् ऋड, ऋण्ड । पण्डः सढो, सण्डो ।

तवर्ग—अन्तरम् अतर, अन्तर । पन्थ पयो, पन्थो ।

चन्द्र चदो, चन्दो । बान्धव बधवो, बन्धवो ।

पवर्ग—ऋपते कपड, कम्पड । कफड, कम्पड [काहति]

कदम्ब कलवो, कलम्बो । आरम्भः आरभो, आरम्भो ।

‘अनुस्वार’ लोप

१९ नीचे जनावेला शब्दोमा प्रयोगानुसारे (विकल्पे के नित्ये)

अनुस्वारनो लोप’ थाय छे ।

त्रिंशत्-वीसा । विंशति वीसा । सस्कृतम्-सकय ।

सस्कार —सकौरो । इत्यादि ।

वैकल्पिक—

इदानीं इआणि, इआणि ।

एव एव, एव ।

१ ग नियमने कोइ नित्य वाधरूपे स्वारनो छ

२ चूओ पा० प्र० म० नि० १२-पृ० ७१ ।

३ चूओ पा० प्र० स० ११० २५-पृ० ८२ ।

४ सरदाबो कर्त्तव्यता-कृत ।

कथम् कह, वह ।

कास्यम् कास, कसं ।

किं कि, किं ।

किंशुकम् केमुअ, किमुअ ।

दाणिं दाणि, दाणिं [इदानीम्]

नून नूण, नूण ।

पासू पासू, पसू ।

मासलम् मासल, मसल ।

मासम् मास, मस, ।

समुत्तम्-समुह, समुह ।

सिंह —सीहो, सिंघो ।

इत्यादि ।

प्रकरण ९

उपसर्ग-अव्यय निपात

उवसग्गा—

प-प्र—परूवेइ (प्ररूपयति) पभासेइ (प्रभाषते)

परा-परा—पराधाओ (पराधात.) पराजिणइ (पराजयते)

ओ, अव-अप—ओसरइ, अवसरइ (अपसरति)

ओसरिअं, अपसरिअं (अपमृतम्)

सं-सम्—संखिवइ (संक्षिपति) सखित्त (संक्षिप्तम्)

अणु, अनु-अनु—अणुजाणइ (अनुजानाति) अनुमई (अनुमति)

ओ, अव-अव—ओअरइ (अवतरति) ओआरो (अवतारः)

ओआसो, अवयासो (अवकाशः)

ओ(नि, नी-निर्—ओमल्लं, निम्मल्लं (निर्मल्यम्)

निग्गओ (निर्गतः) नीसहो (निस्सहः)

दु, दू-दुर्—दुजयो (दुर्नयः) दूहवो (दुर्भग)

अभि, अहि-अभि-अभिहणइ (अभिहन्ति) अहिप्पाओ (अभिप्रायः)

वि-वि—विजुवइ (विजुर्वति) विणओ (विनयः) वेणइआ (वैनयिका)

अधि, अहि-अधि—अज्जायो (अयायः) अहीइ (अधीते)

सु, सू-सु—सुकरं (सुकरम्) सूहवो (सुभगः)

उ-उत्—उग्गच्छइ (उद्गच्छति) उग्गओ (उदगतः) उप्प-

तिआ (औत्पत्तिही)

अइ, अति-अति—अईओ (अतीतः) वइकंतो (व्यातिक्रान्तः)

अतिसओ (अतिशयः) अचन्त (अचरन्तम्)

णि, नि-नि—णिवेसो (निवेशः) सनिवेसो (सनिवेशः) निवि-

सइ (निविशते)

પડિ, પતિ, પરિ-પ્રતિ—પડિમા (પ્રતિમા), પતિદ્વા (પ્રતિષ્ઠા)
પરિદ્વા (પ્રતિષ્ઠા)

પરિ, પલ્લિ-પરિ—પરિવૃદ્ધો (પરિવૃત્ત) પલ્લિહો (પરિધ)

ઇ, પિ, વિ, અપિ અવિ-અપિ—પિહેઇ (પિદધાતિ) વિહિતા (વિધાય)
વિં પિ, ત્રિમવિ, ત્રિમપિ (ત્રિમપિ) કોઇ. કોષિ (કોઽપિ)

ઝ, ઝો, ઝવ-ઝવ—ઝઝાયો, ઝોઝઝાયો, ઝવઝઝાયો (ઝપાધ્યાયઃ)

આ-ખા—ખાખાતો (આખાન) આવતો (આવાન્ત)

ધાત્વર્ષ વાઘતે કશ્ચિત્ કશ્ચિત્ તમનુવર્તતે ।

તમેવ વિશિનદ્યન્યોઽનર્થસોઽન્ય પ્રયુજ્યતે ॥

અવ્યયાઈ (અવ્યયાનિ)

અહો, હહો, હા, હે, નામ, અહહ, હીસિ, અહહ અને અરિરિહો
વિગેરે અનેક અવ્યયો છે અને તે વધાનો પ્રયોગ સંસ્કૃતની પેઢે પ્રાકૃ-
તમા પણ થાય છે તો પણ અહીં નીચે કેટલાક વિશેષ અવ્યયોની
નોંધ કરીએ છીએ —

અઈ	અતિ	અતિશય.
અઈ	અધિ	સંભાવના
અઈંવ	અતીવ	વિશેષ
અઓ	અત	આધી, પૃથી.
અઝઠુ	અકૃત્વા	નહિ કરીને.
અમઓ	અગ્રત	આગલથી.
અમ્મે	અગ્રે	આગે, આગલ.
અગ	અઙ્ગ	સંબોધન
અજ્ઞ	અદ્ય	આજ

પ્રકરણ ૯

ઉપસર્ગ-અવ્યય નિપાત

ઉવસગ્ગા—

પ-પ્ર—પરૂવેઈ (પ્રરૂપયતિ) પમાસેઈ (પ્રમાયતે)

પરા-પરા—પરાધાઓ (પરાધાત.) પરાજિણઈ (પરાજયતે)

ઓ, અવ-અવ—ઓસરઈ, અવસરઈ (અપસરતિ)

ઓસરિઅં, અવમરિઅં (અપસૃતમ્)

સં-સમ્—સંસ્થિવઈ (સંસ્થિપતિ) સસ્થિત્ત (સંસ્થિતમ્)

અણુ, અનુ-અનુ—અણુજાણદ (અનુજાનાતિ) અનુમઈ (અનુમતિ)

ઓ, અવ-અવ—ઓઅરઈ (અવતરતિ) ઓઆરો (અવતારઃ)

ઓઆસો, અવયાસો (અવકાશઃ)

ઓ(નિ, ની-નિર્—ઓમહં, નિમ્મહં (નિર્માલ્યમ્)

નિમ્મઓ (નિર્ગતઃ) નીસહો (નિસ્સહઃ)

દુ, દૂ-દુર્—દુક્ષયો (દુર્નયઃ) દૂહવો (દુર્ભગ.)

અભિ, અહિ-અભિ-અભિહણઈ (અભિહન્તિ) અહિપ્પાઓ (અભિપ્રાય)

વિ-વિ—વિનુલ્લઈ (વિનુલ્લતિ) વિણઓ (વિનયઃ) વેણઈઆ (વૈનાયિકી)

અધિ, અહિ-અધિ—અજ્ઞાયો (અયાયઃ) અહીઈ (અધીતે)

સુ, સૂ-સુ—સુઠર (સુઠરમ્) સૂહવો (સુભગઃ)

ઉ-ઉત્—ઉગ્ગચ્છઈ (ઉદ્ગચ્છતિ) ઉગ્ગઓ (ઉદ્ગતઃ) ઉપ્પ-

તિઆ (ઉત્પત્તિકી)

અઈ, અતિ-અતિ—અઈઓ (અતીતઃ) વડકંતો (વ્યતિક્રાન્તઃ)

અતિસઓ (અતિશય) અચ્ચન્ત (અત્યન્તમ્)

ણિ, નિ-નિ—ણિવેસો (નિવેશઃ) સનિવેસો (સનિવેશ.) નિવિ-
સઈ (નિવિશને)

૧ ફક્ત 'માન્' શબ્દની પૂર્વના જ 'નિર્' નો 'ઓ' માય છે.

ત્યદાદિ-અન્યયઃ અમ્હે' एत्थ अम्हेत्थ [वयमत्त]

अन्यय-अन्ययः जइ एत्थ जइत्थ [यद्यत्र]

अन्यय-त्यदादिः जइ अह जइहं [यद्यहम्]

जइ इमा जइमा [यदीयम्]

व्यंजनसंधि

विसर्ग=भो

૧૧ અકારથી પર આવેલા 'વિસર્ગ' નો ઓ થાય છે:—

अग्रत =अमाओ ।

अन्त+विस्त्रम्भ.=अंतोवीसंपो ।

पुरत.=पुरओ ।

मन.शिला=मणोसिला ।

मार्गत.=ममाओ ।

सर्वत =सर्वओ ।

भ=अनुरवार

૧૨ પદને અંતે રહેલા મકારનો અનુસ્વાર થાય છે —

गिरिम्=गिरिं । जलम्=जल । फलम्=फलं । वृक्षम्=वृक्षं ।

૧૩ સ્વર પર રહેતા અન્ત્ય 'મ' નો અનુસ્વાર વિરુદ્ધે થાય છે:

उसभम्+अनिअं=उसभ अनिअं, उसममनिअं [ऋषभमजितम्]

૧ પાલિ પ્ર૦ સ૦ નિ૦ ૧-(૨) પૃ૦ ૬૫-તં+અહ=તેહ ।

૨ કોઈ ઉચ્ચણે હાલ 'મ્' ની જાદિમા રહેલા 'મ્' નો વળ અનુસ્વાર થઈ જાય છે. જેમકે-વળમ્મિ=વળમિ (વન)

૩ જૂઓ પાલિ પ્ર૦ સ૦ પૃ૦ ૭૭-યં+આહુ=યમાહુ (યદાહુઃ)

धन+एव=धनमेव ।

'સ્વરલોપ—

૬ સ્વર પર રહેતાં પૂર્વવર્તી સ્વરનો પ્રયોગાનુસારે લોપ થાય છે:

તિઅસ+ઈસો—તિઅસાસો [ત્રિદશેશઃ]

નીસાસ+ઝસાસા—નીસાસૂસાસા [નિશ્વાસોચ્છ્વાસૌ]

૭ પદ્ધતી પર આવેલા 'અપિ' શબ્દના 'અ' નો લોપ વિકલ્પે થાય છે:

કેળ+અવિ—કેળાવિ, કેળાવિ [કેનાપિ]

કહં+અપિ—'કહંપિ, કહમવિ [કથમપિ]

કિ+અપિ—કિં પિ, કિમવિ [કિમપિ]

તં+અપિ—તં પિ, તમવિ [તદપિ]

૮ સ્વરાંત પદ્ધતી પર આવેલા 'ઈતિ' શબ્દના 'ઈ' નો લોપ થઈ 'તિ' ને સ્થાને 'તિ' થાય છે:

તહા+ઈતિ—તહાત્તિ, તહત્તિ [તથેતિ]

પિઓ+ઈતિ—પિઓ ત્તિ, પિઝાત્તિ [પ્રિય ઇતિ]

પુરિસો ઇતિ પુરિસોત્તિ, પુરિષ્ઠત્તિ [પુરુષ ઇતિ]

૯ વ્યંજનાંત પદ્ધતી પર આવેલા 'ઈતિ' શબ્દના 'ઈ'નો લોપ થાય છે:

કિં+ઈતિ—કિંતિ [કિમિતિ]

જં+ઈતિ—જંતિ [યદિતિ]

દિઢં+ઈતિ—દિઢત્તિ [દ્વિમિતિ]

ન જુઠં+ઈતિ—ન જુઠં ત્તિ [ન યુક્તમિતિ]

૧૦ ત્યદાદિ અને અવ્યયથી પર આવેલા ત્યદાદિ અને અવ્યયના આદિ સ્વરનો પ્રાયઃ લોપ થઈ જાય છે:—

ત્યદાદિ—ત્યદાદિઃ ઇસ+ઈમો—ઈસમો [ઇષોઽયમ્]

૧ જુઓ પાલિ. સં. નિ. ૧ (ક) ૫૦ ૫૫.

૨ જુઓ " " " ૨૬ ૫૦ ૮૩.

अरे	अरति (अरइ)	रतिफलह.
अल	अलम्	सामर्थ्य, निषेध, पूरुष
अलाहि	अलहि	निवारण, निषेध
अवस्त	अवदम्	अवश्य
अवसें } (अप०)	अवशेन	"
अवस }	अवश्यम्	"
अवरि	उपरि	उपर.
अवो		सूचना, पश्चात्ताप, सभापण, विम्वय, सताप, आदर, भय, भयराघ, खेद, दुःख, आनन्द.
असड	अमकृत	अनेस्वार.
अह	अथ	आरभ.
अहत्ता	अभ्यन्तान्	नीचे
अहवइ (अप०)	अथवा	पक्षातर
अहव }	अथवा	"
अहवा }		
अहा	यथा	जैम
अहे	अत्र	नीचे
अहो	अहो	ओहो (आश्चर्य)
आम	ओम्	स्वीकार
आवि	आवि	प्रकट
आहव	आहत्य	बलात्कार.
आहरजाहर (अप०)	एहिरेयाहिरे	आकरोजाकरो
इ		पादपूजक.
इओ	इत	आभी, एभी, वाक्यारभ.

इकसरिअ	एकसृतम् (१)	सप्रति.
इत्थत्त	इत्थत्त्वम्	ए प्रकारे.
इच्चत्थो	इत्थर्थ	ए अर्थ.
इयाणि	इदानीम	हमणा.
एम्बहि(अप०)	"	"
इर	रिल्ल	निश्चय
इह	इह	अर्हा.
इह	कथरू	सत्य.
इहय	कथरू	"
इहरा	इतरथा	अन्यथा
इ	किम्	प्रश्न, गर्हा.
ईति	ईपत्त	थोड.
ईति	"	"
उ	तु	तो.
उअ	उत्त	पदय-नो.
उट्ठवइत्त (अप०)	उत्तिष्ठविश	ऊठवेश.
उत्तरओ	उत्तरत्त	उत्तरधी, उत्तरमा.
उत्तरसुवे	उत्तरअ	आवती काल पछी.
उठ	उत्त	विकल्प, अपि.
उत्ताहु	उदाहो	विकल्प.
उप्पि	उपरि	उपर.
उवरि	"	"
उवरि	"	"
उ		गर्हा, शेष, विस्मय, सूचना
एअ	एनत्त	ए.

एकइआ	}	एकटा	एक वस्तु
एकइआ			
एकया			
एकमरिअ		एकसूतम् (१)	संप्रति
एकसि	}	(अप०) एकश	एकवार
इकसि			
एकसि	}	एकटा	एक वस्तु
इकसि			
एकसिअ	}	"	"
इकसिअ			
एगइआ	}	एकटा	एक वस्तु
एगया			
एगयओ		एकैरत	एक एक
एगततो		एकान्तत	एक तरफ़ी
एगउम		एक यम्	एक प्रकार
एतावता	}	एतावता	एकले
एयावया			
एत्थ	}	अत्र	अहीं
एत्थ			
एत्थु	}	(अप०) अत्र	"
एत्तहे			
एत्तहे (अप०)		इत	आधी, एधी, नाक्यारभ
एव		एव	नक्री, ए ज प्रमाणे
एयेव' (शौ०)		"	"

१ बुधो पा० प्र० पृ० ७८ नि० १७

वा + एव = वा यव । तमु + एव = तमु येव ।

न + एव = न येव । ते + एव = ते येव ।

सोधि + एव = सोधि येव । सो + एव = सो यव ।

नि (अप०)		ज "तासु नि" तेनो ज
एव	एवम्	एम्, ए प्रमाणे
एम्ब (अप०)	"	"
एवमेव	एवमेव	एम् ज
एभेर	"	"
एम्बर (अप०)	,	"
ऐ	अयि	सभावना
आ		सूचना, पश्चात्ताप
कआ	कृत	कयायी,
रउ	{ (अप०)	
रहतिहु		
रत्थइ	कुत्रचित्	कोइ ठेरुणे
रल	रल्यम्	काले
रह {	कथम्	केम, केवी रीते
रह {		
रेम, रेम्ब, {	,	"
किम, किम्ब {		
किह किं { (अप०)		
रहि {	कुत्र	कथा
रहि {		
केत्तु (अप०)	,	,
रालओ	रान्त	राठे रराने, वलते
काहे	काह (१)	कयारे
रि		प्रदन, गहा,
रिचि	रिचिन्	राई,

कृष्णा	}	विजु	प्रश्न.
त्रिष्णा			"
विणो			नकी.
किर		विल	"
मिल		"	"
केवाचिर		त्रियच्चिरम्	वेटला लावा समय सुधी
केवाचिरेण		त्रियच्चिरेण	,
केवल			एकदु
केहि (अ३०)			तादर्थ्यसूचन "रुग्गहो केहि"
			स्वर्गने माटे
खलु			नकी
खाइअ (यं)			बल्लरी
खाइ (अ१०)			अनर्थक-स्थलपूरणे.
खेत्तओ		क्षेत्रत	क्षेत्रमा, क्षेत्रयी
खु			नकी
गमओ		गमत्त	गणे
गुणओ		गुणत	गुणे
घइ (अ१०)			अनर्थक-स्थलपूरक.
धुम्भ (अ१०)			धुधु—चेष्टानु अनुकरण,
ध		ध	अने.
ध			नकी.
चिअ	}	चैव	"
चेअ		यदि	जो
नइ			
छुड्ड (अ१०)		"	"
जओ		यत	जैयी कारण के,

जणि	}(अप०) -	जाण्ये, 'इव'तुं सूचन.
जणु		
जत्थ		यत्र ज्या-जेमां.
जेत्थु	}(अप०)	यत्र ज्या-जेमां.
जत्तु		
जति	यदि	जे.
जदि	यदि	"
जह	यथा	जेम, जे रीते.
जहा		
जेम, जेम्भ,	" "	"
जिम, जिम्ब,		
जिह, जिघ		
जेहेव	यथैव	"
जं	यत्	जे, के.
जाव	यावत्	ज्यासुधी.
जाम	"	"
जाउ		
जामहिं		
जावज्जीवं	यावज्जीवम्	जीवता सुधी.
जुअंजुअं	युतंयुतम् (१)	पृथक्पृथक्-जूढंजूढं.
जेण	येन	जे तरफ.
जे	ये	पादपूरक.
मगिति		संप्रति.
मत्ति	मत्ति	शीघ्र-मट.
ण	न	निषेध.
णइ		अववारण,

ण		वाक्यालंकार,
ण (शौ०)	ननु	वितर्क.
णमो	नम	नमस्कार.
णवर		केवल.
णवरि		अनवर.
णवर	नवरम्	विशेष.
णवि		विपरीतता.
णाइ	नैव (१)	निषेध.
णाइ	"	"
णाणा	नाना	जुहुजुहु.
णिच	नित्यम्	नित्य.
णूण	नूनम्	नफी. तर्क.
णूण	"	"
णो	नो	निषेध.
त	तन्	वाक्यारम्भ, ते.
तनहा	तद्यथा	नेमके.
तए	तदा	त्यारे, तयारपडी.
तओ	तत	तेथी
तनो	"	"
तरौ	"	"
तणेण (अ१०)		तद्द ^१ सूचन.
तत्थ	तत्र	त्दा, तेमा.
तेतहे (अ१०)	,	"
तप्पभिइ	तत्प्रभृति	त्यारथी.
तह }	तथा	तेम, नेवी रीते.
नहा }		

नेम, तेम्ब, } (अप०) तथा तेम, तेवी रीते
 तिम, तिम्ब, }
 तिह, तिध }

तहेय	तरेव	तेम, तेवी रीते
तहि	तत्र	त्या-तेमा,
तहिं	"	"
ताव	तावन्	स्यासुधी, वाग्यारभ,
ताउ	(अप०) तावत्	"
ताम		
तामहिं		
तिरिय	तिर्यक्	वाकु,
तिरो	तिर	मूपावु
तीअ	अतीनम्	अतीत
तु	तु	तो,
तेण	तेन	ते तरफ,
ते थु	(अप०) तत्र	त्या-तेमा,
ततु		
तेहिं	(अप०)	तादर्थ्य सूचन
तो	तु	तो,
तो (अप०)	तन, तना	तेथी, त्यारे,
थू	थूत्	तिरस्कार,
दर	दर	अडधु, ओडु,
दिवारत्त	दिवाराग्रम्	गत-दिवस,
दिवा, दिआ, }	दिवा	निवस
दिवा		
निवे	(अप०) =	
टुड	टुड्	टुष्ट, खराव,

दुहओ	द्वि सा	बने बानुशी
दुहा	"	बजे रीने, बे भागे.
दे	"	समुष्णीकरण, सत्रोधन.
गणिय		बाद
ध्रुव	ध्रुवम्	ध्रुव, चोक्सा
ध्रुवु (अप०)	"	"
न	न	निषेध
नउ } (अप०)		गू० नो नाप्ये, इव '
नाइ }		अर्थनु सूचन
नावइ }	ज्ञायते (')	हि० नाइ.
न }		
नत्थि	नाम्ति	न री.
नहि	नहि	निषेध
नाहिं (अप०)	,	,
निच्च	नित्यम्	नित्य
नून }	ननम्	वितर्क
नून }	"	
नेव	नैव	नाहि ज
नो	नो	निषेध
पधुअ	प्रयुत	उल्हट्ट
पधलिउ (अप०)	"	
पगे	प्रगे	प्रात सले
पच्छा	पश्चात्	पट्टी
पच्छइ (अप०)	"	"

पटिरुव (पं)	}	प्रतिरूपम्	सरम्बु.
पतिरुवे (पं)			
पत्तिरुव (पं)			
परज्जु		परेद्युः	परम दिवसे.
पर		परम्	परतु.
पर (अप०)		”	”
परमुहं		पराइम्मम्	पराइम्म, विमुत्त.
परसवे		परन्धः	आवतां परम दिवसे.
परितो		परितः	चारे बाजु.
परोप्परं	}	परम्परम्	परम्पर.
परुप्पर			
अवरोप्पर	}	(अप०) ”	”
अवरुप्पर			
पसद्य		प्रसद्य	हटात्.
पाट्टिक	}	प्रत्येकम्	एकएक.
पाट्टिएक		”	”
पानो		प्रात	सवारे.
पायो	}	प्राय	प्राय , धणुं करीने.
पाओ			
प्राड	}	(अप०) ”	”
प्राडव			
प्राडम्ब			
पगिगम्ब			
पिव		अपि+उव	सरम्बु, जेवु.
पि		अपि	पण.
पुण		पुन	करीने, वली.

पुणरुक्त	पुनरुक्तम्	” कृतकरण.
पुणो	पुन.	फरीने, वळी.
पुणु (अप०)	”	”
पुणरवि	पुनरपि	फरीपण, वळीपण.
पुरओ	पुरत	भागळ.
पुरत्था	पुरस्तात्	”
पुरा	पुरा	पहेला, भूतकाळ.
पुह	पृथक्	जूद.
पिह	”	”
पेच्च	प्रेत्य	परलोके.
बळे	बले	निर्धारण—चूटी काढवु, निश्चय.
बहिद्धा	बहिर्धा	बहार.
बहिया	बहिर्	”
बहि	”	”
भुजो	भूय	फरीने.
भो !	भो	आमत्रण.
मभगतो	मार्गत.	पाछळ.
मणय	मनाक्	थोडु.
मणाउं (अप०)	”	”
मणे	मने	विमर्श.
माइ	माऽति	निषेध.
मामि		सखीलु सवो रन.
मिव	मान्दव	नेवु
मुमा	मृपा	वोडु.

वे	व	निश्चय,
वेव		आमंत्रण.
वेवे	,,	भय, वारण, विपाट, आमंत्रण
सइ	सटा	सटा.
सइ	सट्टत्	एकवार
सकम्	साक्षान्	प्रत्यक्ष
सज्जो	सद्य	शीघ्र
सणिय	शन	वीरे
साद्धि	सार्गम्	साथे
सपक्खि	सपक्षम्	बराबर सामे
सपडिदिस्सि	सप्रतिदिग्	,,
सम	समम्	साथे
समाणु (अप०)	समानम्	,,
सम्म	सम्यक्	ठीक, साधु
सय	स्वयम्	जाते, पोते
सया	सटा	सटा
सव्वओ	सर्वत	बधे, बधेथी
सव्वत्थ	सर्वत्र	बधे.
सव्वेत्तहे (अप०)	,	,,
सह	सह	साथे
सहु (अप०)	,,	,,
सहसा	सहसा	अविमर्श, शीघ्र, त्वरा.
साय	सायम्	साया, साय
भिय (अ)	भ्यान्	दिवा

सिया (आ)	”	”
सुवत्थि	स्वम्ति	मल्याण.
मुवे	श्वः	आवती काले.
से		अथ, वाक्यारभ.
सेव	तदेवं	समाप्ति, स्वीकार.
हजे (शौ०)	”	दासीनु आमत्रण.
हता	हन्त	मोमलामंत्रण-हा.
हंद	हन्त	गृहाण—ले.
हदि	हन्त	सेट, विकल्प, पश्चात्ताप, निश्चय, मत्त, गृहाण.
हद्दी	हायिक्	खेद, निर्वेद.
हरे	हार	क्षेप, समापण, रतिमलह.
हला		एल—सत्वीतुं सचो रन.
हले	हाऽऽले ।	गली—,
हल्व	हन्यम्	शीघ्र-
हाहा	हाहा	खेद.
हिर		निश्चय.
हीमाणहे (शौ०)		विम्वय, निर्वेद.
हीही (शौ०)		खीखी (विदूषकतुं हसबु)
हु		निश्चय, वितर्क, विम्वय, सभावना.
हुहुरु (अथ०)		‘मुरुर’ के ‘मरर’ अवा- नतुं अनुसरण.
हु		गान, घृन्डा, निवारण.
हेडा	५१	नीचे.

આ ઉપરાત તે બીજા સર્વાદિશબ્દજન્ય (યના, વના વિગેરે) અધ્યયો છે, તેનો ઉદ્દેશ તદ્વિત પ્રવરણમા આવનારો છે, છતાં વિચારિત તો—

“ ઇયન્ત ઇતિ સમ્વ્યાન નિપાતાન્ત ન વિચિતે ”

નિપાત

આગલ જણાયા પ્રમાણે દેશ્યપ્રાકૃત ણ, પ્રમ્તુત પ્રાકૃતનુ એક આગ છે તેમા જે જે શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો છે તે બરા શબ્દો ‘નિપાત’ ને નામે ઓલસાય છે. કારણ કે, આ શબ્દોની રચના, કોઈ જાતની વ્યુત્પત્તિ કે વર્ણવિચારની અપેક્ષા રાખતી નથી. કિંતુ આ, લૌકિક સંસ્કૃત અને ઉચ્ચારણ ઉપર નિર્ભર છે અહીં ણ-દેશ્યપ્રાકૃતમા વપરાતા કેટલાક-નિપાતો આપીએ છીએ:

અર્થ—

અગથા	અમુરા	
અન (અં) ક	અનાન્દમ્	અકાલે
અહ		દિન,
*આઠ	આપ	પાણી
*આસીસા	આર્શી	આશિષ
*ઉજ્જગે	ઉન્નત - વળી	વરવાન્
કહુ	કુતૂહલમ્	મોહ
*કત્યદ્	કવચિત્	
*કન્દુદ્	કન્દોત્પન્ન	ઉત્પન્ન
*કન્દુ	કન્દુદમ્	મુખ
કરસી	કમશાનમ	
*કન્દુગ્રી	કુલ્લર	
કન્દુ	કન્દુમ્	કીડા

*गोणो	गौ	
*गावी	॥	
*वायणो	गायन	
चच्चिक्	म्यासन	कुभारुं एरु जातनु उपकरण
मिउ	मिक्किम्	
।३३८	पुधली	उिनाऽ
*जम्भण	जन्म	
झसुर	ताम्बूलम्	
णामुक्कसिअ	कार्यम्	
णेलच्छो	पण्डर	नपुमकः, हीजने
*तेआलीसा	त्रयश्चत्वारिंशत्	तैतालीश
*तेवण्णा	त्रिपञ्चाशत्	ते (त्रे) पन
तिगिच्छि	पौष्प रजः	पुष्पनी रज
*द्धिद्धि	त्रिकिरि	
*धिरत्थु	धिगम्तु	
*निहेलण	निग्यनम्	गर.
पक्कलो	पनयल	ममर्थ
*पञ्चावण्णा	पञ्चपञ्चाशत्	पचावन.
*पणपत्ता	॥	॥
पलही	रुपास	रुपास
*पडिसिद्धी	प्रतिम्भार्थ	
पाडिसिद्धी		
*मिमोरो	हिमोर	
*चइहो	बलीवर्	बळद
*भट्टिओ	भर्तृकः	विष्णु

* ना निगामीवाक्य गन्दो सम्पत्त शब्दो माये समानता रगय डे

भवतो	भवान्	तमे
बहिष्ठा	बहिर्षा	मैथुन, बहि
मपोणे	मयवा	इन्द्र
महन्तो	महान्	
मुव्वहइ	उद्वहति	
लज्जालुङ्गी	लज्जावती	राजवतीनो छोड.
विउसग्गो	युत्सर्ग	त्याग
बोसिरण	व्युत्सर्जनम्	,,
वम्हलो	अपस्मार	रोगविशेष—वाई
वडुयर	बृहत्तरम्	वडेरु
वदो	वट	
सक्खिणो	साक्षी	
साहुली	शास्त्रा	

अपभ्रशमा आवता केटलाक निपातो—

देश्य शब्दो

अप्पण	आत्मीय	आपण.
कोडु	कौतुक	कोड.
खेडु	खीडा	खेड, रमत
नाइडिआ	यद्वाष्टिका	ने ने जोयु.
अकट		
दक्करि	अद्भुत	
दडवड	अवम्वन्द	दडवडवु
द्रवक्क	भय	
देहि	दष्टि	

નવલ	નવલ	નોલુ, નલુ, હિ૦ અનોલા.
નાલિઅ	મૂઢ	
નિચ્છટ્ટ	(નિત્યસ્થ-નિચ્છટ્ટ)	ગાઢ.
મઢખીસ	મા ખૈર્પી	મા બીશ--ભય ન પામ.
રવળ્ણ	રમળ	રમ્ય.
વટ	(વટ ')	મૂઢ
વિઢાલ'		વટાલ, વટલાવુ.
સજ્જલ		અસાધારણ.
હેલિ	(હે આલે!)	હે સર્લી.

આ ઉપરાંત બીજા પણ દેશ્યપ્રાકૃત શબ્દો છે અને તે અનેક છે. તે માટેની વિશેષ માહિતી, હેમચન્દ્રકૃત 'દેશીનામમાલા' ને જોવાથી મળી શકે તેમ છે આવા વેટલાક શબ્દો 'પદ્મપાષાદ્રિકા' માં પણ નોંધાયા છે.

૧ આ ગાંધનો વિશેષ મગધ સહ 'વપરિવર્ત' કે 'પરિવર્ત' સાથે દાદ શકે વદગતુ, પલગતુ અને વટગતુ એ પ્રણેત્રી ઉત્પત્તિ એક સરખી લાગે છે.

નામ પ્રકરણ ૧૦

નામના પ્રકારો

સંસ્કૃત ભાષામાં નામોના બે વિભાગ છે. જેમકે—સ્વરાંત નામ અને વ્યંજનાત નામ. પણ પ્રાકૃતભાષામાં તેમ નથી. કારણ કે, વ્યંજનાત નામમાં કોઈ રીતે સ્વરાત યથા સિવાય પ્રાકૃતભાષામાં પ્રયોજાતું જ નથી, એથી પ્રાકૃતમાં બધા નામો સ્વરાત હોય છે માટે પ્રાકૃત નામોનો વિભાગ આ પ્રમાણે છે.

અકારાત, આકારાત, ઇકારાત, ઈકારાત, ઉકારાત, ઊકારાત, એકારાત અને ઓકારાત. [સંસ્કૃત શ્રદ્ધાસ્થાન નામો પ્રાકૃતમાં રૂપા-રૂપાનને પ્રસંગે અકારાત, આકારાત, ઇકારાત કે ઉકારાત થતા હોવાથી અને ઉપરની ગણતરીમાં જૂદા ગણ્યા નથી.]

નામના અન્ત્યસ્વરનો ફેરફાર.

૧. 'ગ્રામણી,' 'સલ્પ' એ જ પ્રકારના બીજા અનેક શબ્દો (સેનાની, સુધી; કારભૂ, કટપૂ વગેરે) નો અન્ત્ય સ્વર રૂપાસ્થાનને પ્રસંગે હ્રસ્વ થાય છે.

૨. નાન્યતરનાતિમાં વપરાતા નામોનો અન્ત્ય દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

નામની જાતિઓ

પ્રાકૃત નામોની જાતિઓ સંસ્કૃત નામોની જેવી છે. તે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે છે:

૧. નકારાત અને સકારાત નામો પ્રાકૃતમાં નરજાતિના ગણાય છે.

૨. તરણિ, પ્રાટુપ્ અને શરત્ એ ત્રણ નામો પ્રાકૃતમાં નરજાતિમાં રહે છે.

- ૩ નેત્રવાચક શબ્દો તેની સાસ જાતિ ઉપરાત નરજાતિમાં પણ વપરાય છે.
- ૪ વચન, વિદ્યુત, કુલ, ઝન્દસ્ માહાત્મ્ય, દુઃખ અને ભાજન વગેરે શબ્દો પોત પોતાની સાસ જાતિ ઉપરાત નરજાતિમાં પણ રહે છે.
- ૫ ગુણ. દેવ, બિંદુ, સ્વર્ગ, મણ્ડલાગ્ર, કરરુહ અને વૃક્ષ વગેરે શબ્દો પોતાની જાતિ ઉપરાત નાન્યતરજાતિમાં પણ વપરાય છે.
- ૬ મરિમન્, મહિમન્ વગેરે ' ઇમન્ ' છેઢાવાલા નામોને અને પીણિમા (પીનત્વ), પુષ્કિમા (પુષ્પત્વ) વગેરે ' ઇમા ' છેઢાવાલા નામોને તેઓની સાસ જાતિ ઉપરાત નારીજાતિમાં પણ સમજવાના છે.
- ૭ અજ્જલિ, ઇષ્ઠ, અક્ષિ, પ્રશ્ન, ચૌર્ય, કુક્ષિ, બલિ, નિધિ, વિધિ, રશ્મિ અને ગ્રન્થિ વગેરે નામો પોત પોતાની જાતિ ઉપરાત નારીજાતિમાં પણ વપરાય છે.

વચન—વિભક્તિઓ

- ૧ ગૂનરાત્રીની પેઠે પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનનો પ્રયોગ જ નથી, તેને ચંદલે સર્વત્ર બહુવચનથી વામ ચલાવાય છે અને ' દ્વિત્વ ' અર્થની વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે બહુવચનાત નામની સાથે તેના વિશેષણરૂપે વિભક્ત્યત્ર ' દ્વિ ' શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે.
- ૨ ચતુર્થી અને પછી ૫. ત્રે વિભક્તિના પ્રત્યયો એક સરસા હોવાથી ચતુર્થી વિભક્તિ, પછી વિભક્તિમાં સમાઈ જાય છે તો પણ કોઈ સ્થળે અર્થવિશેષમાં નામમાત્રનું ચતુર્થાનું એકવચન સંસ્કૃતની જેવું પણ થતું હોવાથી ૫ ત્રે વિભક્તિઓને જૂદી જૂદી ગણાવેલી છે એવી વિભક્તિઓની સંખ્યામાં પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતનો સમાનતા છે.

પ્રત્યયો

નીચે જણાવેલા પ્રત્યયો નરજાતિના અને નાન્યતરજાતિના દરેક અકારાત નામોથી યોજી શકાય છે.

પ્રાકૃત ભાષાના પ્રત્યયો

વિભક્તિ,	एकवचन.	बहुवचन.
पदमा	०	०.
बीआ	म्	०
तइआ	ण	हि, हि, हिँ
चउत्थी } छट्ठी }	स्स, ०	ण
पचमी	तो. ओ, उ, हि, हितो, ०	तो, ओ, उ हि, हितो, सुतो.
सत्तमी	सि, मि, ०	सु
सबोहण (सबोधन)	०	०

શૌરસેની, માગધી, પેશાચી અને અષ્ટાંશમા પ્રત્યયોની વિશેષતા આ પ્રમાણે છે

	શૌરસેની
પચમી	દો, દુ.
	માગધી
પદમા	૦
ચઉત્થી } છટ્ઠી }	હ

પશાચી

પચમી

તો, તુ

અપભ્રંશ

પદમા	ડ, ં	ં
બીઆ	ડ, ં	ં
તદ્આ	ળ, મ	હિં
ચડત્થી } છટ્ટી }	સુ, સ્સુ, હો, ં	હ, ં
પચમી	હુ હે	હુ
સત્તમી	ં	હિં
સચોહણ	ડ, ં	હો, ં

પ્રાકૃત પ્રત્યયોને લગતા નિયમો

જ્યાં જ્યાં પ્રાકૃત પ્રત્યયોમા ં છે ત્યાં આ પ્રમાણે સમજવાનું છે

પદમા—પુલિંગી પ્રત્યેક અકારાત નામનું પ્રથમાનું એકવચન ઓ઼વા
રાત થાય છે, અને વહુવચન આકારાત થાય છે

બીઆ—પુલિંગી અકારાત નામનું દ્વિતીયાનું વહુવચન આ઼કારાત અને
એકારાત થાય છે.

ચડત્થી—માત્ર તાદર્થ્યને સૂચવવા માટે અકારાત નામનું ચોથીનું
એકવચન મસ્કૃતની જેવું પણ થાય છે માત્ર એક 'વધ' શબ્દથી તાદર્થ્ય અર્થમા સસ્કૃતના 'આય' પ્રત્યયની જેવો
વધારાનો 'આઈ' પ્રત્યય પણ લાગે છે. આર્પપ્રાકૃતમા તો કેટલેક સ્થળે આ 'આઈ' પ્રત્યયને બદલે 'આદ' પ્રત્યય પણ વપરાય છે અને તે હરકોઈ શબ્દને લાગી શકે છે.

પંચમી—અકારાત નામનુ પંચમીનુ એકવચન આકારાત પણ થાય છે.

સત્તમી—અકારાત નામનુ સત્તમીનું એકવચન એકારાત પણ થાય છે.

સંવોહન—પુલિંગી અકારાત નામનુ સંવોધનનુ એકવચન આકારાત અને ઓકારાત થાય છે તથા સંવોધનના વિભક્તિ વિનાનું એ અકારાત નામ પણ વપરાય છે અને સંવોધનના બહુવચનના રૂપો પ્રથમા (પદમા) ની જેવા થાય છે.

પ્રત્યયો લાગતા નામના મૂલ અગમા થતા ફેરફારો

તદ્વ્યા—તૃતીયા વિભક્તિના પ્રત્યયો પર રહેતા અકારાત નામના અન્ત્ય ' અ ' નો ' ઇ ' થાય છે

પંચમી—પંચમીના એકવચનની પૂર્વના અકારાત નામના અન્ત્ય ' અ ' નો ' આ ' થાય છે અને બહુવચનના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર રહેતા પણ અન્ત્ય ' અ ' નો ' આ ' થાય છે.

પંચમીના બહુવચનના ' સ ' અને ' હ ' થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર રહેતા અકારાત નામના અન્ત્ય ' અ ' નો ' આ ' અને ' ઇ ' થાય છે.

તદ્વ્યા } તૃતીયાના એકવચનના ' ણ ' ઉપર અને પછીના
ઊઠ્ઠી } તથા સત્તમીના બહુવચન ઉપર અનુસ્વાર વિરૂપે થાય છે
સત્તમી }
ઊઠ્ઠી—ઊઠ્ઠીના બહુવચનનો પ્રત્યય પર રહેતા પૂર્વના નામનો કોઈ

પણ અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે

મસમી—સત્તમીના એકવચનનો ' સિ ' પ્રત્યય લાગતા મૂલ અગમા છેવટના સ્વર ઉપર અનુસ્વાર થાય છે આ ' સિ ' પ્રત્યયવાળું રૂપ વિશેષે કરીને ' આર્ષપ્રાકૃતમા વપરાયું છે

૧ " ઇયાન્તા સંવાવતી લોચસિ "—આ. પ્ર. મુ. પ્ર. ૪૦

૩૦ ૧ " લોચાસ પરમદષી ' આ. પ્ર. મુ. તુ. ૪૦ ૩૦ ૨,

સપ્તર્માના બહુવચનનો પ્રત્યય પર રહેતા અકારાત નામના અન્ત્ય 'અ' નો 'એ' થાય છે

શૌરસેની—પ્રત્યયને લગતા નિયમો

પચમી—પ્રાકૃતમા પચમીના એકવચનના પ્રત્યયો લગતા મૂળ અગનો એ ફેરફાર જણાવ્યો છે તે શૌરસેનીમા પણ લાગુ થાય છે. બાકી બધા શૌરસેનીના રૂપાસ્થાનો પ્રાકૃતની પ્રમાણે છે.

માગધી—પ્રત્યયને લગતા નિયમો

પદમા—જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં માગધીમા પુલિંગી અકારાત નામનું પ્રથમાનું અને સંબોધનનું એકવચન 'એકારાત' થાય છે માગધીનું આ એકારાત રૂપ આર્પપ્રાકૃતમા પણ વપરાયેલું છે અને આ એક જ રૂપની વપરાશને લીધે એ આર્પપ્રાકૃતને પણ 'અર્ધમાગધી' તરીકે ગણાવવામા આવેલું છે.

ચડત્થી—માગધીમા ચોથી અને ઊઠ્ઠી વિભક્તિમા અકારાત કે છઠ્ઠી આકારાત નામધી એકવચનમા 'હ' અને બહુવચનમા 'હૈ' પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે અને તે બન્ને પ્રત્યયો લાગતા પૂર્વના સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે. બાકીના બધા માગધી રૂપો શૌરસેની પ્રમાણે સમજાવી લેવાના છે. ઉપર જણાવેલો બહુવચનનો 'હૈ' પ્રત્યય પ્રાકૃતમા પણ વાપરી શકાય છે.

પૈશાચી—પ્રત્યયને લગતા નિયમો

પચમી—શૌરસેનીમા પચમીના એકવચનમા એ ફેરફાર જણાવ્યો છે તે પૈશાચીમા પણ સમજવાનો છે. બાકી બધા પૈશાચીના

x x x x x

રૂપાસ્થાનો શૌરસેની પ્રમાણે સમજવાના છે.

અપભ્રંશ—પ્રત્યયને લગતા નિયમો

પદમા } ય્યા શૂન્ય છે ત્યા અપભ્રંશમાં પ્રથમા અને દ્વિતીયા
વીઆ } વિભક્તિમાં (એકવચન અને બહુવચનમાં) અકારાત્ત નામ
આકારાત્ત થઈને વપરાય છે અને એમને એમ પણ વપરાય
છે. તથા પ્રથમાના એકવચનમા પુંલિંગી અક્ષરાંત નામ
પ્રાકૃતની પેટે ઓકારાત્ત થઈને પણ વપરાય છે.

ચતુર્થી } ય્યા શૂન્ય છે ત્યા મૂળ અંગ જેમનુ તેમ વપરાય
છટ્ટી } છે અને દીર્ઘાત્ત થઈને પણ વપરાય છે.

સત્તમી—ય્યા શૂન્ય છે ત્યા મૂળ અંગ ફકારાત્ત અને ફકારાત્ત થઈને
વપરાય છે.

સંબોધન—ય્યા શૂન્ય છે ત્યા સંબોધનના બધા રૂપાસ્થાનો પ્રથમા
વિભક્તિ જેવા સમનવાના છે.

અપભ્રંશ—પ્રત્યય લાગતાં અંગમા થતા ફેરફારો

ત્રિયા—તૃતીયા વિભક્તિના પ્રાકૃત પ્રત્યયો લાગતા મૂળ અંગમા કે
પ્રત્યયોમા જે ફેરફાર થાય છે તે જ ફેરફાર અપભ્રંશના એ
પ્રત્યયો લાગતા પણ સમનવાનો છે અને એ ઉપરાત્ત તૃતીયાના
બહુવચનનો પ્રત્યય લાગતા મૂળ અંગ આકારાત્ત થાય છે
અને એમનુ એમ પણ વપરાય છે.

ચતુર્થી } ચોથી, પાંચમી અને છટ્ટી વિભક્તિના એકવચનના
પંચમી } અને બહુવચનના પ્રત્યયો લાગતા મૂળ અંગના અત્યસ્વરનો
છટ્ટી } દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે તથા સાતમીના બહુવચનનો જ
સત્તમી } પ્રત્યય લાગતા પણ મૂળ અંગમા પૂર્વોક્ત ફેરફાર થાય છે.

સંબોધન—અપભ્રંશનુ (એકવચન અને બહુવચનનું) સંબોધની રૂપ
પ્રથમાની પેટે સમનવાનું છે અને બહુવચનનો ‘ હો ’ પ્રત્યય
લાગતા મૂળ અંગના અત્ય મ્વરનો દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે.

પુંલિગ અને નપુસકલિગ

અકારાંત શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપાલ્પાનો (પુંલિગ-નરજ્ઞાતિ).

વીર'

एकव०	बहुव०
પ૦ વીરો, (વીરે)'	વીરા.
વી૦ 'વીર	વીરે, વીરા.
ત૦ વીરેણ, વીરેણં	વીરોદ્ધિ, વીરોદ્ધિ, વીરોદ્ધિ.
વ૦ ૩૦ વીરસ્સ	વીરાણ, વીરાણ, (વીરાહે.)
તા૦ વ૦ વીરાય, વીરસ્સ	" "

૧ 'વીર' નાં પાલિકરૂપો

૧	વીરો	વીરા (વીરે),
૨	વીર	વીરે.
૩	વીરેન	વીરોદ્ધિ, વીરોદ્ધિ
૪	વીરણ, વીરસ્સ	વીરાણ.
૫	વીરા, વીરસ્મા, વીરમ્તા	વીરોદ્ધિ, વીરોદ્ધિ.
૬	વીરસ્સ	વીરાણ.
૭	વીરે, વીરોદ્ધિ, વીરોદ્ધિ	વીરોદ્ધિ.
૮ મ૦	વીર, વીર	વીરા.

નૂનો પાઞ્ચમ્ય૦ નામકરણે 'વીર' શબ્દ અને તે રૂપો ઉપરનાં ટિપ્પણો.

૧ () નાં નિશાનનો આપેલા રૂપો સાદુલિપ્ત છે.

૨ ૧૧૧૧ ૪ - વીર (૧૧ ૧૧ ૧૧ ૮, ૧૧ - ૧૧૧૧૧ - ૧૨)

૫૦	વીરજો, વીરાજો, વીરાડ, વીરાદિ, વીરાહિતો, વીરા	વીરજો, વીરાજો, વીરાડ, વીરાદિ, વીરોદિ, વીરાહિતો, વીરોદિતો, વીરામુતો, વીરોદુતો
૬૦	વીરાસિ, વીરામિ, ^૧ વીરે	વીરેમુ, વીરેમુ
સત્ત્વો	વીરો, (વીરે) વીર, વીરા	વીરા.

• વહ ' (વષ) શબ્દના રૂપો ' વીર ' શબ્દની જેવા જ સમગ્રી લેવા જે વિશેષ છે તે આ પ્રમાણે

તા૦ ચ૦ વહાય, વહાઈ, વહસ્મ (એકવચન)

આર્યપ્રાકૃતમા જે શબ્દને તા૦ ચતુર્થીનો સૂચક ' ંજ ' પ્રત્યય લાગેલો છે તેનું રૂપ આ પ્રમાણે છે:

તા૦ ચ૦ મોક્ષ—મોક્ષાઈ,^૨ મોક્ષાય, મોક્ષસ્મ (એકવચન)

” હિઅય—હિઅયાઈ^૩ હિઅયાય, હિઅયસ્મ ”

૧ તૂઓ પ્રકરણ ૨, દીર્ઘસ્વર=ઙસ્વર-૧

૨ તૂઓ પ્રકરણ ૮, મ=અનુસ્વાર ૧૦ (ણિ ૧૫)

૩ તૂઓ મૂલપદાગમ્ય પ્ર૦ શુ૦ તુ૦ જ૦ તુ૦ ડ૦ ગા૦ ૧૧—

“ ઉચ્ચમ્ને નિશ્ચામિત્તા આમોવરાણ પરિવળ્ણ વા દત્તાદિ

૪ તૂમે આચારાગમ્ય પ્ર૦ તુ૦ પ્ર૦ જ૦ ડ૦ —“ સ પ્રમિ
અપેમે અન્નિયાઈ વહાત, મસાઈ સામિયાઈ ॥ ૧
દિયયાઈ ” દત્તાદિ

ता० च० मस—मसाए मसाय, मसम्स (एकवचन)

॥ अजिण—अजिणाए, अजिणाय, अजिणस्स ॥

ए प्रमाणे अरिहत (अर्हत्), धम्म (धर्म), गघब्ब (गन्धर्व),
मणुस्स (मनुष्य), पिप्साअ (पिशाच), नायपुत्त (ज्ञातपुत्र), सुगत,
गोण, गउअ, गाअ (गो), भिसअ (विष्णु), सरअ (शरत्),
सघ, नर, सुर, असुर, उरग (—य), नाग (—य), जक्ख (यक्ष),
किंनर वगैरे बधा अकारात् पुल्लिङ्ग शब्दोना रूपो समजी लेवा,

वीर (शौरसेनीरूपो)

प० ए० वीराटो, वीराटु

बाकी बधा प्राकृत प्रमाणे.

वील' (वीर) (मागधीरूपो)

प० ए० वीले

उ० वीलाह वीलम्स वीलाह, वीलाण, वीलाण

बाकी बधा शौरसेनी प्रमाणे

वीर (पैशाचीरूपो)

प० ए० वीरातो, वीरातु

बाकी बधा शौरसेनी प्रमाणे.

१ शौरसेनी, मागवा वगैरेना ते रूपो प्राकृतधी नूदा थाय छे
ते न अही नष्टोला उ

२ जूओ पृ० २६ र-ल

३ पैशाचामा न प्रत्ययना उपया । कर । वस्ते (पृ० २३)

‘ण न’ । नयमने जूओ ३ वीर+ण-वीरन

५ वीर+ण वीरन

વીર (અપભ્રંશરૂપો)

एकव०

बहुव०

૧	વીરુ, વીરો, વીર, વીરા	વીર, વીરા
૨	વીરુ, વીર, વીરા,	વીર, વીરા.
૩	વીરેળ, વીરેળ, વીરેં.	વીરેહિં, વીરાહિં, વીરહિં
૪-૬	વીરસ્સુ, વીરાસુ, વીરસુ વીરાહો, વીરહો વીર, વીરા	વીરાહ, વીરહ, વીર, વીરા
૭	વીરાહુ, વીરહુ, વીરાહે, વીરહે	વીરાહુ, વીરહુ
૮ (સં.)	વીરિ વીરે વીરુ ! વીરો ! વીર ! વીરા !	વીરાહિં, વીરહિં વીરાહો ! વીરહો ! વીર ! વીરા !

‘ વીર ’ શબ્દના ઉપર જળાવેલા બધી જાતના રૂપો પ્રમાણે પ્રત્યેક પુલિંગી અકારાત શબ્દના શૌરસેની રૂપો, માગધીરૂપો, વૈશાચી રૂપો અને અપભ્રંશ રૂપો સમની લેવાના છે

અકારાત શબ્દના પ્રાકૃત રૂપાર્યાનો (નપુસકલિંગ-
ના-યતરજાતિ)

અકારાત નપુસક નામોના બધી જાતના રૂપાર્યાનો વનાવવાના સઘલી પ્રક્રિયા ઉપર પ્રમાણે છે જે વાદસ્વાસ બેંડેતે જા પ્રત્યેકે

પ્રત્યયો

પ૦	મ્	ણિ, ઈ, ઇ.
વી૦	■	" , "
સ૦	૦	" ■ "

- ૧ અકારાત નાન્યતરજાતિના નામને લાગતા ઉપર જળાવેલા વધા પ્રત્યયો કોઈ પણ નાન્યતરજાતિના નામને લગાડવાના છે
- ૨ શૌરસેની', માગધી અને પૈશાનીમા પણ એ જ પ્રત્યયોનો ઉપયોગ થાય છે
- ૩ ' ણિ, ઈ, ઇ ' પ્રત્યયોની પૂર્વના અગનો અન્ત્ય સ્વર ટીર્ધ થાય છે.
- ૪ સંબોધનમા—જ્યા શૂન્ય છે ત્યા—એકવચનમા નાન્યતર નામોનું મૂળ રૂપ જ વપરાય છે અને બહુવચન, પ્રથમાની જેવું થાય છે.

કુલ

	એકવ૦	બહુવ૦
પ૦	કુલ ^૧	કુલાણિ, કુલાઈ, કુલાઈ.
વી૦	"	" , "
સ૦	કુલ †	" " "

૧ શૌરસેની, માગધી, પૈશાની અને અપભ્રંશના રૂપાલ્પવાના કરતી બલ્લતે તે તે માગના સ્વરવિકાર અને વ્યંજનવિકારના નિયમો તરફ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

૨ નપુસકલિંગી અકારાતના પાલિરૂપો

કુલ

પ૦	કુલ	કુલા, કુલાનિ
વી૦	કુલ	કુલ, કુલાનિ

નોંધ ' કીર ' ના પાલિરૂપોના નામ—ત્રીઓ પાલિપ્ર૦ ૭૦ ૧૧૨, સ્ત્રીલિંગ ' ચિત્ત ' ૨૦૦૮

૨ કુલ+મ્=કુલ્-ત્રીઓ મ= સુમ્વાર - ૧૦ ૭૦ ૦૩.

વાકો વધા રૂપો તે તે માપા પ્રમાણે 'વીર' ની જેવા થાય છે.

૬ રીતે ગુણ, દેવ, સોમવ (સોમપા), ગોવ (ગોપા), કરરુહ,
'સિર (શિરસ્), નમ, નહ (નમસ્), દામ (દામન્), સેય (શ્રેયસ્),
વય (વચસ્-વયસ્), સુમણ (સુમનસ્), સમ્મ (શર્મન્), ચમ્મ
(ચર્મન્) વગેરે શબ્દોના રૂપો જાણી લેવાના છે

અપભ્રંશ

નાન્યતરજાતિના રૂપાસ્યાનોની અપભ્રંશમા જે લાસ વિશેષતા
છે તે આ પ્રમાણે

- ૧ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના નહુવચનમા પ્રાકૃતની પઠે ણ પ્રત્યયો
ન લાગતા માત્ર એક 'ઈ' પ્રત્યય લાગે છે અને એની પૂર્વનો
સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે
- ૨ જે નાન્યતર શબ્દને છેટે 'ક' પ્રત્યય લાગેલો હોય તેને પ્રથમા
અને દ્વિતીયાના એકવચનમા 'ઉ' પ્રત્યય લાગે છે.

૧ જે શબ્દો 'અસ્ અને જન્' છેડાવાઝા છે તે પ્રાકૃતમા
નરજાતિના ગણાય છે (પૃ. ૧૨૩-નામની જાણીઓ) પણ પાલિમા
એવા 'અસ્' છેડાવાઝા ગુ.દોને (મનોગણને) નરજાતિના અને
નાન્યતરજાતિના ગણવામા આવ્યા છે પાલિપ્ર. ૫. ૧૩૩-૧૩૪
અને તેનું નિષ્પન્ન

પ્રાકૃતમા અને પાલિમા એ 'અસ્ અને 'જન્' છેડાવાઝા
ગુ.દોના રૂપા 'વીર' અને 'કુલ'ની જેવા થાય છે તો પણ
આપ્રાકૃતમા અને પાલિમા એ શબ્દોના કેટલાક રૂપો 'વીર' અને 'કુલ'
થી ઉદા મળે છે જમક

મણ, મન (મનસ્)

પાલ	આપ્રા.	સંસ્કૃત
નૃ. ૫. ૬. મનસા	નૃ. ૬. મણસા	(મનસા)
	૫. ૬. મણમા	(મનસ)

रूपाख्यानो

कुल

१ । कुल, कुल, कुल कुलई, कुलई.
२ " " " " "

च० छ० ए० मनसो	ख० छ० ए० मनसो	(मनसः)
स० ए० मनसि	स० ए० मर्णासि	(मर्णासि)

कर्म (कर्मन्)

पालि	आर्य्या०	संस्कृत
तृ० ए० कम्मणा, कम्मुना	तृ० ए० कम्मणा, कम्मुना	(कर्मणा)
च० छ० ए० कम्मुनो	च० छ० ए० कम्मुनो	(कर्मणः)
पं० ए० कम्मणा, कम्मुना	पं० ए० कम्मणा, कम्मुनो	(कर्मणः)
स० ए० कम्मणि	स० ए० कर्म्मणि	(कर्मणि)

उदाहरण—“ सिरसा, मणसा मत्थएण बंदांमि ”—मुनिबदनसूत्र.

“मणसि काठ गुलियं खाइ” प्राकृतकथासमूह-उद्घाटननी
कथा पृ० १२, पं० २२.

■ कम्मुणा बभणो होइ कम्मुणा होइ गच्छिओ ”-

उत्तराध्ययन अ० २५, गा० ३३.

આ આર્થ રૂપેની સિદ્ધિને માટે આ. હેમચંદ્રે " શેષ સશ્વતયત્
સિદ્ધમ્ " (૮-૮-૮૮૮) એ સૂત્રને રચેલું છે.

‘સ્થામનુ’ વગેરે શબ્દના પાત્તિરૂપોની વિશેષતા માટે જુઓ પાલિ.
પ્ર. ૪. ૧૩૫, અ. ૧૧-૧૨.

આર્ષશાસ્ત્રમા પચ કેટલેક સ્થલે ‘સ્યામન્’ વગેરે શબ્દના રૂપો
 ઇ પાત્તિરૂપોની જોવા વસાણા છે.

કુલઅ (કુલક)

કુલઆઈ, કુલઅઈ.

૧ 'કુલઝ

૨ ,,

,,

નાકી વધાં રૂપો 'વીર' ના અપભ્રંશ રૂપોની પેઠે સમજી લેવાના છે.

અકારાંત-સર્વાદિ-શબ્દ

નચિના શબ્દોને 'સર્વાદિ' તરીકે ગણવામા આવે છે: સઘ્વ-અપ૦ સાહુ, સઘ્વ (સર્વ), વીસ (વિશ્વ), ડહ, ડમ (ડમ), અવહ, ડવહ, ડમય (ડમય), અણ્ણ, અજ્ઞ (અન્ય), અણ્ણ (જ્ઞ) યર (અન્યતર), ઇઅર (ઇતર), કયર (કતર), કઈમ (કતમ), ણેમ, નેમ (નેમ), સમ, સિમ, પુરિમ, પુઞ્વ (પૂર્વ) અવર (અપર), દાહિણ, દક્ષિણ (દક્ષિણ), ઉત્તર, અવર, અહર (અધર), સ, મુવ (સ્વ), અંતર, તેં (તદ્), જ (યદ્) એમુ (અદસ્), ઇમ (ઇડમ્), એત

૧ કુલઅ + ડ = કુલઝ-જૂઓ સ્વરલોપ-૬ પૃ. ૧૬.

૨ 'ડવહ' રૂપ આ૦ હેમચદ્રને સમત નથી-હે૦ પ્રા૦ ધ્યા૦ ૮-૨-૧૩૮ પૃ. ૬૫. આપ્પ્રાકૃતમા 'ડમયોકાલ' પ્રયોગમા 'ડમય' ને થદલે 'ડમયો' કે 'ડમયો' ("ડમયોકાલ પિ અજિઅસતિયય" - અજિતશાતિસ્તવન ગા૦ ૩૧) રૂપ ણ વપરાયલું છે.

૩ જૂઓ પૃ. ૮૭ શબ્દ-સર્વથા વિકાર.

૪ જેમ સસ્કૃતમા 'તદ્' ની જેલુ 'ત્યદ્' પણ એક સર્વનામ ડ તેમ જ સર્વનામ પાલિમા પણ છે, એના રૂપો 'ત' ની જેલા થાય છે

સ્યો

ત્યે

ત્ય

ત્યે

પાલિપ્ર૦ પૃ. ૧૬૩ નુ છેલ્લું,

ગિપ્પણ, પ્રાકૃતમા તો આ 'ત્ય' સર્વનામ મળતુ નથી

૫ જા શબ્દના રૂપા ઉચ્ચારાત શબ્દોના પ્રસંગ જાવનારા ડ,

- (એત્), ઇક્, એક્, એગ, એઝ (એક), દુ (દ્વિ) તુમ્હ (યુમ્મત્), અમ્હ (અસ્મત્) કિ, અપ૦ કાઈ, કવણ (કિમ્), ભવન્ત (ભવતુ).
- ૧ સર્વાદિ શબ્દો વિશેષણરૂપ હોવાથી ગ્રણે લિંગે વાપરી શકાય છે.
 - ૨ 'અમુ' અને 'દુ' શબ્દ સિવાય એ વધા સર્વાદિ શબ્દો અકારાત છે, તેથી તેના વધી જાતના વધા રૂપાભ્યાનો પુંલિંગમા 'વીર' અને નપુસકમા 'કુલ' ની જેવા સમજવાના છે. જ્યાં જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે છે:
 - ૩ પ્રથમાના બહુવચનમા સર્વાદિ શબ્દોના અન્ત્ય 'અ' નો 'એ' થાય છે અને એ એક જ રૂપ પ્રથમાના બહુવચનમા વપરાય છે.
 - ૪ સર્વાદિ શબ્દોને છઠ્ઠીના બહુવચનમા 'એસિ' પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.
 - ૫ સર્વાદિ શબ્દોને સપ્તમીના એકવચનમા 'ત્થ' 'સિંસિ' 'હિ' અને 'મ્મિ' પ્રત્યય લાગે છે.

રૂપાભ્યાનો (નરજાતિ)

સબ્બ (પ્રાકૃત)

એકવ૦	બહુવ૦
૫૦-સબ્બો (સબ્બે)	સબ્બે.
વી૦-સબ્બં	સબ્બે, સબ્બા.

૧ સહસ્રાચારક શબ્દોના પ્રકરણમા 'ઉમ્મ' અને 'દુ' શબ્દના રૂપો આવશે.

૨ ગુ. ૧૨૧ નવતી ।

૩ 'સબ્બ' શબ્દના પાલિ રૂપો માટે ગુ. ૧૨૦ ઉપરનું પેલું ટિપ્પણ, તાસ મેદ જા છે

૫૦ તથા ૫૦ ગદુ. ૦ સબ્બે.

છ૦ ,, સબ્બેષ, સબ્બેસાન.

તથા પદમીના એકવચનમા 'વીર' ના પેટે 'સબ્બા' અને સપ્તમીના એકવચનમા 'વીર' ની પેટે 'સબ્બે' રૂપ થતા નથી.

ત૦-સઘ્વેણ, સઘ્વેણ

ચ૦ ૩૦-સઘ્વસ્સ

પ૦-સઘ્વત્તો,

સઘ્વાહ, સઘ્વાઓ,

સઘ્વાહિ,

સઘ્વાહિતો,

સઘ્વા

સ૦-સઘ્વત્થ, સઘ્વસિં, સઘ્વહિ,

સઘ્વમ્મિ

સઘ્વેહિ, સઘ્વેહિ, સઘ્વેહિ.

સઘ્વેસિં, સઘ્વાણ, સઘ્વાણ,

(સઘ્વાહ)

સઘ્વત્તો,

સઘ્વાહ, સઘ્વાઓ,

સઘ્વાહિ, સઘ્વેહિ,

સઘ્વાહિતો, સઘ્વેહિતો

સઘ્વામુતો, સઘ્વેમુતો

સઘ્વેમુ, સઘ્વેમુ.

સઘ્વ (શૌરસેની)

શૌરસેનીમા 'સઘ્વ' શબ્દના બધા રૂપો 'સઘ્વ' ના પ્રાકૃત રૂપો જેવા છે. પચમીના એકવચનમા વિશેષતા છે તે 'વીર' ના શૌરસેનીરૂપ પ્રમાણે સમજવી.

શબ્દ (માગધી)

પ્રથમાના એકવચનમા અને છઠ્ઠી વિભક્તિમા 'શબ્દ' ના માગધી રૂપો 'વીર' ના માગધી રૂપો જેવા જાણવા અને નાત્વી બધા 'સઘ્વ' ના શૌરસેની રૂપો પ્રમાણે સમજવા.

સન્વ (પૈશાચી)

પંચમાનું એકમત્તન ' વીર ' ના પૈશાચીરૂપ પ્રમાણે અને બાકી
બધા ' સન્વ ' ના શૌરસેની રૂપો પ્રમાણે.

સન્વ, સાઢ (અપભ્રંશ)

એકવ.

બહુવ.

૧	સન્વુ, સન્વો, સન્વ, સન્વા	સન્વે, સન્વ, સન્વા
૨	સન્વુ, સન્વ, સન્વા	સન્વ, સન્વા.
૩	મન્વેળ, સન્વેળ, સન્વે	સન્વેહિં, મન્વાહિં, સન્વહિં.
૪-૬	સન્વમ્સુ, સન્વાસુ, સન્વસુ, મન્વહો, સન્વાહો, સન્વ, સન્વા	સન્વેસિં, સન્વહ, સન્વાહ, મન્વ, સન્વા.
૭	સન્વહા, સન્વાહા	સન્વહુ, સન્વાહુ.
૮	સન્વહિં, સન્વાહિં	સન્વહિં, સન્વાહિં.

બાકી બીના બધા સર્વાદિઓના રૂપો પણ એ ' સન્વ ' (પ્રાકૃત,
શૌરસેની) સન્વ (માગધી) અને સન્વ (અપભ્રંશ) ની પેઠે કરી
લેવાના છે. તો પણ કેટલાક પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ સર્વાદિના રૂપો નીચે
પ્રમાણે આપીએ ટ્રીએ

૧ જૂઓ ૭૦ ૧૩૭.

૨ અપભ્રંશમાં ' સન્વ ' ને સ્થાન ' માઢ ' શબ્દ પણ સ્થાય છે અને
પ્રત્યક્ષ રૂપો ' સન્વ ' ના સ્પષ્ટ રૂપોની પેઠે થાય છે.

त, ण (तत्)

१ स, सो (मा० शे)

२ त, ण

३ तेण तेण, तिणा

णेण, णेण

(पै० नेन)

४-६ तस्स, तास (मा० ताह)

णम्स

से

७ तो, तम्हा, तथो

ताओ, ताउ

ताहि,

ताहितो

ता

(शो० मा० ताढो, ताढु)

(पै० तातो, ताबु)

ते, णे

ते, ता, णे, णा

तेहि, तेहि, तेहि ~

णेहि, णेहि, णेहि ~

तास, तेसि, ताण, ताण,

णेसि, णाण, णाण,

सि (मा० ताह)

तथो,

ताओ, ताउ,

ताहि तेहि,

ताहितो, तेहितो

तामुतो तेमुतो

१ केटलाक प्रयागाने अनुसारे त न बदले ण पण वपराय

छे हे० प्रा० व्या० ८-३-७०-५० ९५

त ना पालिरूपा माटे न तो पाल्प्र० ५० १४१-१४२ त

(तद्) शब्द

प० सो

ग० त, न

त० तेन नन

त

ते, ने

तेह, तभि,

नाह, नाभ इत्याद

० ता तास ' न बदले ' से ' रूप पण कोइ वैयाकरण वापरे छे

हे० प्रा० व्या० ८-३-११-५० ९७

ળત્તો,	ળત્તો,
ળાઓ, ળાટ,	ળાઓ, ળાટ,
ળાદિ,	ળાહિ, ળેહિ,
ળાહિતો,	ળાહિતો, ળેહિતો,
ળા	ળાસુંતો, ળેસુંતો.
૭ તાહે, તાલા, તડા	તેસુ, તેસું,
તમ્મિ, તર્મિસ, તહિં, તત્થ,	
ળમ્મિ, ળર્મિસ, ળહિં, ળત્થ	ળેસુ, ળેસું.

‘ ત ’ શબ્દના પ્રાકૃતરૂપો સાથે શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીનાં પણ વિશેષ રૂપો જણાવેલા છે.

‘ સલ્લ ’ ના અપભ્રંશરૂપોની પેઠે ‘ ત ’ શબ્દના અપભ્રંશરૂપો પણ સમજી લેવા, જે ફેર છે તે આ પ્રમાણે:

પ૦ ૬૦	સુ, સો, સ, સા, સં.
વી૦ ૬૦	સુ, સ, સા, સ્ર.

ઝં (યત્)

પ૦	જો (મા૦ જે)	જે.
વી૦	ઝં	જા, જે.
ત૦	જેળ, જેળં, જિણા	જેહિ, જેહિ, જેહિં.
ચ૦ છ૦	નસસ, જાસ (મા૦ જાહ)	જેસિં, જાળ, જાળ,
		(મા૦ જાહૈં).

૧ આ ત્રણે રૂપો ‘ તદા ’ ના અર્થમા જ વપરાય છે.

૨ આ ‘ ય ’ રૂપ ત્રણે લિંગમા વ્યવહારમાં આવે છે.

૩ ‘ ઝ ’ ના પાલિરૂપો માટે જુઓ પાલિય૦ પૃ૦ ૧૪૧ ય (યત્) શબ્દ.

પ૦	જમ્હા, જત્તો, જાઓ જાડ જાહિ, જાહિતો, જા (શ૦ માં જાલો, જાલુ) (પ૦ જાતો, જાતુ)	જત્તો, જાઓ, જાડ, જાહિ, જેહિ, જાહિતો, જેહિતો, જાસુતો, જેસુતો.
મ૦	જમ્મિ, જસ્તિ, જહિ, જત્પ જાહે જાલા, જહા,	જેસુ, જેસુ. ^૧

‘જ’ ના અપભ્રંશરૂપો ‘સજ્વ’ ના અપભ્રંશરૂપોની પેઠે કરી
લેવા. વિશેષતા આ પ્રમાણે.

પ૦ એ૦—જુ, જો, જ, જા, ખું^૨
બી૦ એ૦—,, ,, ,, ,,

‘(ક) કિમ્

પ૦—કો (મા૦ કે)	કે.
બી૦—ક	ક, કા.
ત૦—કેળ, કેળ, કિળા	કેહિ, કેહિં, કેહિં.
ચ૦ ડ૦—કમ્સ, કાસ	કાસ, કેસિ, કાળ, કાળ.
(મા૦ કાહ)	(મા૦ કાહેં)

૧ આ રૂપે રૂપો ‘યદા’ ના અર્થમા જ વપરાય છે.

૨ આ રૂપ રૂપે લિગમા સરખુ છે.

૩ જેવા ‘સજ્વ’ ના પાલિરૂપો છે તેવા ‘ક’ ના પણ છે. વિશેષતા
દટલી છે કે, ચ૦ ડ૦ એ૦ કિસ્સ. સ૦ એ૦ કિમ્મિ, કિમ્મિ-આ રૂપો
વધારાના થાય છે—પાઞ્ચપ્ર૦ પૃ૦ ૧૪૧.

પં૦-કમ્હા, કિળો, કાસ, કત્તો,	કત્તો,
કાઓ, કાડ,	કાઓ, કાડ,
કાહિ, કાહિતો, કા	કાહિ, કેહિ,
(શૌ૦ મા૦ કાદો, કાડુ)	કાહિતો, કેહિતો,
(પૈ૦ કાતો, કાતુ)	કાસુતો, કેસુંતો.
સ૦ કમ્મિ, કર્મિસ, કર્મિ, કત્થ	
'કાહે, કાલા, કદા	કેસુ, કેસું.

ક, કવળ, કાઈ (કિમ્) અપભ્રંશ

અપભ્રંશ રૂપાસ્થાનને પ્રસંગે 'ક' ને સ્થાને 'કવળ' અને 'કાઈ' શબ્દ પણ વપરાય છે.

'ક' ના અપભ્રંશરૂપો અને 'સવ્વ' ના અપભ્રંશરૂપો ઘણે સરખા છે. જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે

પ૦ એ૦ કુ, કો, ક, કા
કવળ, કવળો, કવળ, કવળા
કા૦ એ૦ કુ, ક, કા
કવળ, કવળ, કવળા
પ૦ એ૦ કિહે કહા, કાહા
કવળિહે, કવળહા, કવળાહા

૧. આ ત્રણ રૂપો 'કદા' ના અર્થમાં જ વપરાય છે.

૨ 'કાઈ' (કાદ) ના રૂપાસ્થાનો રૂઝગાર નામના અપભ્રંશ રૂપોની જેમ વાપરાયા છે.

'इम (इदम्)

प०—अयं, इमो (मा० इमे)

बी०—इम, इमं, ण

त०—इमेण, इमेण, इमिणा

णेण, णेणं

(पै० नेन)

च० छ०—इमस्स, अस्स, से

(मा० इमाह)

प०— इमत्तो, इमाउ, इमाओ

इमाहि, इमाहितो

इमा

(शी० मा० इमादो, इमादु) इमासुतो, इमेसुतो.

(पै० इमातो, इमातु)

स०— इमस्सि, इमम्भि, अस्सि, इह

इमेसु, इमेसु,

(एसु, एसु).

इमे

इमे, इमा, ने, णा.

इमेहि, इमेहिं, इमेहिँ.

(एहि, एहिं, एहिँ)

णेहि, णेहिं, णेहिँ.

सिं, इमेसिं,

इमाण, इमाण.

(मा० इमाहँ)

इमत्तो, इमाउ, इमाओ,

इमाहि, इमेहि,

इमाहितो, इमेहितो

१ ' इम ' ना पालिरूपो ' सव्व ' ना पालिरूपो जेदा छे.

' सव्व ' ना रूपो करता जे विशेष छे ते आ छे

प०—अय

त०—अनेन, इमिना

च० छ०—अस्स, इमस्स

प०—अस्सा, अम्हा

इमस्सा, इमम्हा

स०—अस्सि, अम्हि

इमस्सि, इमम्हि

एहि, एभि, इमेहि, इमेभि.

एच, एसान, इमेच, इमेसान,

एहि, एभि, इमेहि, इमेभि.

एसु, इमेसु

—पालिप्र० पृ० १४४-१४५ इम (इदम्) अ०२

(शौ० मा० एदेण, एदेण, (शौ० मा० एदेहि, एदेहिं,
एदिणा) एदेहिं)

(पै० एतेन, एतिना) (पै० एतेहि, एतेहिं, एतेहिं)

च० छ०—से, एअस्स सिं, एएसिं, एआण, एआण.

(शौ० एवस्स) (शौ० एदेसिं, एदाण, एदाण)

(मा० शे, एदाह) (मा० शिं, एदाहं,

(पै० एतस्स) एदाण, एदाण)

(पै० एतेसिं, एतान)

प०—एत्तो, एत्ताहे, एअत्तो एअत्तो,

एआउ, एआओ, एआउ, एआओ,

एआहि, एआहितो, एआ एआहि, एएहि,

(शौ० मा० एदाहु, एवादो) एआहितो, एएहितो,

(पै० एताहु, एतातो) एआसुतो, एएसुतो.

स०—एत्थ, अयम्मि, ईअम्मि एएसु, एएसु

एअम्मि, एअस्सि

एद, एअ (एतत्) अपभ्रश

। सत्त्व 'ना अपभ्रश रूपोनी पेठे ' एद ' के ' एअ ' ना अप
भ्रश रूपो करी लेवा. जे फेरफार छे ते आ प्रमाणे

प०—एहो

एद

वी०—,,

”

અકારાત-સર્વાદિ-શબ્દ (નાન્યતર જાતિ)

સર્વાદિ શબ્દના વધી જાતના નપુસકલિંગી રૂપાસ્થાનો પુલિંગી સર્વાદિ પ્રમાણે છે. માત્ર પ્રથમા અને દ્વિતીયામા જે વિશેષ છે તે 'કુલ' ની પેઠે સમજી લેવાનો છે. જેમકે,

સન્વ (સર્વ)

૧૦— સન્વ સન્વાણે, સન્વાઈ, સન્વાડ.

વી૦— " " "

નાકીના, 'સન્વ' ના પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચી રૂપો પ્રમાણે.

સન્વ (અપભ્રંશ).

૧૦— સન્વ, સન્વ, સન્વા સન્વાઈ, સન્વઈ.

વી૦— " " " " "

સન્વઅ (સર્વક-અપભ્રંશ)

૧૦— સન્વઅ, સન્વઆઈ, સન્વઅઈ.

વી૦— , , "

નાકીના, 'સન્વ' ના 'અપભ્રંશ' રૂપો પ્રમાણે

ત (તત્)

૧૦— ત, ણ તાણે, તાઈ, તાડ.

ણાણે, ણાઈ, ણાડ.

વી૦— ત, ણ , " "

નાકી વધા 'પુલિંગી' 'ત' પ્રમાણે.

त (अपभ्रश)

प०— त, तु, त, ता ताइ, तइ.

बी०— " " " " " "

तअ (तक-अपभ्रश)

प०— त्र, तउ तआइ, तअइ

बी०— " " " "

बाकी नधा, 'त' ना अपभ्रश रूपो प्रमाणे.

ज (यत)

प०— ज जाणि, जाई, जाइ

बी०— ज जाणि, जाइ, जाइ.

बाकीना, पुलिगी 'ज' प्रमाणे

ज (अपभ्रश)

प०— झु, जु, ज, जा जाइ, जइ

बी०— " " " " " "

जअ

प०— झु, जउ जआइ, जअइ

बी०— " " " "

बाकीना, 'ज' ना अपभ्रश रूपो प्रमाणे

किं

प०— किं कवणि, काई, काइ.

बी०— ,, ,, ,, ,,

बाकीना, पुंलिंगी 'क' नी पेटे

किं (अपभ्रंश)

प०— किं, काइ, कवणु, कवण, कवणा काई, कइ,
 कवणाई, कवणाइ,
 काईइ, काइइ,
 कीइ, किइ.

बी०— किं, काइ, कवणु, कवण, कवणा ,, ,,
 ,, ,,
 ,, ,,
 ,, ,,

बाकी बधा, 'क' ना 'अपभ्रंश' रूपो प्रमाणे.

इम (इम)

प०— इणं, इणमो, इट इमाणि, इमाई, इमाइ.

बी०— ,, ,, ,, ,, ,,

शेष, पुंलिंगी 'इम' नी जेवा.

इम, इमअ (अपभ्रंश)

प०— इमु आयाई, आयइ.

बी०— ,, ,, ,,

बाकीना, 'इम' ना 'अपभ्रंश' रूपोनी पेटे.

१ जओ पृ० १४३-१४४. २ जओ पृ० १४४. ३ का +
 रई=कीइ-जओ पृ० १६ स्वरलोप. ४ जओ पृ० १४४. ५ जओ पृ०
 १४५. ६ जओ पृ० १४६.

एअ (एतत्)

૫૦— एत, एतं, इतं, इत्थम् एताणि, एताँ, एताइं.

ની૦— एअ ” ” ”

શેષ, પુલિંગી ‘ એઅ ’ ની પેઠે.

एद्, एअ (अपभ्रश)

૫૦— एद् एईइ, एइइ.

ની૦— ” ” ”

શેષ ‘ એઅ ’ ના ‘ અપભ્રશ ’ રૂપોની પેઠે.

‘ યુષ્મદ્ ’ અને ‘ અસ્મદ્ ’ ના રૂપો ત્રણે લિંગમા એક સરખા પાપ છે અને એ આ પ્રમાણે છે.

तुम्ह (युष्मद्)

૫— एकव०—त, तु, तुव, तुह, तुम (त्वम्)

૧ જૂઓ પૃ૦ ૧૪૬ ૨ જૂઓ પૃ૦ ૧૪૭.

૩ તુમ્હ (યુષ્મદ્)-પાલિકૃપો

૧ ત્વ તુમે (ત્વો)

તુવ

૨ ત્વ (તુમ્હ) તુમે, તુમ્હાક (તુમ્હ)

તુવ

(ત્વો)

ત્ત

ત્ત

૩-૫ ત્વયા, ત્વા (૫૦-ત્વમ્હા) તુમ્હેઈ, તુમ્હેમિ (ત૦-ત્વો)
(ત૦-ત્વે)

૪-૬ ત્વ, તુદ્, તુમ્હ (ત્વે) તુમ્હાક (ત્વો)

૭ ત્વયિ, ત્વય

તુમ્હેયુ

-જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૫૧.

बहुव०—भे, 'तुम्हे, तुज्झ, तुम्ह, तुम्हे, उम्हे (यूयम्)

दु—एकव०—तं, तुं, तुम, तुवं, तुह, तुमे, तुए (त्वाम्)

बहुव०—वो, तुज्झ, तुम्हे, तुम्हे, उम्हे, भे (युष्मान्-वः)

त—एकव०—भे, दि, दे, ते, तइ, तए, तुमं, तुमइ, तुमए, तुमे,
तुमाइ (त्वया)

बहुव०—भे, तुम्हेहि, उज्जेहि, उम्हेहिं, तुम्हेहिं,
उम्हेहिं—(युष्माभिः)

पं—एकव०—तुम्ह, तुम्भ, तंहितो, (त्वत्)

तइत्तो, तइओ, तइउ, तइंहितो.

तुवत्तो, तुवाओ, तुवाउ, तुवाहि, तुवाहितो, तुवा.

तुमत्तो, तुमाओ, तुमाउ, तुमाहि, तुमाहितो, तुमा.

तुहत्तो, तुहाओ, तुहाउ, तुहाहि, तुहाहितो, तुहा.

तुम्भत्तो, तुम्भाओ, तुम्भाउ, तुम्भाहि,

तुम्भाहितो, तुम्भा.

बहुव०—तुम्भत्तो, तुम्भाओ, तुम्भाउ, तुम्भाहि,
तुम्भेहि, तुम्भाहितो, तुम्भेहितो, तुम्भासुतो,
तुम्भेसुतो. (युष्मत्)

तुम्हत्तो, तुम्हाओ, तुम्हाउ, तुम्हाहि, तुम्हेहि,

तुम्हाहितो, तुम्हेहितो, तुम्हासुतो, तुम्हेसुतो.

उम्हत्तो, उम्हाओ, उम्हाउ, उम्हाहि, उम्हेहि,

उम्हाहितो, उम्हेहितो, उम्हासुतो, उम्हेसुतो.

उम्हत्तो, उम्हाओ, उम्हाउ, उम्हाहि, उम्हेहि,

उम्हाहितो, उम्हेहितो, उम्हासुतो, उम्हेसुतो.

१. युष्मद्-शब्दना रूपोमा जावला 'न्व' नो विकल्पे 'ज्झ' अने 'न्' बाय छे. उम्भे, तुम्भे, उम्हे इत्यादि.

च० छ०—एकव०—तइ, तु, ते तुम्ह, तुह, तुह, तुव, तुम, तुमे,
तुमो, तुमाइ, दि, दे, इ, ए, तुब्भ, उब्भ, उय्ह
(तुम्यम् तव ते)

बहुव०—तु, वो, मे, तुब्भ, तुब्भ, तुब्भाण, तुब्भाण,
तुवाण, तुवाण, तुमाण, तुमाण, तुहाण, तुहाण,
उम्हाण, उम्हाण तुम्हाहँ
(युष्मभ्यम्—युष्माकम्—व)

स०—एकव०—तुमे, तुमए, तुमाइ, तइ, तए (त्वयि)
तुम्भि, तुवम्भि, तुमम्भि, तुहम्भि, तुब्भम्भि
बहुव०—तुसु, तुवेसु, तुमेसु, तुहेसु, तुब्भेसु (युष्मासु)
'तुवसु, तुमसु, तुहसु, तुब्भसु, 'तुब्भासु,

'अम्ह (अस्मद्)

प०—एकव०—म्भि, अम्भि, अम्हि, ह, अह, अहय (अहम्)
(मा० हगे)

१ २ आ रूपो आ० हसचद्रना मते यता नथी—हे० प्रा०
व्या० ८-३-१०३, पृ० १०२.

३ अम्ह (अस्मद्)—पालिरूपो

१ अह	मय अम्हे (अस्मा) (नो)
२ भ, मम (अम्ह)	अम्हाक, अम्हे (अम्ह) (अस्मा) (नो)

३-५-मया (त०-मे)	अम्हाइ, अम्हभि (त०-नो)

४-६-मम, मम (मे)	अस्माक, अम्हाक (च०-नो)

मय्ह, अम्ह

७ मयि	अम्हमु (अस्मानु)

—वृ० पानिग्र० प० १ ३-१५४

बहुव०—अम्ह, अम्हे, अम्हो, मो, वयं, मे (वयम्)
(मा० हगे)

दु- एकव०—णे, णं, मि, अम्मि, अम्ह, मम्ह, मं, ममं, मिम,
अहं—(माम्—मा)

बहुव०—अम्हे, अम्हो, अम्ह, णे (अस्मान्—नः)

त- एकव०—मि, मे, ममं, ममए, ममाइ, मइ, मए, मयाइ, णे (मया)

बहुव०—अम्हेहि, अम्हाहि, अम्ह, अम्हे, णे (अस्माभिः)

प- एकव०—मइत्तो, मइओ, मइउ, मईहिंतो. (मत्)

ममत्तो, ममाओ, ममाउ, ममाहि, ममाहिंतो, ममा.
महत्तो, महाओ, महाउ, महाहि, महाहिंतो, महा.
मज्झत्तो, मज्झाओ, मज्झाउ, मज्झाहि, मज्झाहिंतो,
मज्झा.

बहुव०—ममत्तो, ममाओ, ममाउ, ममाहि, ममेहि,—(अस्मात्)

ममाहिंतो, ममेहिंतो, ममासुतो, ममेसुंतो. •

अम्हत्तो, अम्हाउ, अम्हाओ, अम्हाहि, अम्हेहि,
अम्हाहिंतो, अम्हेहिंतो, अम्हासुतो, अम्हेसुंतो.

च, छ- एकव०—मे, मइ, मम, मह, मज्झ, मज्झं, अम्ह, अम्ह
(मद्यम्—मे—मम)

बहुव०—णे, णो, मज्झ, अम्ह, अम्हं अम्हे, अम्हो,

अम्हाण, णं, ममाण, णं, महाण, णं, मज्झाण, णं,
अम्हाहँ (अस्मभ्यम्—अस्माकम्—नः)

स- एकव०—मि, मइ, ममाइ, मए, मे (मयि)

अम्हभि, ममम्मि, महम्मि, मज्झाभि.

बहुव०—^१अम्हेसु, ममेसु, महेसु, मज्जेसु (अस्मासु)
^२अम्हसु, ममसु, महसु, मज्जसु, अम्हासु.

तुम्ह (तुप्पद्) अपभ्रञ्ज

प०—	तुहु	तुम्हइ, तुम्हे
बी०—	પદ, તદ	” ”
ત०—	” ”	તુમ્હેહિં.
વ०	છ०—તડ, તુજ્જ, તુઘ	તુમ્હહ
પ०—	” ” ”	”
સ०—	પદ, તદ	તુમ્હાસુ, તુમ્હાસુ

અમ્હ (અસ્મદ) અપભ્રંશ

પ०—	હડ	અમ્હइ अम्हे.
बी०—	મદ	” ”
ત०—	મદ	અમ્હેહિં.
વ०	છ०—મહુ, મજ્જુ	અમ્હહ
પ०—	” ”	
સ०—	મદ,	અમ્હાસુ, અમ્હાસુ

आकारात् शब्दनां प्राकृत रूपाख्यानी (नरजाति)

आकारात् नामोना रूपाख्यानोना प्रयोग विशेष विरल छे तो
 पण प्रसंगवशे तेना रूपाख्यानोनी प्रक्रिया नणावीए छीए

૧ જુઓ પૃ. ૧૨૭—તદયા છ ૧ સચમી.

૨-૩ જુઓ પૃ. ૧૫૩ નુ ટિપ્પવ દે. પ્રા. બ્યા. ૮-૩-

૧૧૭, પૃ. ૧૦૪

- ૧ અકારાત નામને લાગતા પ્રત્યયો આકારાત નામને લગાડવાથી તેના રૂપાસ્થાનો તૈયાર થાય છે
- ૨ માત્ર એક પંચમીનો 'હિ' પ્રત્યય આકારાત નામને લાગતા નથી.
- ૩ પ્રત્યય વિનાને મ્યલે ષ્ટલે જ્યા શૂન્ય છે ત્યા મૂલ આને જ રૂપાસ્થાન તરીકે સમજવું
- ૪ સંબોધનના રૂપો પ્રથમાની જેવા વાય છે

હાહા

પ૦—હાહા	હાહા.
ચી૦—હાહા	”
ત૦—હાહાણ, હાહાણ	હાહાહિં, હાહાહિં, હાહાહિં”
ચ૦ હ૦—હાહસ્સ	હાહાણ, હાહાણ
[તા૦ ચ૦ હાહે, હાહસ્સ	” ”]
પ૦—હાહતો, હાહાબો,	હાહતો, હાહાબો,
હાહાડ, હાહાહિંતો	હાહાડ, હાહાહિંતો
	હાહામુતો.
સ૦—હાહા (હ) મિ	હાહામુ, હાહામુ
સ૦—હે હાહા !	હે હાહા !

૧ રીતે કિલાલ્પા ('કિલાલ્પા) મોવા (મોષા) અને સોમવા (સોમષા) વગેરે શબ્દોના રૂપો સમજવા

૧ પદ્મપાષાંધ્રિકાને મટે વૃદ્ધતથા સ્ત્રીના નામનો અલ્પ સ્વર રૂપ થાય છે એવા 'કિલાલ્પા' 'મોષા' અને 'સોમષા' નું પ્રાર્થ

નાન્યતર જાતિમા તો કોઈ શબ્દ આકારાત્ત હોતો ન નથી
(જુઓ પૃ. ૧૨૩-નામના અન્ત્યસ્વરનો ફેરફાર-નિ. ૨)

આકારાત્ત શબ્દના શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીના રૂપો
'હાહા' ના પ્રાકૃત રૂપો જેવા ધાય છે, જ્યાં ને વિશેષ છે તે
'વીર' ની પેટે સમજવાનો છે

આકારાત્ત શબ્દના અપભ્રંશના રૂપો 'વીર' ના અપભ્રંશ રૂપોની
જેવા પ્રાય ધનાવધાના છે

ફકારાત્ત, ઉકારાત્ત શબ્દના પ્રાકૃત રૂપાલ્પાનો (નરજાતિ)
પ્રત્યયો.

નરજાતિના અને નાન્યતરજાતિના દરેક ફકારાત્ત અને ઉકારાત્ત
નામોને નીચે જણાવેલા પ્રત્યયો લગાડવાના છે

પ્રાકૃત ભાષાના પ્રત્યયો.

	एकवचन	बहुवचन
प०—	०	अउ अओ, णो. ३
बी०—	+	णो, ०

રૂપ 'ફિલાલ્પ' 'ગોષ' અને 'શામ્પ' વને છે અને શામ્પ યતુ
હોવાથી ૫ વળે શબ્દોના રૂપો યરાયર 'વીર' ની ત્રવા ધાય છે
" ક્ષિપ " ૧-૨-૪૭, પૃ. ૮૦ વદ્માપાલ.

पट्मा०	हे०
प० ए० किलाल्पो	प० ए० किलाल्वा
„ गावो	„ गावा
समन्त्रो	„ शोमन्त्र

પટ્માપા.ના ઉપયુક્ત નિયમને યદલે આ. હેમચંદ્ર જાનવમ કરે
છે ત માટે જુઓ પૃ. ૧૨૩-નામના અન્ત્યસ્વરનો ફેરફાર-નિ. ૧.

ત૦—	ળા	+
ચ૦ છ૦—	ળો, +	+
પ૦—	ળો, +	+
સ૦—	+	+
સં૦—	*	અડ, અઓ, ળો, ૦

પ્રાકૃત પ્રત્યયોને લગતા નિયમો.

૧ જ્યાં જ્યાં ૦ છે ત્યાં મૂળ અંગને, અંતે દીર્ઘ કરીને વાપરવાનું છે.

૨ જ્યાં જ્યાં + છે ત્યાં અકારાત નામને લગતા પ્રત્યયો પણ સમજવાના છે. માત્ર પચ્ચમીનો એક 'હિ' પ્રત્યય લેવાનો નથી.

૩ જ્યાં * છે ત્યાં (સંબોધનના એકવચનમા) મૂળ અંગને અંતે વિકલ્પે દીર્ઘ કરવાનો છે.

૪ પંચમીના સ્વરાદિ, સકારાદિ અને હકારાદિ પ્રત્યયો પર રહેતા અંત્ય 'હ' અને 'ડ' નો દીર્ઘ થાય છે.

૫ તૃતીયા, પછી અને સષ્ટમીના બહુવચનના પ્રત્યયો પર રહેતા અંત્ય 'હ' અને 'ડ' નો દીર્ઘ થાય છે.

૬ ઉકારાત નામોને પ્રથમાના બહુવચનમા એક 'અવો' પ્રત્યય પણ વધારે લાગે છે:—ભાણુ + અવો=ભાણવો (સં૦ માનવઃ)

૧ જુઓ પૃ૦ ૧૨૫. 'પ્રાકૃત પ્રત્યયોને લગતા નિયમો' ના મધ્યાધ્યા નીચે (પૃ૦ ૧૨૬ માં) અપાવેલુ કાર્ય અર્ધિ-હકારાત અને ઉકારાતના-વધુ નથી.

રૂપાખ્યાનો

इसि (ऋषि)

પ૦	इसी	इसउ, इसओ, इसिणो, इसी.
बी०	इसि	इसिणो, इसी.
त०	इसिणा	इसीहि, इसीहिं, इसीहिं.
च०, छ०	इसिणो, इसिस्स	इसीण, इसीणं.

૧ કોઈને મતે શ્વરાત અને ડકારાત શબ્દોનુ પ્રથમાનું એક વચન દ્વિતીયાના એકવચનની જેલુ પળ થાય છે—જેમકે—इसी, इसि ।
विहू, विहु । हे० मा० व्या० ८-३-१९, पृ० ८४.

इकारांतनां पालिरूपो.

इषि

૧	इषि	इसी, इसयो.
૨	इषि	इसी, इसयो.
૩	इषिना	इसीहि, इसीभि.
૪-૬	इषिनो, इषिस्स	इसीन.
૫	इषिना, इषिस्मा, इषिम्हा	इसीही, इसीभि.
૭	इषिस्सि, इषिम्हि	इषिमु, इसीमु.
૮૦	इषि !, इषे !	इसी !, इसयो !

પ્રાકૃતના ‘પો’ પ્રત્યયની પેટે પાલિમા પણ પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના बहुवचनमा ‘नो’ प्रत्यय चपराएलो છે. “ सारमतिनो, सम्मादिठिनो, मिच्छादिठिनो, यजिरखुदिनो, अधिपतिनो, जानिपतिनो ” વગેરે.

પાલિમા અગ્નિ (अग्नि), મુનિ, આદિ, ગિરિ, રષિ (रश्मि) સત્ત (सत्त) અને વામણિ (वामणी) શબ્દોના રૂપોમા વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે

[ता० च० इस्ये, इसिणो, इसिस्स इसीण, इसणि]
 च० छ०— (माग० इशिह) (मा० इशिहँ)
 प० इसिणो, इसित्तो, इसीओ, इसित्तो, इसीओ, इसडि,
 इसीउ, इसीहिन्तो इसीहिन्तो, इसीसुतो.

अग्नि.

एकव०

बहुव०

प०—अग्निनि, गिनि

अग्निथो (वधाणना रूपो)

स०—अग्निनि

॥

स०—अग्नि ।

मुनि

उ०—मुने (मुने)

(वधाणना रूपो)

आदि

स०—आदो (आदो)

(वधाणना रूपो)

आदु

आदि

आदिनि

गिरि

स०— गिरे

(वधाणना रूपो)

रसि

त०— रसेन

(वधाणना रूपो)

सखि

प०—सखा

सखायो, सखानो,

सखिनो, सखा.

बी०—सखार

सखान

सखानो, सखिनो,

सखाय

सखायो, सखी.

सख

સં—ભાણુસિ, ભાણુમ્મિ

માણૂમુ, માણૂસુ

સં—ભાણુ ! માણૂ !

માણુણો ! માણવો ! માણઓ !

માણડ ! માણૂ !

ए प्रमाणे जउ (यदु) धम्मण्णु (धमंज्ञ), सव्वण्णु (सर्वज्ञ),
दइवण्णु (दैवज्ञ), गुरु, गउ (गो), साहु (साधु), बन्धु, वपु
(वपुष्), मेरु, कारु, घणु (धनुष्), सिंधु, वेउ (वेतु), विज्जु
(विद्युत्), राहु, सकु (शकु), उच्छु (इक्षु), पवासु (प्रवासिन्),
वेलु (वेणु), सेउ (सेतु), मच्चु (मृत्यु), 'खलपु (खलपू),
गोउभु (गोत्रभू), सरभु (शरभू), अभिभु (अभिभू), अने सयभु
(स्वयभू) वगेरे शब्दोना प्राकृत, शौरसेनी, मागधी अने पेशाचीना
रूपो समजवाना छे

૫ અભિધુના

સં

આમભૂ ! અભિમૂવો !

ગાકીના 'માનુ પ્રમાણે

સહમૂ, સઘ્વઙ્ગુ

(વધારાના)

૧-૨-૪૦ વહુવચન

સહમુને

૧-૨-૪૦ ,,

સઘ્વઙ્ગુ, સઘ્વઙ્ગુના

—પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૨-૧૩

ગાકાના 'અમિમૂ' પ્રમાણે

૧ આ છઠ્ઠા પાંચ શબ્દોના સર્વોધનના એકવચનમા તે ॥
શબ્દનુ એકલુ મૂળ જગ જ વપરાય છે હે સલ્પુ ! હે માત્તમુ ! હે
સરમુ ! વગેરે.

'અમુ (અદસ્)

[આ શબ્દ સર્વાદિમાં છે છતાં એના રૂપો વિશેષે કરીને 'ભાણુ' ના રૂપો સાથે મળતા આવે છે માટે એને 'ભાણુ' ના રૂપો પછી મૂકવામા આવ્યો છે.]

૫૦- અહ, અમૂ, 'અસો અમુળો, અમવો, અમડ, અમઓ,
અમૂ.

વી૦- અમું અમુળો, અમૂ.

સ૦- અયમ્મિ, અમૂસુ, અમૂસુ

હામ્મિ,

અમુમ્મિ

રોપ રૂપો 'ભાણુ' ની જેવા

૧ અમુ (અદસ્) નાં પાલિકરૂપો

૧ અમુ અમૂ, અમુયો

૨ અમુ " "

૩ અમુના અમૂદિ, અમૂભિ.

૪-૬ અમુનો અમૂસ, અમૂસાન.

અનુસ (સ૦ અમુપ્પ)

૫ અમુના, અમૂદિ, અમૂભિ.

અમુસ્મા (સ૦ અમુપ્પાત્)

અમુમ્હા

૭ અનુસ્મિ (સ૦ અમુપ્પિન્) અમૂમુ-

અમુમ્હિ

ત્રીજો પાલિકૃ. પૃ. ૧૪૭.

૨ આ જાણ્યરૂપ સ૦ 'અસો' ઉપરથી થયેલું છે-ત્રીજો પૃ. ૭
નિ. ૧૨ ઔ=ઓ. " અણો ઉત્તમકાણિ ચ ' સૂત્રકૃ. અ. ૧, ૩. ૩,
ગા. ૮.

‘ ઇસિ ’ અને ‘ માણુ ’ શબ્દના પ્રાકૃત રૂપોની સાથે જ શૌર-
સેની, માગધી અને પૈશાચીના વધારાના રૂપો જનાવેલ છે.

અપભ્રંશમા જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે
અપભ્રંશમાપાના પ્રત્યયો.

एकव०	बहुव०
પ૦— ■	૦.
બી૦— ૦	૦.
ત૦— ણ, ણ, મ્	હિં.
ચ૦ છ૦— ૦	હુ, હ
પ૦— હે	હુ.
સ૦— હિ	હિં, હુ.
સ૦— ૦	હો, ૦.

જ્યાં જ્યાં ૦ છે ત્યાં મૂળ અગને જ અતે વિકલ્પે લીધ કરીને
વાપરવાનું છે.

અપભ્રંશના વધા પ્રત્યયો પર રહેતા મૂળ અગને અતે વિકલ્પે
લીધ થાય છે

અપભ્રંશ-રૂપાલ્પાનો

इसि

પ૦—	इसि, इसी	इसि, इसी
બી૦—	, ■	” ■
ત૦—	इसिण, इसिण, इसीण, इसीण, इसिए, इसिए, इसिं, इसीं	इसिहिं, इसीहिं.

ચ૦ છ૦—ઇસિ, ઇસી

ઇસિહુ, ઇસીહું,
ઇસિહં, ઇસીહં.

પ૦— ઇસિહે, ઇસીહે

ઇસિહુ, ઇસીહુ.

સ૦— ઇસિહિ, ઇસીહિ

ઇસિહિં, ઇસીહિં;
(ઇસિહુ, ઇસીહુ)

સ૦— ઇસિ ! ઇસી !

ઇસિહો ! ઇસીહો !
ઇસિ ! ઇસી !

ए प्रमाणे दरेक इकारात पुछिमी शब्दना अपभ्रश रूपो समनवाना छे.

भाणु.

પ૦— भाणु, भाणू

भाणु, भाणू.

बी०— ” ”

” ”

ત૦— भाणुण, भाणूण,

भाणूहिं, भाणूहिं.

भाणूण, भाणूण,

भाणूए, भाणूए,

भाणु, भाणू

ચ૦ છ૦—भाणु, भाणू

भाणुहु, भाणूहु;

भाणूह, भाणूह.

પ૦— भाणुहे, भाणूहे

भाणुहु, भाणूहु.

સ૦— भाणुहि, भाणूहि

भाणूहिं, भाणूहिं,

(भाणुहु, भाणूहु)

સ૦— भाणु ! भाणू !

भाणूहो ! भाणूहो !

भाणु ! भाणू !

ए प्रमाणे दरेक उकारात पुछिमी शब्दना अपभ्रश रूपो समनवाना छे.

સ્વાસ વિશેષતા:

[શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમા 'ઇન્' છેઢા-વાઢા 'ઇકારાત' નામોના અંત્ય 'ન્' નો સંબોધનના એકત્વચનમાં વિકલ્પે 'આ' થાય છે:

હે ઢઢિઆ ! હે ઢંઢિ !

હે સુહિઆ ! હે સુહિ (સુલિન્)

હે તવસ્તિઆ ! હે તવસ્તિ !

હે કંચુહિઆ ! હે કચુહિ ! (કઠ્ચુકિન્)

હે મળસ્તિઆ ! હે મળસ્તિ ! (મનસ્વિન્)]

દ પ્રમાણે અગ્નિ (અગ્નિ), મુણિ (મુનિ), બોહિ (બોધિ), સાધિ, રાસિ (રાશિ), ગિરિ, રવિ, કહિ (કવિ) કવિ, (કપિ કવિ), અરિ, તિમિ, સમાહિ (સમાધિ), નિહિ (નિધિ), વિહિ (વિધિ), ઢઢિ (ઢઢિન્), કરિ (કરિન્), તવસ્તિ (તપસ્વિન્),

૧ પ્રાકૃતમા અને પાલિમા 'ઢઢિ' વગેરે 'ઇન્' છેઢાવાઢા શબ્દોના રૂપો સાધારણ ઇકારાત શબ્દની પેઢે થાય છે. તો વળ પાલિમા દ 'ઇન્' છેઢાવાઢા શબ્દોના કેટલાક વધારાના રૂપો સાધારણ ઇકારાત કરતા ડુદા પડે છે અને તે વધા આ પ્રમાણે છે (જે રૂપો ડુદા પડે તેને વધારે મોટા અથરોમા મૂકેલા છે).

૧ ઢંઢી

ઢઢી, ઢંઢિયો, ઢઢિનો.

૨ ઢંઢિય, ઢઢિનં, ઢઢિ

ઢઢી, ઢંઢિયે, ઢંઢિને, ઢઢિનો.

૩ ઢઢિના

ઢઢીહિ, ઢઢીમિ.

૪ ઢઢિનો, ઢઢિસ્થ

ઢઢીન

૫ ઢઢિના, ઢઢિમ્હા,

ઢઢીહિ, ઢઢીમિ.

ઢઢિસ્મા

૬ ઢંઢિનો, ઢઢિસ્થ

ઢઢીન

‘ગામણિ (ગ્રામણી), પણિ (પ્રણી), સેનાણિ (સેનાની), પહિ (પ્રધી) અને સુહિ (સુધી) વગેરે શબ્દોના પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીનાં રૂપો સમજવાના છે.

‘માણુ (માનુ)

૫૦-માણૂ	માણુનો, માણવો, માણઓ, માણડ, માણૂ
વી૦-માણુ	માણુનો, માણૂ
ત૦-માણુણા	માણૂહિ, માણૂહિં, માણૂહિં
ચ૦ છ૦-માણૂનો, માણૂસ્સ	માણૂન, માણૂન

૭ દંદિણિ દંદિને દંડીસુ દંદિનેસુ
દંદિસ્મિ, દંદિન્મિ

સ૦ દંદિ ! દંડી ! દંદિનો !

—પાલિય૦ પૃ૦ ૧૩૨ ‘દંડી અને તેનું ટિપ્પણ

૧ આ છેલ્લા પાંચ શબ્દોના સ્વોધનના એકવચનમાં તે તે શબ્દનું એકલું મૂળ અગ જ વપરાય છે હે ગામણિ ! હે પણિ ! હે સેનાણિ ! વગેરે

૨ ઉકારાતના પાલિરૂપો

માનુ

૧ માનુ	માનૂ, માનવો
૨ માનુ	,
૩-૫ માનુના	માનૂહિ, માનૂમિ
૫ માનુસ્મા, માનુસ્મા	
૪-૬ માનુનો, માનુસ્સ	માનૂન

[તા૦ ચ૦-માળવે માળુળો, માળુસ્સ]

(માગ૦ માળુહ)

(માગ૦ માળુહે)

૫૦-માળુળો, માળુત્તો, માળૂઓ,
માળૂડ, માળૂહિતોમાળુત્તો, માળૂઓ,
માળૂડ, માળૂહિતો
માળૂસુતો

(શૌર૦ માળુદો, માળુડુ)

(માગ૦ માળુદો, માળુડુ)

(પેશા૦ માળુતો, માળુડુ)

૭ માળુસિં, માળુમ્હિ

માળુસુ

૪૦ માળુ !

માળુ ! માળવે ! માળવો !

પ્રાકૃતના ' જો ' પ્રત્યયની પેઠે પાલિમાં પણ પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના રજુવચનમાં ' નો ' પ્રત્યય વપરાયેલો છે ' હેતુનો, જન્તુનો, ગહનો ' ' ઘેરે

પાલિમાં હેતુ, જન્તુ અભિમૂ, સહનૂ, સવ્વજ્ઞૂ શબ્દોના રૂપોમાં વિશેષતા છે તે જા પ્રમાણે ~

હેતુ, જન્તુ

રજુવચન

૧ હેતુયો, જન્તુયો

(વધારાના રૂપો)

૨ " "

એકવચન

૭ હેતો ૪૦ (હેતો)

(વધારાના રૂપો)

અભિમૂ (વધારાના રૂપો)

૧ અભિમૂ

અભિમૂ, અભિમુત્તો

૨ અભિમું

इकारात अने उकारात शब्दना प्राकृत रूपाख्यानो (नान्यतर जाति)

‘दहि (दधि)

૧ દહિ દહીણિ, દહીં, દહીં

૨ ” ” ”

સં-દહિ ! ” ! ” ! ” !

વાકી બધા તેતે ભાષા પ્રમાણે इकारात પુલિંગી ‘इसि’ ની જેવા

૧ જૂઓ અકારાત નપુસક નામોનુ પ્રકરણ અને તને લગતા પ્રત્યયો સથા નિયમો--પૃ૦ ૧૨૩-૧૨૪

૨ ધોદને મતે इकारात અને उकारात નપુસક નામોના પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના એકચ્ચનમા જાવા જે રૂપો થાય છે

दहि, दहिँ (સં દધિ, દધિँ)

महु, महु (સં મધુ, મધુ)

—દે૦ પ્રા૦ ધ્યા૦-૮-૩-૨૫, પૃ૦ ૮૫

તાદર્શ્ય ઝર્યમા સસ્ટૃતના રૂપને મઝતુ ‘दहिणे’ (दप्न) અને ‘महुण’ (मधुने) રૂપ પણ વપરાય છે

નપુસકર્લિંગી इकारातના અને उकारातના પાલિકરૂપો ‘दधि’

૧ दधि (दधि) दधी, दधीनि

૨ दधि ” ”

इय, इकारात પુલિંગી ‘इसि’ પ્રમાણે.

૩ ‘गामनी’ના પારિરૂપો

गामनि गामनी, गामनान

गामान ” ”

યોપ इकारात પુલિંગી ‘गामनी’ પ્રમાણે

દ પ્રમાણે સાત્થિ (સત્થિ), વારિ, અચ્છિ (અક્ષિ), સુરિ (સુરિ), અફરિ (અતિરિ) અને ગામણિ (ગ્રામણી) વગેરે શબ્દોના રૂપો પણ સમજવા.

મહુ (મધુ)

૧ મહુ	મહૂણિ, મહૂઈ, મહૂડ
૨ "	" " "
સં મહુ ।	" , "

બાકી વધા તે તે માપા પ્રમાણે ઉચ્ચારત પુલિંગી ' માણુ ' ની જેવા

દ પ્રમાણે દાહ, વત્થુ (વસ્થુ), ચિત્તગુ (નિત્રગુ), સુગુ, ઘસુ, અબુ, અસુ-અસ્તુ (અશ્તુ) નત (જતુ), વહુ અને લહુ (લધુ) વગેરે શબ્દોના રૂપો પણ સમજવા.

૧ ' મધુ '

૧ મધુ	મધૂ, મધૂનિ
૨ મધુ	" "

રેષ, ઉચ્ચારત પુલિંગી ' માત્રુ ' પ્રમાણે

' માત્રમ્ ' ના પાલિરૂપો

માત્રમ્	મોત્રમ્, મોત્રનૂનિ
મોત્રમ્	મોત્રમ્, મોત્રનૂનિ

રેષ, ઉચ્ચારત પુલિંગી ' માત્રમ્ ' પ્રમાણ —

જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૧૩-૧૧૫ અને ઇના ટિપ્પણ

‘અમુ (અદસ્)

૫૦— અહ, અમુ અમૂઝ, અમૂઝે, અમૂણિ

બી૦— અમું ” ” ”

બાકી બધા ‘પુલિંગી’ ‘અમુ’ ની પેટે.

દહિ (અપભ્રશ)

૧ દહિ દહીઝ, દહિઝ

૨ ” ” ”

બાકી બધા ‘હિતિ’ ના અપભ્રશ રૂપોની જેવા.

મહુ (અપભ્રશ)

૧ મહુ મહૂઝ મહૂઝે

૨ ” ” ”

બાકી બધા ‘માણુ’ ના અપભ્રશ રૂપોની જેવા.

‘ઋકારાંત શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપાલ્પ્યાનો (નરજાતિ)

ઋકારાત્ત નામોની બે જાત છે—કેટલાક ઋકારાત્ત નામ વિશેષ્યરૂપે વપરાય છે અને કેટલાક ઋકારાત્ત નામ વિશેષણરૂપે વપરાય છે

૧ ‘અમુ’ ના પાલિરૂપો

૧ અમુ ’ અમૂ

૨ ” ”

શેષ પુલિંગી ‘ ‘અમુ’ પેટે—જૂઓ પાલિય. ૦ પૃ. ૧૪૮

૨ જૂઓ પૃ. ૧૬૬

૩ જૂઓ પૃ. ૧૨૧ નામના પ્રકારે.

વિશેષ્યરૂપ—જાયાયર (જામાતૃ), પિયર (પિતૃ), માયર (માતૃ) વગેરે ।

વિશેષણરૂપ—કતાર (કર્તૃ), દાયાર (દાતૃ), મતાર (મર્તૃ) વગેરે ।

[આ ભેદને છીંચે એક જાતના પણ એ વજ્રે નામોના રૂપોમા વિશેષ અંતર છે.]

ઋકારાત (વિશેષ્યવાચક),

૧. પ્રથમાનું અને દ્વિતીયાનું એકવચન શાદ કરતા વધી વિભક્તિ-ઓમા વિશેષ્યવાચક ઋકારાત નામના અન્ત્ય ' ઋ ' નો વિકલ્પે ' ઊ ' થાય છે.
૨. પ્રથમાથી લઈને વધી વિભક્તિઓમા વિશેષ્યવાચક ઋકારાત નામના અન્ત્ય ' ઋ ' નો ' અર ' થાય છે.
૩. પ્રથમાના એકવચનમા વિશેષ્યવાચક ઋકારાત નામનું આઠારાત રૂપ પણ વિકલ્પે વપરાય છે.
૪. સંબોધનના એકવચનમા વિશેષ્યવાચક ઋકારાત નામના અન્ત્ય ઋ નો ' અ ' અને ' અર ' વિકલ્પે થાય છે.

[સૂચના -ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રથમાથી લઈને વધી વિભક્તિઓમા ઋકારાત નામ આઠારાત અને ઊઠારાત વને છે માટે તેના રૂપાસ્થાનોની પ્રક્રિયા, ' જિણ ' અને ' માણુ ' ના રૂપા-સ્થાનોની પ્રક્રિયા જેવી સમજવાની છે. અહીં તો માત્ર ' સગલનાં માટે તેના રૂપાસ્થાનો આપીએ છીએ.]

'પિટ, પિઅર (પિતૃ)

૫૦- પિઆ, પિઅરો (મા૦ પિઅલે)	પિઅરા, પિઅણા, પિઅવો, પિઅઓ, પિઅડ, પિઝ.
બી૦- પિઅર	પિઅરે, પિઅરા, પિઅણો, પિઝ.
ત૦- પિઅરેણ, પિઅરેણં, પિઅણા	પિઅરેહિ, પિઅરેહિં, પિઅરેહિં, પિઝહિ, પિઝહિં, પિઝહિં.
ચ૦, છ૦-પિઅરસ્સ (મા૦ પિઅલાહ)	પિઅરાણ, પિઅરાણં, (મા૦ પિઅલાહું)
પિઅણો, પિઅમ્સ	પિઝણ, પિઝણં.
૫૦- પિઅણો, પિઅત્તો, પિઝઓ, પિઅડ, પિઝહિતો,	પિઅત્તો, પિઝઓ, પિઅડ, પિઝહિતો, પિઝમુંતો.

૧ ઋક્ષારાંતનાં પાલિકૃપો

પિતૃ

૧ પિતા	પિતરો (પિતા).
૨ પિતર	પિતરો, પિતરે.
૩ પિતરા (પિત્યા, પેત્યા) પિતુના	પિતરેહિ, પિતરંભિ. પિતૃહિ, પિતૃભિ.
૪-૬ પિતૃ, પિતુનો, પિતુસ્ત	પિતરાન, પિત્યાન. પિતૃન, પિતૃઘ.
૫ પિતરા (પિત્યા, પેત્યા) પિતુના	પિતરેહિ, પિતરેભિ. પિતૃહિ, પિતૃભિ.
૭ પિતરિ	પિતરેમુ, પિતૃમુ, પિતૃમુ.
૮-૯ પિત ! પિતા !	પિતરો !

પિઅરત્તો, પિઅરાઓ,	પિઅરત્તો, પિઅરાઓ,
પિઅરાડ,	પિઅરાડ
પિઅરાહિ,	પિઅરાહિ, પિઅરોહિ,
પિઅરાહિંતો,	પિઅરાહિંતો, પિઅરોહિંતો,
પિઅરા	પિઅરામુતો, પિઅરેસુતો

(શૌં પિઅરાદો, પિઅરાદુ)

(માં પિઅરાદો, પિઅરાદુ)

(પૈં પિઅરાતો, પિઅરાતુ)

સ૦— પિઅરે, પિઅરેસુ, પિઅરેસુ,
 પિઅરસિ, પિઅરમ્મિ, પિઅસુ, પિઅસુ
 પિઅસિ પિઅમ્મિ,

સ૦— હે પિઅ ! પિઅર ! પિઅરો ! પિઅરા ! પિઅરો ! પિઅરો,
 પિઅરા ! પિઅર ! પિઅરો, પિઅરો, પિઅરો !

પ રાતે જામાયર, જામાડ (જામાતૃ), ખાયર, ખાડ, (ખાતૃ)
 વગેરે શબ્દોના રૂપો સમજવાના છે

ઋકારાન (વિશેષણવાચક)

૧. પ્રથમાનુ અને દ્વિતીયાનુ એકવચન બાદ કરતા બધી વિભક્તિ ઓમા વિશેષણવાચક ઋકારાત નામના અત્ય 'ઋ'નો વિકલ્પે ' ડ ' થાય છે
૨. પ્રથમાથી લઈને બધી વિભક્તિઓમા ઋકારાત નામના અન્ય ' ઋ 'નો આર થાય છે
૩. પ્રથમાના એકવચનમા વિશેષણવાચક ઋકારાત નામનુ આકારાત રૂપ પણ વિકલ્પે બને છે
૪. સંબોધનના એકવચનમા વિશેષણવાચક ઋકારાત નામના અત્ય ' ઋ 'નો વિકલ્પે ' અ ' થાય છે

‘दाउ, दायार (दातृ)

૫૦—	दाया, दायारो (મા૦ દાયાલે)	दायारा, दाउणो, दायवો, दायओ, दायउ, दाऊ.
बी०—	दायार	दायारे, दायारा, दाउणो, दाऊ.
त०—	दायारेण, दायारेण, दाउणा	दायारेहि, दायारेहिं, दायारेहिँ दाऊहि, दाऊहिं, दाऊहिँ.
च०, छ०—	दायारस्स, (મા૦ દાયાલાહ) दाउणो, दाउस्स.	दायाराण, दायाराण, (મા૦ દાયાલાહે) दाऊण, दाऊण.
प०—	दायारत्तो, दायाराओ, दायाराउ, दायाराहि, दायाराहितो, दायारा,	दायारत्तो, दायाराओ, दायाराउ, दायाराहि, दायारेहि, दायाराहितो, दायारेहितो, दायारासुत्तो, दायारेसुत्तो,

१ ऋकारात् विशेषणना पालिरूपो

दातृ

१	दाता	दाताये.
૨	दातार	दाताये, दाताये.
૩	दातारा, दातुना	दातायेहि, दातायेभि.
૪-૬	दातु, दातुनो, दातुस्स	दातायेण, दाताये, दातુ.
૫	दातारा	दातायेहि, दातायेभि.
૭	दातारि	दातायेસુ, દાતુસુ
૮૦	हे दात ! दाता !	दातारो !

ઢાડખો, ઢાડતો, ઢાડતો, '
 ઢાડખો, ઢાડત, ઢાડખો, ઢાડત,
 ઢાડહિતો ઢાડહિતો, ઢાડસુતો.

(શો૦ ઢાડારાદો, ઢાડારાદુ)

(મા૦ ઢાડાલાદો, ઢાડાલાદુ)

(પૈ૦ ઢાડારાતો, ઢાડારાતુ)

સ૦— ઢાડારે, ઢાડારસિ, ઢાડારમ્મિ, ઢાડારેસુ, ઢાડારેસુ,
 ઢાડસિ ઢાડમ્મિ ઢાડસુ, ઢાડસુ.

સ૦— હે ઢાડ !, ઢાડાર !, ઢાડારા, ઢાડખો, ઢાડખો,
 ઢાડારો !, ઢાડારા ! ઢાડખો, ઢાડત, ઢાડ.

૬ રીતે કતાર, કતુ, (કર્તૃ), ખતાર, ખતુ (ખર્તૃ) વગેરે
 શબ્દોના રૂપો સમજવાના છે.

ઋકારાતના પ્રાકૃત રૂપાસ્થાનોની સાથે જ (તેના) શૌરસેની,
 માગધી અને પેશાર્ચીના પણ વિશેષતાવાળા રૂપાસ્થાનો આવેલા છે

ઋકારાતના અપભ્રંશરૂપાસ્થાનો આ પ્રમાણે છે

આગલ કહ્યા પ્રમાણે ટરેક ઋકારાત અગ, અકારાત અને
 ઉકારાત થયા પછી જ પ્રાકૃતમા વાપરી શકાય છે તો ૬—મૂળ ઋકારા
 ગતના—અકારાત અગના અપભ્રંશરૂપો 'વીર'ના અપભ્રંશરૂપો જેવા
 કરવાના છે અને ૭ ઉકારાત અગના, 'માણુ'ના અપભ્રંશરૂપો
 જેવા સમજવાના છે છતાં કોઈ મૂળ ઋકારાત અગ પ્રાકૃતમા
 આવતાં ઇકારાત થતું હોય તો તેના અપભ્રંશરૂપો 'હસિ'ના અપ-
 ભ્રંશરૂપો જેવા જાણી લેવા.

ઉદાહરણ તરીકે એક 'પિતૃ' શબ્દના નીચે નળાવ્યા પ્રમાણે
આઠ અગો સમવી શકે છે -

પિઅ, પિદ; પિઈ, પિદિ; પિઝ, પિદુ; પિઅર, પિદર.

એ આઠમાના 'પિઅ' અને 'પિદ' તથા 'પિઅર' અને
'પિદર' ના અપભ્રંશરૂપો 'ધીર'ના અપભ્રંશ રૂપો જેવા જાણવા,
'પિઈ' 'પિદિ'ના અપભ્રંશરૂપો 'હિસિ'ના અપભ્રંશરૂપો જેવા
સમજવા અને 'પિઝ'ને 'પિદુ' ના અપભ્રંશરૂપો 'માણુ' ના
અપભ્રંશરૂપો જેવા કરી લેવા

(કોઈ પણ 'ઋવારાત' શબ્દના અપભ્રંશઅગો કરતી વખતે
તેના પ્રાકૃત અગો તરફ અને પ્રયોગો તરફ લક્ષ્ય રાખવું)

૧ કેટલાક ઋવારાત શબ્દોના અપભ્રંશ અગોને અહીં
આપીએ છીએ -

કર્તૃ=	કત્ત, કત્તિ, કત્તુ કટ્ટ, કટ્ટિ, કટ્ટુ
નેતૃ=	નેઅ, નેઈ, નેઝ. નેદ, નેદિ, નેદુ.
પોતૃ=	પોદ, પોડુ પોઅ, પોઝ
મર્તૃ=	મત્ત, મત્તિ, મત્તુ મટ્ટ, મટ્ટિ, મટ્ટુ.
પ્રાતૃ=	પ્રાપ, પ્રાદ, પ્રાઝ પ્રાદ, પ્રાદિ, પ્રાટુ
હોતૃ=	હોદ, હોડુ હોઅ, હોઝ

ઋકારાંત શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપાસ્થાનો (નાન્યતરજાતિ)
 સુપિઅર, સુપિઉ (સુપિતૃ)

- ૫૦— સુપિઅર સુપિઅરાઈ, સુપિઅરાઈં, સુપિઅરાણિ,
 સુપિઉઝ, સુપિઉઝેં, સુપિઉઝણિ
- ૬૦— સુપિઅર સુપિઅરાઈ, સુપિઅરાઈં, સુપિઅરાણિ,
 સુપિઉઝ, સુપિઉઝેં, સુપિઉઝણિ
- ૭૦— સુપિઅર ! સુપિઅ ! સુપિઅરાઈ, સુપિઅરાઈં, સુપિઅરાણિ,
 સુપિઅર ! સુપિઉઝ, સુપિઉઝેં, સુપિઉઝણિ.

શેષ રૂપો, તે તે ભાષા પ્રમાણે પુર્લિંગી પિઉ, પિઅર (પિતૃ) ની
 નેવા છે.

દાચાર, દાઝ (દાતૃ)

- ૫૦— દાચાર દાચારાઈ, દાચારાઈં, દાચારાણિ,
 દાઝ, દાઝેં, દાઝણિ.
- ૬૦— દાચાર દાચારાઈ, દાચારાઈ, દાચારાણિ,
 દાઝ, દાઝેં, દાઝણિ.
- ૭૦— હે દાચ ! દાચારાઈ, દાચારાઈં, દાચારાણિ,
 હે દાચાર ! દાઝ, દાઝેં, દાઝણિ.

શેષ રૂપો, તે તે ભાષા પ્રમાણે પુર્લિંગી દાચાર, દાઝ (દાતૃ) ની
 નેવા છે.

નપુમઠ્ઠિંગી ઋકારાંતના અપભ્રંશરૂપો 'કુહ', 'દહિ',
 અને 'મહુ' ના અપભ્રંશરૂપો નેવા ગાળવાના છે (નૂઓ પુર્લિંગી
 ઋકારાંતની અપભ્રંશરૂપો વિષેનું લક્ષણ).

एकारांत अने 'ओकारातना प्राकृत रूपाख्यानो

एकारात अने ओकारात नामोना रूपाख्यानो प्राकृतमा उपलब्ध थता नथी, तो पण ए शब्दोने छेडे 'अ' (स्वार्थिक-क) लगाडी तेना रूपाख्यानो बनावाय छे अने ते ते भाषा प्रमाणे ते बधा रूपाख्यानो पुल्लिंगमा अकारात ('निज') नी जेबां छे, नपुंसकमा अकारात ('कुल') नी जेबां छे अने स्त्रीलिंगमा स्त्रीलिंगनी प्राप्ति या प्रमाणे बने छे.

१ प्राकृतमा 'गो' शब्दना 'गोण' 'गाथ' 'गड' एवा नण जगो बने छे (जूओ पृ० १२० प० १ तथा पृ० ६१ ओ=अउ, आअ) अने रूपाख्यानने प्रसंगे वण ए नण अगो वपराय छे तेम पालिमा 'गो' शब्दना 'गोण' (गोन) 'गु' अने 'गवय' एवा अगो बने छे (जूओ पालिप्र० पृ० ९८ अ० ३२ अने तेनु टिप्पण) अने रूपाख्यानने प्रसंगे वपराय छे प्राकृतमा रूपाख्यानने प्रसंग मूल 'गो' अग नथी वपरातु आर्पप्राकृतमा मूल 'गो' अग अने ते द्वारा थएला रूपो पण (जूओ पृ० १३६ 'कम्म'ना आर्परूपो माटेनु टिप्पण) मळी आवे छे तेम पालिमा ए मूल 'गो' अगना पण रूपो—जे रूपो आर्पप्राकृतमा वपराएला छे—छे जने ते आ प्रमाणे

गो

१	गो	गावो, गवो
२	गाव गथ गाधु गउ	गावो, गवो
३	गावेन गवेन गवा	गोदि, गोभि.

જેમકે-સં મુરૈ-પ્રાં મુરૈઅં । સં મ્લૌ-પ્રાં ગિલ્લોઅ ।
 ક્ત્યાદિ ।

મુરૈઅ

મુરૈઓ	મુરૈઆ ।
, મુરૈઅ,	મુરૈણ, મુરૈઆ ।
મુરૈણ, મુરૈણ	મુરૈણહિ, મુરૈણહિ, મુરૈણહિં ।
શેષ રૂપો, તે તે અપા પ્રમાણે 'વીર' ની સમાન છે.	

૪-૧ ગાયસ્ત્ર	ગોન, ગુન્ન,
ગવસ્ત્ર	ગવ.
૫ ગાવા, ગાયસ્મા,	ગોહિ, ગોમિ.
ગાયમ્હા	
ગવા, ગવસ્મા, ગવમ્હા	ગવેહિ, ગવામિ.
૭ ગાવે, ગાવર્મિ, ગાવમ્હિ	ગાવેસુ
ગવે, ગવર્મિ, ગવમ્હિ	ગવેસુ
	ગોસુ.
સં-ગો !	ગાવો, ગવો-

જુઓ પાલિપ્રં પૃ ૧૭-૧૮

જાણપ્રાકૃતનું ઉદાહરણ—“અરટે હોર ગવ પ્વોદ્દણ”-

દ્વનં પ્રં ધું અં ૨, ઉં ૩ ગાં ૫.

“ગો-મહિસ-ગવેલયપ્ભૂયા”-

મગવં ક્તં ૨, ઉં ૫ તુગિયાનો

અધિકાર. (પૃ ૨૭૭ ચં ત્રિં)

જોનારાત 'નો' શબ્દનું પ્રાકૃત અર્થ 'નાવ' અને છે (જુઓ પૃ ૧૨ જો=નાવ) “અથ મદ નાવ સયાસવ ક્ષા ૧(ના)રા તેહિ” =
 મગવં ક્તં ૧, ઉં ૧ (પ્રનાત્પ-૨૨૭ પૃ ૧૭૧ ચં ત્રિં)

૨ જુઓ પદ્માવળી પૃ ૧૧.

ગિલોઅ

ગિલોઓ

ગિલોઆ ।

ગિલોઅ

ગિલોઁ, ગિલોઆ ।

ગિલોણ, ગિલોણ,

ગિલોણહિ, ગિલોણહિં

ગિલોણહિં ।

શેષ રૂપો, તે તે માપા પ્રમાણે ‘વીર’ ની સમાન છે.

- ૨ કેટલેક ટેકાણે ઇકારાત અને ઓઠારાત નામોનુ પ્રાકૃતરૂપ, સંસ્કૃતના સિદ્ધરૂપ ઉપરથી ણ વનાવવામા આવે છે સુરાહિ (સં. સુરાભિ) સુરાસુ (સં. સુરાસુ) इत्यादि

વ્યજનાત શબ્દો

પ્રાકૃતના રૂપાધ્યાયને પ્રસંગે કોઈ શબ્દ વ્યજનાત સંભવી શકતો નથી,’ એથી એના તે તે માપાના વધા રૂપો પૂર્વોક્ત સ્વરાત શબ્દની પેઠે સમજવાના છે કત્ત ‘અત્’ અને ‘અન્’ છેઢાવાલા નામોના રૂપોમા વિશેષતા છે અને ઇ આ પ્રમાણે છે

૧ જૂઓ પ્રકરણ ૩-અત્યવ્યજનલાપ ૫૬માપાચ્છદ્રિકાને મતે છેઢે ધાનુવાલ્યા વ્યજનાત નામોના છેવટના વ્યજનમા ‘અ’ ઉમેરાય છે અને ચીજા વ્યજનાત નામોન છેઢે સ્વાર્થિક ‘અ’ (ક) પ્રત્યય ઉમેરાય છે એથી ઇ વધા નામોના રૂપો અકારાત નામની જેવા થાય છે (પૃ. ૧૧૬ “इलोऽक्”) ધાનુ-ગોદુહ + જ્ઞ = ગોદુહ અધાનુ-મુગિર્ + જ્ઞ = મુગિર્ મુદવ + અ = મુત્તુઅ (મુદ્ધક)

‘અત્’ છેડાવાળા નામો (નરનાતિ)

જે નામો ‘મત્વર્થીય’ ‘અત્’ છેડાવાળા છે કે વર્તમાનકૃદત તરીકે વા મત્વર્થીયકૃદત તરીકે ‘અત્’ છેડાવાળા છે તે નામોના અત્ય ‘અત્’ નો પ્રાકૃતમા ‘અત’ થાય છે, તેથી એના નવા રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે અક્ષરાત ‘વીર’ ની જેવા બને છે

ફક્ત આપ્રાકૃતમા એવા કેટલાક નામોના રૂપો સંસ્કૃતના સિદ્ધરૂપો ઉપરથી પણ બનાવવામા આવેલા છે

મગવન્ત =	મગવતો
મગવતા=	મગવયા
મગવત =	મગવઓ ઇત્યાદિ.

‘શૌરસેની

શૌરસેનીમા કૃતવત્, મવત્, મગવત્ અને સપાદિતવત્ શબ્દના અત્ય વ્યજનનો માત્ર પ્રથમાના એકવચનમા અનુસ્વાર થાય છે:

કયવ	(કૃતવાન્)
મવ	(મવાન્)
મગવ	(મગવાન્)

૧ આ ‘અત’ ઉપરાત મત્વર્થીય થીજા પણ અનેક આદર્શો થાય છે તે માટે જૂઓ લાઘવપ્રકરણમા ‘મત્’ ના આદર્શો

૨ “થય મગવતો” “મગવયા મહાવીરે” “મગવઓ મહા વીરસ્થ” —(મગવ૦ રાય૦ પૃ૦ ૨૩૯-૨૪૧-૨૪૫)

૩ શૌરસેનીને લગતી અપવાદ વિનાના થઈ પ્રક્રિયા માગધી, પેગાધી અને અપભ્રંશમા પણ સમાવી લેવી.

૪ આ રૂપ આપ્રાકૃતમા પ્રથમામા અને દ્વિતીયામા પણ વપરાય છે “મગવ મહાવીરે” “મગવ ગોચમ” —(મગવ૦ રાય૦ પૃ૦ ૨૩૨)

सपाद्भव (सपादितवान्)
सपादिद्वं

रूपाख्यानो

'भगवत् (भगवत्)

भयवत्

१ भगवतो भगवता

(शौ० मा० पै० भगव)

(मा० भगवते)

२ भगवत् भगवते, भगवता

अत् ' छंटाघाळा नामना पालिरूपो

१ भगवत्

१ भगवा भगवतो, भगवता

२ भगवत् भगवते,

३ भगवता भगवताहि, भगवत्तमि

भगवत्तन

४-२ भगवतो भगवत्, भगवतान

भगवत्तस्त्

५ भगवता, भगवता भगवताहि, भगवतेभि

भगवत्तस्मा, भगवत्तम्हा

७ भगवति, भगवत् भगवतेभु

भगवत्तस्मि, भगवताम्ह

स० भगव, भगव भगवतो

भगवा (भगवा) भगवता

[जू० पृ० १८२ 'भगवत्' ना आपरूपो]

—वूओ पालि० पृ० ११६-११७-११८ अने एनां गिप्ता

३ भगवतेण, भगवतेण भगवतेहि, भगवतेहि,
भगवतेहि

स०— भगवत !, भगवता

भगवता !, भगवतो !

(शौ० मा० पै० भगव, भगव !)

ए प्रमाणे वधा, ते ते भाषा प्रमाणे ' वीर ' नी प्रमाणे

'भवत (भवतु)

१ भवतो भवने

(शौ० मा० पै० भव)

(मा० भवते)

२ भवत भवते, भवता

३ भवतेण, भवतेण भवतेहि, भवतेहि

भवतेहि

स० भवन्त, भवता !

भवता, भवतो

१ पालिमा ' भवत ' शब्दना विशेष रूपो आ प्रमाणे छे

१ भवतो, भातो, भवता (बहुवचन)

३ भवता, भोता, भवतेन (एकवचन)

४—२ भवतो, भातो, भवतस्स (")

४—मा !, नत ! भाव ! (")

११ भवतो, भातो भवता, भाता (बहुवचन)

' छत ' शब्दनु पाणिनी (स० छद्भि ' उपरधी) ' छा०भ '

रूर एव वस्युय छ — हने शब्दि० ३० ११८—११९—१२० अने
छा० टिप्पणी

(જૌં માં પૈં ભવં, ભવ)

(માં મવંતે, મંતે)

ए प्रमाणे बधा, ते ते भाषा प्रमाणे ' सज्ज ' नी पेठे.

^૧ભવંત (ભવતૃ-વર્તમાનકૃદંત)

૧ મવંતો મવતા.

(માં મવંતે)

૨ મવંતં મવંતે, મવંતા.

૩ મવંતેણ, મવંતેણં મવંતેહિ, મવંતેહિં,
મવંતેહિં.

સં. મવન્ત ! મવંતો ! મવંતા.

મવંતા !

(માં મવંતે !)

ए प्रमाणे बधा ते ते भाषा प्रमाणे ' धीर ' नी जेवा.

‘ અત્ ’ છેડાવાળાં વર્તમાનકૃદંતનાં પાલિકૃપો.

૧ ગચ્છત (ગચ્છતૃ-વર્તમાનહચત)

૧ ગચ્છં, ગચ્છતો ગચ્છતો (ગચ્છં)
ગચ્છતા.

૨ ગચ્છતં ગચ્છતે.

શેષ વધા ‘ મગવત ’ પ્રમાણે.

કેટલાક ‘ અત્ ’ છેડાવાળા નામોના પાલિકૃપોની વિશેષતા આ પ્રમાણે છે:

‘ મહત ’ (મહત્) અને અરહંત (અર્હત્) શબ્દના વ્યયમાના એકવચનમા ‘ મહા ’ અને ‘ અરહા ’ (આર્યપ્રા. અરહા) રૂપ વધારે આવે છે.—પાલિ પ્ર. ૫. ૧૧૮-૧૧૯.

‘ભવમાણ (ભવતૃ-વર્તમાનકૃદતૈ)

- ૧ ભવમાણો, મવમાણા.
(મા૦ મવમાણે)
- ૨ ભવમાણ મવમાણે, મવમાણા.
- ૩ મવમાણેણ, મવમાણેહિ, મવમાણેહિં,
મવમાણેણ મવમાણેહિં.
શેષ, તે તે ખાષા પ્રમાણે ‘ વીર ’ ની જેવા.

મવિસ્સંત (મવિપ્યત્-મવિપ્યત્કૃદત)

- ૧ મવિસ્સતો મવિસ્સતા.
(મા૦ મવિસ્સતે)
- ૨ મવિસ્સત મવિસ્સતે, મવિસ્સંતા.
- ૩ મવિસ્સતેણ, મવિસ્સતેહિ,
મવિસ્સતેણ મવિસ્સતેહિં,
મવિસ્સતેહિં.

સ૦ મવિસ્સંત ! મવિસ્સતો ! મવિસ્સતા.
મવિસ્સતો !

(મા૦ મવિસ્સતે)

(શૌ૦ મા૦ પૈ૦ મવિસ્સં !* મવિસ્સ !)

ए प्रमाणे बधा ‘ वीर ’ प्रमाणे.

મવિસ્સમાણ (મવિપ્યત્-મવિપ્યત્કૃદત)

મવિસ્સમાણો મવિસ્સમાણા.

૧ કૃદતના આ ‘ યતૃ ’ ને સ્થાને ‘ અત ’ અને ‘ માણ ’ ઇવા
પે આદેશો થાય છે—જુઓ કૃદતપ્રકરણ

૨. સંસ્કૃત ‘ મવિપ્યન્ ’ ઉપરથી.

(મા૦ भविस्समाणे)

भविस्समाण	भविस्समाणे,
	भविस्समाणा.
भविस्समाणेण,	भविस्समाणेहि,
भविस्समाणेण	भविस्समाणेहि,
	भविस्समाणेहि.
शेष, ते ते भाषा प्रमाणे ' वीर ' नी પેઠે.	

नान्यतरजाति

ઉપર જણાવેલા નામોના ફ્લીચલિંગી રૂપો પ્રથમા અને દ્વિતીયામા બરાબર ' કુલ ' ની જેવા થાય છે અને ચાકી વધા તે તે ભાષા પ્રમાણે પુલિંગી રૂપોની જેવા થાય છે, જેમકે,

भगवन्त

૧ ભગવત	भगवताणि, भगवताई,
	भगवताइ.

૧ ' भगवन्त ' ના પાલિરૂપો (નાન્યતરજાતિ)

૧ ભગવ, ભગવત	भगवता, भगवतानि,
	भगवति
૨ ભગવત	भगवते, भगवतानि,
	भगवति

शेष, ' भगवन्त ' ની પેઠે

' गच्छत ' (गच्छत्) ના પાલિરૂપો

૧ ગચ્છ, ગચ્છત	गच्छता, गच्छतानि.
૨ ગચ્છત	गच्छते, गच्छतानि

शेष, પુલિંગી ' गच्छत ' ની પેઠે — જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૩૮

અને ઘના દિષ્ણ.

૨ ભગવંતે મગવંતાણિ, મગવંતાઈ,
મગવંતાઈ.

સં૦ ભગવંત ! મગવંતાણિ, મગવંતાઈ,
મગવતાઈ.

ઘાકી વધા પુંલિંગી 'ભગવંત' ની પેઠે.

અપભ્રંશરૂપો

અપભ્રંશરૂપો પણ 'વીર' અને 'કુલ' ની જેવા થાય છે.

જેમકે,

ભગવંત (નરજાતિ)

૧ ભગવંતુ, ભગવતો મગવંત, મગવંતા.
ભગવંત, મગવતા

૨ મગવતુ, મગવત, મગવંત, મગવંતા,
મગવતા

૩ મગવતેણ, મગવતેણં મગવંતેહિં, મગવતાહિં,
મગવતે મગવતેહિં.

૪-૬ મગવંતાસુ, મગવતસુ, મગવતાહ, મગવંતહં,
મગવતસુ,
મગવતાહો, મગવતહો,
મગવત, મગવતા મગવંત, મગવતા.

૫ મગવતાહુ, મગવતહુ, મગવતાહુ, મગવતહું.
મગવંતાહે, મગવતહે

૭ મગવંતિ, મગવતે મગવતાહિં, મગવતેહિં.

સં૦ મગવતુ, મગવતો, મગવતાહો, મગવતહો,

૮ મગવત, મગવતા મગવત, મગવતા.

ભગવંત (નાન્યતરજાતિ)

- ૧ ભગવતુ, ભગવત, ભગવંતાઈ, ભગવંતઈ.
ભગવંતા
- ૨ ભગવંતુ, ભગવંત, ભગવતાઈ, ભગવતઈ.
ભગવતા

બાકી વધારાં ' ભગવંત ' નાં અપભ્રંશરૂપો પ્રમાણે.

‘ અન્ ’ છેઢાવાલાં નામો (નરજાતિ)

- ૧ ‘ અન્ ’ છેઢાવાલાં નામોના નકારાંત અંગના છેવટના
‘ અન્ ’ નો ‘ આણ ’ વિકલ્પે થાય છે:

અદ્ધાણ, અદ્ધ (અધ્વન્), અપ્પાણ, અપ્પ (આત્મન્),
ઉચ્છાણ, ઉચ્છ (ઉક્ષન્), ગાવાણ, ગાવ (ગ્રાવન્) જુવાણ, જુવ
(યુવન્) તક્ષાણ, તક્ષ (તક્ષન્) પૂસાણ, પૂસ (પૂષન્) બન્હાણ,
બન્હ (વ્રહ્મન્), મહવાણ, મહવ (મધવન્), મુદ્ધાણ, મુદ્ધ (મૂર્ધન્)
રાયાણ, રાય (રાજન્) સાણ, સ (શ્વન્), સુકમ્માણ, સુકમ્મ
(સુકર્મન્) इत्यादि.

- ૨ ‘ અન્ ’ નો ‘ આણ ’ થયા પછી ઇ ‘ આણ ’ છેઢાવાલાં
નામોનાં રૂપો તેતે ભાષા પ્રમાણે ‘ વીર ’ ની જેવાં જાણવાનાં છે, જેમકે;

અદ્ધાણ

- ૧ અદ્ધાણો અદ્ધાણા.
(મા૦ અદ્ધાણે)
- ૨ અદ્ધાણં અદ્ધાણે, અદ્ધાણા. इत्यादि.

રાયાણ

- ૧ રાયાણો રાયાણા
(માં લાયાણે)
- ૨ રાયાણ રાયાણે, રાયાણા. इत्यादि.

સુકમ્માણ

- ૧ સુકમ્માણો સુકમ્માણા
(માં શુકમ્માણે)
- ૨ સુકમ્માણ સુકમ્માણે, સુકમ્માણા.
इत्यादि

૩ જ્યારે ' આણ ' થતો નથી ત્યારે ષ ' અન્ ' છેડાવાળા નામોના રૂપો બનાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે

પ્રત્યયો

પ૦-	+, ૦	ણો, ૦
ત્રી૦-	ઈણ, ૦	ણો, ૦
ત૦-	ણા, ૦	૦
ચ૦, છ૦-	ણો, ૦	ઈણ, ૦
પ૦-	ણો, ૦	૦
સ૦-	૦	૦
સ૦-	+, ૦	ણો, ૦

૧. જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં અક્ષરાત ' વીર 'ની જેવી પ્રત્રિયા સમજવાની છે

૨ જ્યાં + આ નિશાન છે ત્યાં ' અન્ ' છેડાવાળા નામના અત્ય ' ન્ ' નો ' આ ' વિકલ્પે થાય છે.

૩. ' ણો ' પ્રત્યય પર રહેતાં પૂર્વના સ્વરનો લઘિ ધાય છે.

૪. ' ણં ' પ્રત્યય પર રહેતા પૂર્વનો સ્વર લોપાય છે.

પૂસ (પૂસન્)

૧૦- પૂસા, પૂસો પૂસાણો, પૂસા ।

(મા૦-પૂસો)

૧૧- પૂસિણં, પૂસ પૂસાણો, પૂસે, પૂસા ।

૧૨- પૂસણા, પૂસેણ, પૂસેણં પૂસેહિ, પૂસેહિ, પૂસેહિ ।

૧૩, ૧૪- પૂસાણો, પૂસસ્ત પૂસિણં, પૂસાણ, પૂસાણં ।

(મા૦ પૂસાહ)

(મા૦ પૂસાહૈ)

૧૫- પૂસાણો, પૂસતો, પૂસતો,

પૂસાઓ, પૂસાડ, પૂસાઓ, પૂસાડ,

પૂસાહિ, પૂસાહિ, પૂસેહિ,

પૂસાહિતો, પૂસેહિતો,

પૂસા પૂસાસુંતો, પૂસેસુંતો ।

(ઔ૦ પૂસાદો, પૂસાડુ)

(મા૦ પૂસાદો, પૂસાડુ)

(પૈ૦ પૂસાતો, પૂસાણુ)

૧૬- પૂસે, પૂસમ્મિ પૂસેસુ, પૂસેસું ।

પૂસંતિ

૧૭- હે પૂસા ! હે પૂસો, હે પૂસાણો, હે પૂસા ।

પૂસ !

મહવ

૧ મહવા, મહવો મહવાણો, મહવા.

(ઔ૦ 'મહવં')

(મા૦ મહવે)

૨ ' મપવં ' પણ ધાય છે. આ રૂપ આર્યપ્રાકૃતમા પણ વપરાયલું છે: ' મપવ પાયધાસવે '—કલ્પસૂત્ર.

૨	મહવિણ, મહવં	મહવાણો, મહવે, મહવા.
૩	મહવણા, મહવેણ, મહવેણ	મહવેહિ, મહવેહિં, મહવેહિં,
૪-૬	મહવાણો, મહવસ્સ	મહવિણ, મહવાણ, મહવાણ.

(મા૦ મહવાહ) (મા૦ મહવાહૈ)

વાકી વધા ' પૂસ ' પ્રમાણે

‘અપ્પ (આત્મન્)

૧. ‘ આત્મન્ ’ શબ્દને તૃતીયાના એકવચનમા ‘ ણિઆ ’ અને ‘ ણહઆ ’ પ્રત્યય વધારે લાગે છે.

૧ ‘ અન્ ’ છેટાવાળા નામોના પાલિરૂપો

[અન્ ’ છેટાવાળા નામોના પાલિરૂપો વિશેષ અનિવારિત હોશથી અહીં જરા વીગતથી આપેલા છે -]

અત્ત, આતુમ (આત્મન્)

૧	અત્તા, આતુમા	અત્તા, અત્તાનો, આતુમાનો.
૨	અત્તાન, અત્ત આતુમાન, આતુમ	અત્તાનો, અત્તે, આતુમાનો.
૩	અત્તના અત્તેન આતુમેન	અત્તનેહિ, અત્તનેભિ, અત્તેહિ, અત્તેભિ, આતુમેહિ, આતુમેભિ
૪-૬	અત્તનો અત્તસ્સ આતુમસ્સ	અત્તાન આતુમાન.

૫૦ અપ્પા, અપ્પો અપ્પાણો, અપ્પા ।

(માં અપ્પે)

૬૦ અપ્પિણ, અપ્પં અપ્પાણો, અપ્પે, અપ્પા ।

૭૦ અપ્પણિઆ, અપ્પણઙ્ગા, અપ્પેહિ, અપ્પેહિં,
અપ્પણા, અપ્પેણ, અપ્પેહિં ।
અપ્પેણ

૮૦, ૮૦-અપ્પાણો, અપ્પસ્સ અપ્પિણં, અપ્પાણ, અપ્પાણ ।

(માં અપ્પાહ)

(માં અપ્પાહિં)

इत्यादि वधा रूपो ते ते भाषा प्रमाणे 'पूस्' नी समान है.

૧ રાય (રાજન્)

૧. તૃતીયા, પચમી, પછી અને સપ્તમીના બહુવચનમાં 'રાજન્' શબ્દનો 'રાઈ' આદેશ વિકલ્પે થાય છે

૫ અત્તના	અત્તનેહિ, અત્તનેભિ,
અત્તસા, અત્તમ્હા,	અત્તેહિ, અત્તેભિ,
આતુમસ્મા, આતુમમ્હા	આતુમેહિ, આતુમેભિ
૭ અત્તનિ, અત્તે,	અત્તનેસુ
અત્તસ્મિ, અત્તમ્હિ	આતુમેસુ
આતુમે, આતુમસ્મિ,	
આતુમમ્હિ	

૮ ૮૦ અત્ત ! અત્તા ! અત્તાનો ! અત્તા !
આતુમ ! આતુમા ! આતુમાનો !

૨ રાજ (રાજન્)

૧ રાજ	રાજાનો, રાજા.
૨ રાજાન રાજ	રાજાનો.
૩ રજ્ઞા, રાજેન,	રાજ્ઞિ, રાજ્ઞિમ,
રાજિના	રાજેદિ, રાજેભ.

૨. 'ળા' અને પચમી તથા પછીના 'ળો' પ્રત્યય પર રહેતા
'રાજન્' શબ્દનો 'રણ્' આદેશ વિકલ્પે થાય છે

૪-૧ રજ્ઞો (રજ્ઞસ્ત્વ)	રજ્ઞ,
રાજિનો, રાજસ્ત્વ	રાજૂન, રાજાન
૨ રજ્ઞા	રાજૂહિ, રાજૂભિ,
રાજસ્મા, રાજમ્હા	રાજહિ, રાજેભિ.
૭ રજ્ઞે, રાજિનિ,	રાજુસુ
રાજસ્મિ, રાજમ્હિ	રાજેસુ
૮ સં રાન, રાજા	રાજાનો, રાજા

વ્રહ્મ (વ્રહ્મન્ પ્રા० વચ્છ)

૧ વ્રહ્મા	વ્રહ્માનો (વ્રહ્મા)
૨ વ્રહ્માન, વ્રહ્મ	"
૩-૫ વ્રહ્મુના (વ્રહ્મના)	વ્રહ્મેહિ, વ્રહ્મભિ (વ્રહ્મુહિ, વ્રહ્મુભિ)
૪-૬ વ્રહ્મસ્ત્વ	વ્રહ્માન
વ્રહ્મુના	વ્રહ્મૂન
૭ વ્રહ્મનિ વ્રહ્મે	વ્રહ્મસુ
૮ સં વ્રહ્મ (વ્રહ્મા)	વ્રહ્માનો (વ્રહ્મા)

અદ્વ (અધ્વન્)

૧ અદ્વા	અદ્વા, અદ્વાનો
૨ અદ્વાન	અદ્વાને
૩-૫ અદ્વુના	અદ્વાનાહિ, અદ્વાનેભિ
૪-૬ અદ્વુનો	અદ્વાન
૭ અદ્વાનિ અદ્વાને	અદ્વાનેસુ
૮ સં અદ્વ	અદ્વા ! અદ્વાનો !

૩ 'ળો', 'ળા' અને સસમીના એકવચનમા ' રાજન્ ' શબ્દનો ' રાઙ ' આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિશેષતા:

[શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમા ' અન્ ' છેડા-વાળા નામોના અત્ય ' ન્ ' નો સ્વોચનના ઘર્ષવચનમા વિરુદ્ધે અનુસ્વાર થાય છે

યુવ (યુવન્=યા• યુવ)

૧	યુગા (યૂનો)	યુવા, યુવાનો યુવાના
૨	યુવાન, યુવ	યુવાને, યુવે
૩	યુવાના, યુવાનેન, યુવેન	યુવાનદિ યુવાનભિ યુવેદિ, યુવેભિ
૪-૬	યુવાનસ્ત, યુવસ્ત	યુવાનાન, યુવાન
૫	યુવાના, યુવાનસ્મા, યુવાનમ્હા	યુવાનેદિ યુવાનભિ યુવેદિ, યુવેભિ
૭	યુવાને, યુવાનસ્મિ, યુવાનમિદિ, યુવે, યુવાસ્મિ, યુવમિદિ	યુવાનેસુ યુવાસુ, યુવસુ
૮ સં.	યુવ, યુવા, યુવાન, યુવાના	યુવાનો યુવાના

[' મપવ ' (મપવન્) નો રૂપો 'યુવ' જેવા અને ' મપવત ' (મપવન્) ના રૂપો 'યુવવત ' ની જેવા]

મુદ્ધ (મૂર્ધન્=યા• મુદ્ધ)

૧	મુદ્ધા	મુદ્ધા, મુદ્ધાનો.
૨	મુદ્ધ	મુદ્ધમે,

હે અપ્પં !, અપ્પ !

(સં મવન્) યવ, યવ !]

(સં મગવન્) હે મયવ !, મયવ !.

હે રાયં !, રાય !.

હે સુરુમ્મ !. મુકમ્મ !.

૩-૫ મુદ્ધના

૭ મુદ્ધનિ

મુદ્ધાનેસુ

દોષ ' વીર ' ની જેવા.

છા (શ્વન્-પ્રાં સ, સાન)

૧ છા,

છા, સાનો

૨ છ, સાન

છે, સાને

૩ સેન, સાના

સેહિ, સેમિ. (સાહિ, સામિ)

સાનેહિ, સાનમિ.

૪-૬ સસ્સ

સાન

૪-સાય

૫ છા, સસ્મા,

સેહિ, સેમિ

સમ્હા, સાના

સાનેહિ, સાનેમિ

૭ સે, સરિમ,

સાસુ

સમ્હિ, સાને

૮ સં સ

છા, સાનો

આ ઉપરાંત દહ્ધમ્મ (દદ્ધમ્મ), પચક્કસપમ્મ, ગાડીવધન્વ, વિરસકમ્મ, વિવત્તચ્છદ (વિવૃત્તચ્છદ-વિઅટ્ઠત્તમ), પૃથુલોમ, અયલ્લન (અદલ્લન) અને વત્તદ (વૃત્તહન્) વગેરે અનેક શબ્દો ' શ્વન્ ' છેડાવાળા છે. તેમાં ' પચક્કસપમ્મ ' અને ' ગાડીવધન્વ ' ના રૂપો ' છા '

૫૦—	રાયા, રાયો (મા૦ લાયે)	રાયાળો. રાઈળો, રાયા.
૬૦—	રાઈળ, રાય	રાયાળો, 'રાઈળો, રાયે, રાયા.
૭૦—	રાઈળા, રણ્ણા રાયેળ, રાયેળં	રાઈહિ, રાઈહિં, રાઈહિં. રાયેહિ, રાયેહિં, રાયેહિં.
૮૦ છ૦—	રણ્ણો, રાઈળો રાયસ્સ (તા૦—રણ્ણે) (મા૦ લાયાહ)	રાઈળ, રાઈળં. રાયાળ, રાયાળં. (મા૦ લાયાહે)
૯૦—	રણ્ણો, રાઈળો, રાયત્તો, રાયાઓ, રાયાડ, રાયાહિ, રાયાહિંનો, રાયા	રાઈત્તો, રાઈઓ, રાઈડ, રાઈહિ, રાઈહિંતો, રાઈમુંતો, રાયત્તો, રાયાઓ, રાયાડ, રાયાહિ, રાયેહિ, રાયાહિંતો, રાયેહિંતો, રાયામુંતો, રાયેમુંતો.

(શ્વન) ની જેમ થાય છે. ' વિસ્સકમ્મ ' થી ' અહલ્લન ' મુખીના શબ્દોના રૂપો ' શીર ' ની જેવા થાય છે અને બાકી રહેલા ' દલ્લકમ્મ ' અને ' વત્તદ ' ના રૂપોમા થોડી વિશેષતા છે તે પાલિપ્રકાશથી સમજી લેવી—જુઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૨૧-૧૨૨ અને એના ટિપ્પણો.

૧ સં૦ ' રાઠઃ ' ઉપરથી ' રણ્ણો ' રૂપ ૬૫ થાય છે—જુઓ મ્ન, ૪-૫ પૃ૦ ૩૬ તથા પૃ૦ ૯૭ વિચર્ય=ઓ.

(શો० રાયાદો, રાયાટુ)

(મા० લાયાદો, લાયાટુ)

(પૈ० રાયાતો, રાયાટુ)

સ૦— રાડસિ, રાડમ્મિ રાઈસુ, રાઈમુ.

રાયસિ, રાયમ્મિ, રાયે રાયેમુ, રાયેમુ.

સ૦— રાયા, રાયો, રાય રાયાળો, રાહળો, રાયા.

(શૌ० પૈ० રાય, રાય, રાયા, રાયો)

(મા० લાય, લાય, લાયા, લાયે)

‘અન્’ છેઢાવાળા નામોના પ્રાકૃત રૂપોની સાથે જ શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીના સાધારણ રૂપો આપેલા છે. ફક્ત ‘રાજન્’ શબ્દના પૈશાચીરૂપોમા આ એક સ્થાન વિશેષતા છે.

પૈશાચી

એકવચન

બહુવચન

ત૦—‘રાચિન્ના, રઝ્ઞા’ (રાજ્ઞા) ત્રી०—રાચિન્નો, રઝ્ઞો (રાજ્ઞ)

ચ૦ છ૦—રાચિન્નો, રઝ્ઞો (રાજ્ઞ)

પ૦— ” ”

સ૦— રાચિન્નિ, રઝ્ઞિ (રાજ્ઞિ)

નાન્યતરજાતિ

ઉપર જણાવેલા ‘અન્’ છેઢાવાળા નામોના ક્લીબલિંગી રૂપો પ્રથમા અને દ્વિતીયામા વચનર ‘કુલ’ ની જેવા થાય છે અને બાકી વધા તે તે ભાષા પ્રમાણે પુલિંગી રૂપોની જેવા થાય છે. નેમકે;

૧ ઉરલાવા ‘રાજન્’ ના પાલિરૂપો—પૃ० ૧૧૩

૨ જૂઓ ઝઞ્ઞ માગધી (પૃ० ૩૬) માગધીની પેઠ પૈશાચામા

પળ ‘ઙ’, ‘વ્ય’ અને ‘ન્ય’ ના ‘ઞ્ઞ’ થાય છે.

सुपूस, सुपूसाण (सुपूप्)१

१	सुपूस,	सुपूसाणि, सुपूसाई
		सुपूसाइ
	सुपूसाण	सुपूसाणाणि, सुपूसाणाई
		सुपूसाणाइ
२	सुपूस,	सुपूसाणि, सुपूसाई
		सुपूसाइ
	सुपूसाण	सुपूसाणाणि, सुपूसाणाई
	...	सुपूसाणाइ

शेष रूपो, ते ते भाषा प्रमाणे 'पूस' नी पेठे.

सुअप्प सुअप्पाण (सुआत्पन्)

१	सुअप्प ^२	सुअप्पाणि, सुअप्पाई,
		सुअप्पाई
	सुअप्पाण	सुअप्पाणाणि, सुअप्पाणाई,
		सुअप्पाणाइ.
२	सुअप्प	सुअप्पाणि, सुअप्पाई,
		सुअप्पाइ
	सुअप्पाण	सुअप्पाणाणि, सुअप्पाणाई,
		सुअप्पाणाइ.

शेष, पुलिगी 'अप्प' नी पेठे

१ सुपूस गयण.

२ सुअप्प कुल्ल.

સુરાય, સુરાયાળ (સુરાજન્)

૧	સુરાય ^૧	સુરાયાણિ, સુરાયાઈ,
		સુરાયાઈ
	સુરાયાળ	સુરાયાળાણિ, સુરાયાળાઈ,
		સુરાયાળાઈ.
૨	સુરાય	સુરાયાણિ, સુરાયાઈ,
		સુરાયાઈ
	સુરાયાળ	સુરાયાળાણિ, સુરાયાળાઈ,
		સુરાયાળાઈ.

શેષ વધા પુલિંગી ' રાજન્ ' ની જેવા

અપભ્રંશરૂપો

૬ નામોના અપભ્રંશરૂપો પણ ' વીર ' અને ' કુલ ' ની જેવ થાય છે. જેમકે,

પૂસ, પૂસાળ (પૂષન્-નરનાતિ)

૧	પૂસ, પૂસો, પૂસ,	પૂસ, પૂસા
	પૂસા,	પૂસાળ પૂસાળા.
	પૂસાળ, પૂસાળો,	
	પૂસાળ, પૂસાળા	
૨	પૂસ, પૂમ, પૂસા	પૂસ, પૂસા
	પૂસાળ, પૂસાળ, પૂસાળા	પૂસાળ, પૂસાળા
૩	પૂસેળ, પૂસેળ, પૂમે	પૂસેહિ, પૂસાહિ, પૂસહિ
	પૂસાળેળ, પૂસાળેળ	પૂસાળેહિ, પૂસાળાહિ
	પૂસાળે	પૂસાળાહિ.

४-६	पूसासु, पूससु, पूसस्तु पूसाहो, पूसहो, पूम, पूसा, पूसाणासु, पूसाणसु, पूसाणस्तु, पूसाणाहो, पूसाणहो, पूसाण, पूसाणा	पूसाह, पूसह पूस, पूसा पूसाणाह, पूसाणह पूसाण, पूसाणा
१	पूसाहु, पूसहु, पूसाहे, पूसहे पूसाणाहु, पूसाणहु, पूसाणाहे, पूसाणहे	पूसाहु, पूसहु पूसाणाहु, पूसाणहु
७	पूसि, पूसे पूसाणि, पूसाणे	पूसाहिं, पूसहिं पूसाणाहिं, पूसाणहिं
८ (स०)	पूसु, पूसो, पूस, पूसा पूसाणु, पूसाणो, पूसाण पूसाणा	पूसाहो, पूसहो पूस, पूसा पूसाणाहो, पूसाणहो, पूसाण, पूसाणा

सुपूस, सुपूसाण (नायतरजाति)

१	सुपूसु, सुपूस, सुपूसा	सुपूसाइ, सुपूसइ
२	सुपूसु, सुपूस, सुपूसा	सुपूसाइ, सुपूसइ

वाक्यी वधा, 'पूस' ना अपभ्रंश रूपो प्रमाणे

૫ જ પ્રમાણે રાય, અપ્પ વગેરે ‘અન્’ છેઢાવાળા નામોના
બધા અપભ્રંશ રૂપો કરી લેવાના છે

[પૂસ, અપ્પ, રાય વગેરે શબ્દોના શૌરસેનીરૂપોનો ૫૧
અપભ્રંશમા ઉપયોગ થઈ શકે છે]

‘અસ્’ છેઢાવાળા નામો (‘નરનાતિ)

પ્રાકૃતમા અને પાલિમા ‘અસ્’ છેઢાવાળા નામોના રૂપો
‘અકારાત શબ્દોની જેવા થાય છે ’ જેમકે,

સુમણ (સુમનસ્)

૧ સુમણો	સુમણા
૨ સુમણ	સુમણે, સુમણા
૩ સુમણેણ, સુમણેણ	સુમણેહિ, સુમણેહિં, સુમણેહિં

इत्यादि बधा ते ते भाषा प्रमाणे ‘वीर’ नीं जेवा समनवा

૧ જૂથો પૃ• ૧૨૩ (નામની જાકિઓ)

૨ પૃ• ૧૦—અત્યવ્યજનલેપ

૩ પાલિમા ‘પુમસ્’ (ઇ• પુમ્) શબ્દના રૂપોમા શિષ્ટેયતા છ તે
ના પ્રમાણે

પુમ (પુમસ્)

૧ પુમા	પુમા
પુમા	પુમાનો
૨ પુમાન	પુમાનો
પુમ	પુમાન, પુમે
૩ પુમાના	પુમાનેહિ,
પુમના	પુમાનેનિ,
પુમેન	પુમેહિ, પુમેનિ

ए प्रमाणे सुवय (सुवचस्) सुमेह (घ) (सुमेधस्) विमण
(विमनस्) पवय (प्रवयम्) अने दुव्वय (दुर्वचस्) वगैरे शब्दोना
रूपो ममजवा

स्त्रीलिङ्ग

સ્ત્રીલિંગ નામો પાંચ પ્રકારના છે, જેમકે—આકારાત, ફકારાત,
ઈકારાત, ઉકારાત, ઝકારાત ।

આકારાત

૧ પ્રાકૃતમા આકારાત નામો વે જાતના છે, જેમકે—કેટલાક
આકારાત નામોનુ મૂળરૂપ (સસ્કૃતમા) અકારાત હોય છે તે અને
કેટલાક આકારાત નામોનુ મૂળરૂપ (સસ્કૃતમા) અઞ્કારાત નથી

૪-૬	પુમુનો પુમરસ	પુમાન
૫	પુમાના પુમુના પુમા, પુમસ્મા પુમશ્શ	પુમાનાહ, પુમાનભિ પુમેહિ પુમાભિ
૭	પુમાને પુમે પુમર્મિ, પુમર્મિહ	પુમાનસુ પુમાસુ, પુમેસુ
૮ થી—	પુમ, પુમ	પુમાનો પુમા

‘અદ્રમસ્’ શબ્દનુ પ્રયમાના એકવચનમા ‘અદિમા’ રૂપ
થાય છે અને ચાકીના રૂપો અઞ્કારાતની જેવા થાય છે—વદા પાલિપ્ર.
૫૦ ૧૨૦—૧૨૧ અને પદા ટિપ્પણો.

ઓપગવી, ઓપગવા (ઔપગર્વા), વેદં, વેઆ (વેટી),
 સુપ્પણેયી, સુપ્પણેયા (સૌપર્ણેયા), અક્ષિર્દે, અક્ષિઆ (આક્ષિકી),
 યેળી, યેળા (યૈળી) ડુણ્હી, ડુણ્હા (ડૌમ્ની), સાટ્ઠી, માહ્ણા
 (સાધની) કુરુચરી, કુરુચરા (કુરુચરી) इत्यादि ।

૩ છાયા અને હરિદ્રા શબ્દ પ્રાકૃતમા ઈકાગત પળ બને છેઃ
 ગાહી, છાયા (છાયા), હલ્હી, હલ્હા (હરિદ્રા)

સ્રીલિંગી નામોને લાગતા પ્રાકૃત પ્રત્યયો

૫૦—	૦	‘આ, ડ, ઓ, ૦
વી૦—	મ્	‘આ, ડ, ઓ, ■
ત૦—	અ, ‘આ, ઇ, ય	હિ, હિં, હિ”
૪૦, છ૦—	અ, ‘આ, ઇ ણ	ળ, ણ
૫૦—	અ, ‘આ, ઇ, ઇ, તો,	તો, ઓ, ડ, હિતો,
	ઓ, ડ, હિતો	સુતો
૬૦—	અ, ‘આ, ઇ, ણ	સુ, સુ

પ્રાકૃત પ્રત્યયોને લગતા નિયમો

૧ ‘તો’ અને ‘મ્’ સિરાયના પ્રત્યયો પર રહેતા પૂર્વનો
 ઠસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

૨ ‘મ્’ પ્રત્યય પર રહેતા પૂર્વનો દીર્ઘ સ્વર ઠસ્વ થાય છે.

૩ જ્યાં શૂન્ય (૦) છે ત્યાં શબ્દોનું મૂળરૂપ પણ વપરાય
 છે અને જો મૂળરૂપ ઠમ્વાન હોય તો તેને દીર્ઘીત કરીને વાપરવાનું છે

૧ આ પ્રત્યય ઈકારાત નામને ડ ગર્ગ થક છે.

૨ આ પ્રત્યયને આકારાત નામને લગાડવાને નથી.

૪ સર્વોધનના એકવચનમા ઈકારાત અને ઉકારાત નામોને અત્ય સ્વર હ્રસ્વ, ધાય છે અને બહુવચન, પ્રથમાની જેવુ ધાય છે

૫ સર્વોધનના એકવચનમા ઈકારાત અને ડકારાત નામોના અત્ય સ્વરનો દીર્ઘ વિકલ્પે ધાય છે અને બહુવચન પ્રથમાની સરખુ ધાય છે

૬ જે આકારાત શબ્દોનુ મૂળ (સંસ્કૃત) રૂપ અકારાત હોય છે, તે શબ્દોના અત્ય 'આ' કારનો, સર્વોધનના એકવચનમા 'એ' વિકલ્પે ધાય છે અને બહુવચન પ્રથમાની સરખુ ધાય છે

૭ સર્વોધનના એકવચનમા, બીજા 'આકારાત' શબ્દોનુ મૂળ રૂપ જ વપરાય છે અને બહુવચન પ્રથમાની સરખુ ધાય છે

વિશેષતા

શૌરસેની, પૈશાચી અને માગધીમા ૧૧ સ્ત્રીલિંગી નામોને પ્રાકૃતના જ પ્રત્યયો લગાડવાના છે માત્ર માગધીમા છઠ્ઠી વિભક્તિમા ફેર છે અને એ આ પ્રમાણે છે

ક્ષત્ આકારાત નામોને માગધીમા છઠ્ઠીના એકવચનમા 'હ' પ્રત્યય અને બહુવચનમા 'હં' પ્રત્યય લાગે છે જેમવે,

માહાહ

માહાહં

સ્ત્રીલિંગી નામોને લાગતા અપચ્છન્ન પ્રત્યયો

એકવ.

બહુવ.

૧૦- ૦

૩, ઓ, ૦

બી૦- ૦

૩, ઓ, =

ત૦—	૧	હિ
ચ૦ છ૦—	હે, ૦	હુ, -
પ૦—	હે	હુ
સ૦	હિ	હિ
સ૦—	૦	હો, =

અપભ્રંશ પ્રત્યયને લગતા નિયમો:

૧ અપભ્રંશના પ્રત્યયો લગતા નામનો અત્ય સ્વર હ્રસ્વ અને દીર્ઘ થાય છે.

૨ જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં પણ હપરનો નિયમ લાગુ થાય છે.

પ્રાકૃત રૂપાલ્યાનો 'માલા

પ૦—	માલા	માલાડ, માલાઓ, માલા
ત્રી૦—	માલ	માલાડ, માલજો, માલા

૧ આકારાત સ્ત્રીલિંગી શબ્દના પાલિરૂપો

માલા

૧	માલ્ય	માલા, માલાયો.
૨	માલ	માલા, માલાયો.
૩-૫	માલ્યવ	માલાહિ, માલાભિ.
૪-૬	માલાય	માલાન.
૭	માલાય	માલામુ.
	માલાય	
૮	સ૦—માલે	માલા, માલાયો.

ત૦—	માલાઅ, માલાઇ, માલાણ	માલાહિ, માલાહિં, માલાહિં
ચ૦, છ૦—	માલાઅ, માલાઇ, માલાણ	'માલાણ, માલાણં

(મા૦ માલાહ)

(મા૦ માલાહિં)

પં૦—	માલાઅ, માલાઇ, માલાણ, માલાહિં, માલાઓ, માલાહિં, માલાહિં	માલાહિં, માલાઓ, માલાહિં, માલાહિં, માલાહિં

સ૦—	માલાઅ, માલાઇ, માલાણ	માલાહિં, માલાહિં

સં૦—	'માલા !, માલા !	માલાહિં !, માલાઓ !, માલા !

દ રીતે નાવા (નૌ) ગડા (ગોઠા) સદા (શ્રદ્ધા), મેહા (મેધા) વળા (વળા), તળા (તળા), વિજ્ઞા (વિદ્યા), પુચ્છા (પૃચ્છા) ચિંતા, કુહા (કુધ્-કુહ) કઠા (કઠુ-કઠ), નિસા (નિશા) અને વિસા (વિશા) વગેરે આકારાત શબ્દોનાં રૂપાસ્થાનો ' માલા ' ની પેઠે છે.

૧ આકારાત સ્ત્રીલિંગી શબ્દોને વચ્ચીનાં યદ્યચનમા માગધીનો ' હિં ' પ્રત્યય પણ લાગે છે. જેમકે—સરિઆ + સરિઆણં, સરિઆહિં । માલા + માલાણ, માલાહિં ।

૨ ' જમ્મા ' શબ્દનું સ્વરોધનનું યદ્યચન ' અમ્મો ' પણ થાય છે.

વાયા (વાચા)

૫૦- વાયા વાયાઉ, વાયાઓ, વાયા.

૬૦- વાયા વાયાઉ, વાયાઓ, વાયા

શેષ રૂપો ' માલા ' ની જેવા.

૫ રીતે અછરસા (અપ્સરસ્), આસિસા (આશિષ્), ધૂઆ, દુહિઆ ((દુહિત્), નળદા (નનાન્દ), નાવા (નૌ), પિડચ્છા, પિડસિઆ (પિતૃષ્વસ્ય), બાહા (બાહુ), માઆ,માઅ(ય) રા, (માતૃ) માહસિઆ, માહચ્છા (માતૃષ્વસ્ય) અને સસા (સ્વસ્ય) વગેરે આકારાત શબ્દોના રૂપાલ્પ્યાનો સમજવાના છે

ગઈ (ગતિ)

૫૦- ગઈ ગઈઉ, ગઈઓ, ગઈ

૬૦- ગઈ ગઈઉ, ગઈઓ, ગઈ

૧ ઇકારાત છૌલિંગી શબ્દના પાલ્પિરૂપો

રત્તિ (રાત્રિ)

૧ રત્તિ રત્તી, રત્તિયો

૨ રત્તિ ”

૧-૫ રત્તિયા રત્તીદિ, રત્તીભિ

૪-૬ રત્તિયા રત્તીન

૭ રત્તિયા રત્તીમુ

રત્તિવ

૮ રત્તિ રત્તી, રત્તિયો

—જૂઓ પાલ્પિય ૦ ૫૦ ૧૦૧-૧૦૨

ત૦—	ગઈઅ, ગઈઆ, ગઈઈ, ગઈૈ	ગઈહિ, ગઈહિં, ગઈહિં
ચ૦, છ૦—	ગઈઅ, ગઈઆ, ગઈઈ, ગઈૈ	ગઈળ, ગઈળં
પ૦—	ગઈઅ, ગઈઆ, ગઈઈ, ગઈૈ ગઈતો, ગઈઓ, ગઈઉ, ગઈહિંતો	ગઈતો, ગઈઓ, ગઈજ, ગઈહિંતો, ગઈસુતો ગઈસુ, ગઈસુ ('ગઈસુ, ગઈસુ)
સ૦—	ગઈઅ, ગઈઆ, ગઈઈ, ગઈૈ	
સ૦—	ગઈ ! ગઈ !	ગઈઉ, ગઈઓ, ગઈ

૫ પ્રમાણે જુષિ (યુક્તિ) માઈ (માતૃ) ભૂમિ, જુવઈ (યુવતિ)
ધૂલિ, રઈ (રતિ), બુદ્ધિ, મઈ (મતિ), વિહિ, વિઈ (ધૃતિ)
અને સિપ્પિ, સુષિ (શુક્તિ) વગેરે ઇકારાત શબ્દોના રૂપાસ્થાનો
સમજવાના છે

[સ૦ ' ગત્ય ' ઉપરથી પાલિમા ' રત્તો, ' ' રાત્ત્યા ' અને
' રાત્ત્યા ' ઉપરથી ' રત્ત્યા, ' ' રાત્ત્યામ્ ' ઉપરથી રત્ત્ય અને ' રત્તિ '
તથા ' રત્તી ' ઉપરથી ' રત્તો ' રૂપા પળ વને છે]

धेणु (धेनु)

प०—	धेणू	धेणूउ, धेणूओ, धेणू
बी०—	धेणु	धेणूउ, धेणूओ, धेणू
त०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए	धेणूहि, धेणूहिं, धेणूहिँ
च०, छ०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए	धेणूण, धेणूण
प०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए धेणूतो, धेणूओ, • धेणूउ, धेणूहिंतो	धेणूतो, धेणूओ, धेणूउ, धेणूहितो, धेणूनुतो धेणूसु, धेणूसु
स०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए	
स७—	धेणू । धेणु ।	धेणूउ, धेणूओ, धेणू

१ उकारात् छीलिगी घट्ठना पारिरूपो

यागु (यवागु)

१	यागु	यागू, यागुयो
२	यागु	" "
३-५	यागुया	यागूहि, यागूमि
४-६	यागुया	यागून
७	यागुया	यागूसु
	यागुय	
८ स०	यागु	यागू, यागुयो.

—जूओ पारिप्र० पृ० १०६-१०७

ए प्रमाणे गउ, कच्छु, विज्जु (विद्युत्), उज्जु (ऋजु),
पियगु (प्रियङ्गु) माउ (मातृ) दद्धु (ददु) पड्डु (पदु), गुरु,
लहु (लघु) अने कण्डु वगेरे उकारात शब्दोना रूपो 'धेणु' नी
पेठे समजवाना छे

'नई (नदी)

प०—	नई	नईआ, नईउ, नईओ, नई
बी०—	नइ	नईआ, नईउ, नईओ, नई
त०—	नईअ, नईआ, नईइ, नईए	नईहि, नईहिं, नईहिं

१ ईकारात स्त्रीलिङ्गी शब्दना पालिरूपो

नदी

१	नदी	नदी, नदियो (नजो)
२	नदि, नदिय	, " "
३-५	नदिया (नजा)	नदीहि, नदामि
४-६	नदिया (नजा)	नदीन
७	नदिया (नजा) (नज्ज)	नदीसु
८	स० नदि	नदी, नदियो (नज्जो)

—जूओ पालिप्र० पृ० १०३-१०४-१०५-१०६ तथा
एना टिप्पणी

[स० नद्य, नद्या, नया अने नयाम् उपरથી પાલિમા ઉપર્યુક્ત
નજો, નજ્જા, નજ્જા અન નલ્લ રૂપો વનેલા છે—જૂઓ પૃ०
૩૩ અ० ૨૭ ન્ય, ય્ય, ય્ય=ન]

ચ૦, છ૦— નર્દઅ, નર્દઆ,
નર્દઈ, નર્દૈ

નર્દૈણ, નર્દૈણ

પ૦— નર્દઅ, નર્દઆ,
નર્દઈ, નર્દૈ,
નર્દતો, નર્દઓ,
નર્દઉ, નર્દહિંતો

નર્દતો, નર્દઓ, નર્દઉ,
નર્દાહતો, નર્દમુતો

સ૦— નર્દઅ, નર્દઆ,
નર્દઈ, નર્દૈ

નર્દમુ, નર્દમુ

સ૦— નર્દ ।

નર્દઆ, નર્દઉ, નર્દઓ, નર્દ

ए प्रमाणे गाई (गो) बावी (बापी), कयली (कदली),
नारी, कुमारी, तरुणी, समणी (श्रमणी), साहुवी, 'साहुणी' (साध्वी),
पुहवी (पृथ्वी), वाराणसी तणुवी (तन्वी) इ यी थी (छी) अने
बहिणी (भगिनी) वगैरे ईकारात शब्दोना रूपारूपानो ' नई ' नी
पेठे छे

वहू (वधू)

પ૦— વહૂ

વહૂઉ, વહૂઓ, વહૂ

બી૦— વહુ

વહૂઉ, વહૂઓ, વહૂ

૧ જુઝા પૃ૦ ૪૩-ચી-ઉવી અને તે ઉપરનું ટિપ્પણ

૨ ઝકારાત સ્થાલિની ન દના પત્તિરુપો

वधू (प्रा० वद्)

૧ વધૂ

વધૂ વધુયો

૨ વધુ

,

૩-૫ વધુયા

વધાહ, વધૂમિ,

૪-૬ વધુયા

વધૂન

ત૦—	વહૂઅ, વહૂઆ, વહૂઈ વહૂણ	વહૂહિ, વહૂહિં, વહૂહિં
ચ૦, ડ૦—	વહૂઅ, વહૂઆ, વહૂઈ, વહૂણ	વહૂણ, વહૂણ
પ૦—	વહૂઅ, વહૂઆ, વહૂઈ, વહૂણ વહુતો, વહૂઓ, વહૂડ વહૂહિંતો	વહુતો, વહૂઓ, વહૂડ, વહૂહિંતો, વહૂસુતો
સ૦—	વહૂઅ, વહૂઆ, વહૂઈ, વહૂણ	વહૂસુ, વહૂસુ
સ૦—	વહુ !	વહૂઆ, વહૂડ, વહૂઓ, વહૂ

ए प्रमाणे अज्जू (आर्या) पङ्क्तू, वणेरू, वामोरू, वडू (वद्रू)
पीणोरू (पीनोरू) અને વક્કધૂ (કર્કન્ધૂ) વગેરે ઊવારાત શબ્દોના
રૂપાસ્થાનો સમજવાના છે

પ્રાકૃતના સ્ત્રીલિંગી રૂપાસ્થાનોની પેઠે શૌરસેની, માગધી અને
પેશાચીના પણ રૂપાસ્થાનો સમજવાના છે—શૌરસેનીમા, માગધીમા
અને અપભ્રંશમા પચમીના એકવચનમા (પ્રાકૃતના ‘ઓ’ અને ‘ડુ’ને
બદલે) ‘દો’ અને ‘દુ’ પ્રત્યય વાપરવાના છે, પેશાચીમા એને બદલે ‘તો’
અને ‘તુ’ વાપરવાના છે અને માગધીની એ સ્વાસ વિશેષતા છે તે જણાવી છે

૭ વધુયા

વધૂસુ

વધુય

૮ સ૦—વધુ

વધૂ, વધુયો

—જૂઓ પાઞ્ચિમ૦ પૃ૦ ૧૦૭-૧૦૮

૧ જૂઓ પૃ૦ ૨૦૧

अपभ्रंशरूपारथानो
माला

१	माला, माल	मालाउ, मालउ, मालाओ, मालओ माल, माला
२	माला, माल	मालाउ, मालउ, मालाओ, मालओ माल, माला.
३	मालाए, मालए	मालाहिं, मालहिं.
४-६	मालाहे, मालहे माला, माल	मालाहु, मालहु, माला, माल
५	मालाहे, मालहे मालत्तो, मालादो मालादु, मालाहितो,	मालाहु, मालहु मालत्तो, मालादो मालादु मालाहितो, मालामुत्तो
७	मालाहि, मालहि	मालाहि, मालहिं
८ स०	माला, माल	मालाहो, मालहो माल, माला

मई

१	मई, मई	मईउ, मईउ मईआ, मईओ मई, मई
२	मई, मई	मईउ, मईउ मईओ, मईओ मई, मई
३	मईए, मईए	मईहिं, मईहिं

४-६	मइहे, मईहे	मइहु, मईहु.
	मइ, मई	मइ, मई.
५	'मइहे. मईहे	मइहु, मईहु.
७	मइहि, मईहि	मइहिं, मईहिं.
८	स० मइ, मई	मइहो, मईहो, मइ, मई.

पइडी (प्राविष्टा-पविष्टा)

१	पइडी, पइडि	पइडिउ, पइडीउ, पइडिओ, पइडीओ, पइडी, पइडि.
२	पइडी, पइडि	पइडिउ, पइडीउ, पइडिओ, पइडीओ, पइडी, पइडि.
३	पइडिए, पइडीए	पइडिहिं, पइडीहिं.
४-६	पइडिहे, पइडीहे	पइडिहु, पइडीहु, पइडी, पइडि.
५	'पइडिहे, पइडीहे	पइडिहु, पइडीहु.
७	पइडिहि, पइडीहि	पइडिहिं, पइडीहिं
८	स० पइडि, पइडी	पइडिहो, पइडीहो पइडी, पइडि

घेणु

१	घेणु, घेणू	घेणुउ, घेणूउ घेणुओ, घेणूओ

२	धेणु, धेणू	धेणु, धेणू. धेणुउ, धेणूउ वेणुओ, धेणूओ. धेणु, धेणू.
३	धेणुए, धेणूए	धेणुहि, धेणूहि.
४-६	धेणुहे, धेणूहे धेणु, धेणू	धेणुहु, वेणूहु, धेणु, धेणू.
५	धेणुहे, धेणूहे	धेणुहु, धेणूहु.
७	वेणुहि, धेणूहि	धेणुहि, धेणूहि
८	स०—धेणु, धेणू	धेणुहो, वेणूहो, धेणु, वेणू

बहु

१	बहु, बहु	बहुउ, बहुउ बहुओ, बहुओ, बहु, बहु
२	बहु, बहु	बहुउ, बहुउ बहुओ, बहुओ, बहु, बहु
३	बहुए, बहुए	बहुहि, बहुहि
४-६	बहुहे, बहुहे, बहु, बहु	बहुहु, बहुहु, बहु, बहु.
५	बहुहे, बहुहे	बहुहु, बहुहु

૭ વહુહિ, વહૂહિ	વહુહિં, વહૂહિં.
૮ સ૦-વહુ, વહૂ	વહુહો, વહૂહો
	વહુ, વહૂ.

૬ પ્રમાણે વધા આઠારાત, ઈકારાત, ઈંકારાત, ઉકારાત અને
ઊકારાત શબ્દોના અપભ્રંશરૂપો બનાવી લેવાના છે

‘સર્વાદિ (સ્ત્રીલિંગ)

સ્ત્રીલિંગી સર્વાદિ શબ્દોના પ્રાકૃતરૂપો, શૌરસેનીરૂપો, માગ
પ્રીરૂપો, પૈશાણીરૂપો, અને અપભ્રંશરૂપો પૂર્વે જણાવેલા સાધારણ
સ્ત્રીલિંગી શબ્દો પ્રમાણે સમજવાના છે

નેટલાક સ્ત્રીલિંગી સર્વાદિ શબ્દોના પ્રાકૃત રૂપોની વિશેષતા
આ પ્રમાણે છે

[સ્ત્રીલિંગી સર્વાદિ શબ્દોના ‘ આકારાત ’ અગના રૂપો
‘ માલ ’ ની જેવા કરવાના છે. ઈંકારાત અગના રૂપો ‘ નઈ ’ ની
જેવા કરવાના છે અને ઉકારાત અગના રૂપો ‘ ધેણુ ’ ની જેવા
કરવાના છે].

૧ સ્ત્રીલિંગી સર્વાદિ શબ્દોના પાલિરૂપો--

સન્ધા (સર્વા) ના વધારાના રૂપ

૪-૧ સવસ્થા (મ૦ સર્વસ્થા) સન્ધાસ (સ૦ સર્વાસામ્)

સન્ધાસાનં

૭ સવસ્થ (મ૦ સવસ્થામ)--તુલો પાલિગ્રં પૃ. ૧૪૦ અને ટિપ્પણ.

મઝી મધા ‘ માલ ’ ના પાલિરૂપો બના

તૌ, તા, 'ની, ણા (તત્)

૧ સા

તીઆ, તીડ, તીઓ, તી
તાડ, તાઓ, તા

૧ પત્ની અને ગીર્જના ઇકગચનમા તથા છટ્ટીના ગદ્યચનમા આ
ઈકારાત્ત અગનો પ્રયોગ થતો નથી

૨ ચૂના પૃ૦ ૧૪૧ નુ જ ઉપરનુ ટિપ્પણ

૩ તા (તદ્) ના વધારાના રૂપો

૧ સા

૩-૫ તસ્સા (સ૦ તસ્યા) તાહિ તાભિ
તાય નાહ, નાભ
નસ્સા
નાય
અસ્સા

૪-૬ તસ્સાય, તસ્સા { સ૦ તસ્યૈ } તાસ (સ૦ તસ્યામ્)
તાય { તસ્યા } તાસાન
નસ્સાય, નસ્સા નાસ નાસાન
નાય
અસ્સાય અસ્સા આસ આસન
તિસ્સાય, તિસ્સા સાન

૭ તસ્સ (સ૦ તસ્યામ્)

તણ
નસ્સ, નસ્સા
અસ્સ, અસ્સા
તિસ્સ, તિસ્સા
તાય, તાય
નાય, નાય

યાત્રી વધા માલ 'ના પેઠ

—જૂઓ પાલિખ૦ ૫૦ ૧૮૩ અને ટિપ્પણ

૨	ત	તીઆ, તીડ, તીઓ, તી,
	ળ	તાડ, તાઓ, તા
૩	તીઅ, તીઆ તીઈ તીણ,	તીહિ, તીહિં, તીહિં,
	તાઅ, તાઈ, તાણ	તાહિ, તાહિ, તાહિં.
	(પૈ૦ નાણ)	

૪-૬	સે,	સિં,
	(તાસ) તિમ્સા, તીસે	(તેસિં)
	તીઅ, તીઆ, તાઈ, તીણ,	
	તાઅ, તાઈ, તાણ	તાળ, તાળ

સ૦—(તાહિ) તીઅ, તીઆ,
તીઈ, તાણ,
તાઅ, તાડ, તાણ

શેષ રૂપો ' નર્દ ' અને ' માલ્લા ' ની પેઠે

[' ણી ' અને ' ણા ' અગના રૂપો પણ ' નર્દ ' અને ' માલ્લા ' ની પેઠે થાય છે]

જી, જા (યત)

૧	ના	જીઆ, જીડ, જીઓ, જી,
		જાડ જાઓ, જા
૨	જ	જીઆ, જીડ, જીઓ, જી,
		જાડ, જાઓ, જા
૪-૬	જિમ્સા, જીસે,	જાળ, જાળ
	જાઅ, જાઆ,	
	જીઈ, જાણ	
	જાઅ, જાઈ,	
	જાણ	

- ૭ (જાહિ), જીઅ, જીઆ,
 જીઈ, જીઈ,
 જાઅ, જાઈ,
 જાણ

શેષ રૂપો ' નઈ ' ની અને ' માલા ' ની જેવા.

કી, કા (કિમ્)

- ૧ કા કીઆ, કીઉ, કીઓ, કી, .
 કાઉ, કાઓ, કા.
 ૨ કં કીઆ, કીઉ, કીઓ, કી,
 કાઉ, કાઓ, કા.

- ૪-૬ કિસ્સા, કીસે, (કાસ)
 કીઅ, કીઆ, કીઈ, કીઈ,
 કાઅ, કાઈ, કાઈ કાણ, કાણં.

- ૭ (વાહિ), કીઅ, કીઆ,
 કીઈ, કીઈ,
 કાઅ, કાઈ, કાઈ
 શેષ રૂપો ' નઈ ' અને ' માલા ' ની જેવા.

ઈમા, ઈમી (ઇદમ્)

- ૧ ઈમિઆ, ઈમા, ઈમી ઈમીઆ, ઈમીઉ,
 ઈમીઓ, ઈમી,

૧ જુઓ પૃ. ૨૧૯ ઉપરનું ટિપ્પણ ૧.

૨ ઇમ (ઇદમ્) ના પાલિસ્થો:

- ૧ અર્થ ઈમા, ઈમાયો.
 ૨ ઇમ ,, ,

इमाउ, इमाओ,

इमा

३ इमीअ, इमीआ, इमीइ,

इमीए,

इमाअ, इमाइ, इमाए

(पै० नाए)

इमीहि, इमीहि,

इमीहि

इમાહિ, इमाहि,

इमाहि

(आहि, आहि,

आहि)

४-६ से,

सिं

इमीअ, इमीआ, इमीइ, इमीण,

इमीअ, इमीण,

इमाअ, इमाइ, इमाए

इमाण, इमाण,

શેષ રૂપો ' નર્ક ' અને ' મારા ' ની જેવા

૩-૨ ઇમાય

इमायि, इमायि

૪-૧ ઇમાય,

इमाय, इमायान

इमरसा, इमरसाय

अस्ता, (स० अस्ता)

अस्ताय (स० अस्त्य)

૭ ઇમાય,

इमाय

इमरस,

अस्त (स० अस्त्याम्)

ઋકારાત (સ્ત્રીલિંગ)

ઋકારાત સ્ત્રીલિંગી ' માતૃ ' શબ્દના ' માઆ ' અને ' માયરા ' આવા બે રૂપો જૂદા જૂદા અર્થમાં થાય છે એ ' આગલ જણાવેલું છે, એથી એના શૌરસેની વગેરેના વધારા રૂપો ' વાયા ' ની જેવા સમજવાના છે, જેમકે,

માઆ, માયરા (માતૃ)

૧૦ માઆ,
માયરા

માઆડ, માઆઓ, માઆ,
માયરાડ, માયરાઓ, માયરા

૭ અમુય
અમુસ્ત

અમૂમુ

—ત્રીઓ પાલિય ૧ પૃ. ૧૪૮

૧ ત્રીઓ પૃ. ૨૦૪, નિ. ૫—' માયર ' ને રદલે ' માઅર ' પણ વાદ શકે છે.

૨ ઋકારાત સ્ત્રીલિંગા ' માતૃ ' શબ્દના પાલિરૂપો
માતૃ (માતૃ)

૧ માતા

માતા, માતરા

૨ માતર

માતા, માતરે

૩-૧ માતરા

માતરેદિ, માતરેભિ.

માતૃયા

માતૃદિ, માતૃભ

મત્યા

૪-૬ માતૃ

માતરાન, માતાન,

માતૃરા

માતૃન

મત્યા

૭ માતાર

માતારમ,

માતૃરા

માતૃમુ.

મત્યા

માતૃય, મત્ય

૮ ૬૦-માત, માતા

માતા, માતરા,

—ત્રીઓ પાલિય ૧ પૃ. ૧૦૮-૧૦૯-૧૧૦ અને છનાં ટિપ્પણ.

બી૦—	માઅ	માઆડ, માઆઓ, માઆ,
	માયર	માયરાડ, માયરાઓ, માયરા,
ત૦—	માઆઅ, માઆઈ,	માઆહિ, માઆહિ, માઆહિં,
	માઆણ,	માયરાહિ, માયરાહિં, માયરાહિં,
	માયરાઅ, માયરાઈ, માયરાણ	
૧૦ છ૦—	માઆઅ, માઆઈ,	માઆણ, માઆણ
	માઆણ	('માઈણ)
	માયરાઅ, માયરાઈ, માયરાણ	માયરાણ, માયરાણ
૫૦—	માઆઅ, માઆઈ, માઆણ,	માઅત્તો, માઆઓ,
	માઅત્તો, માઆઓ,	માઆડ, માઆહિંતો,
	માઆડ, માઆહિંતો	માઆસુતો,
	માયરાઅ, માયરાઈ,	માયરાત્તો, માયરાઓ,
	માયરાણ,	માયરાડ,
	માયરાત્તો, માયરાઓ, માયરાડ,	માયરાહિંતો,
	માયરાહિંતો	માયરાસુતો
મ૦—	માઆઅ, માઆઈ માઆણ,	માઆસુ, માઆસુ
	માયરાઅ, માયરાઈ, માયરાણ	માયરાસુ, માયરાસુ
સ૦—	માઆ,	માઆડ, માઆઓ,
		માઆ,
	માયરા	માયરાડ, માયરાઓ, માયરા.

[માઆ (માતૃ=માતા+માઆ) નુ ' માયા ' બનાવીને પણ ' માઆ ' ની જેવા જ રૂપો બનાવી શકાય છે]

૧ જુઓ પૃ. ૫૧ માતૃ=માદ+માઈણ (૪૦ માતૃણામ્)

૨ જુઓ પૃ. ૧૮ ' કાદિ ' નો ' ય ' અ. ૮

['માતૃ' શબ્દના 'માઈ' અને 'માડ' એવાં પણ બે અંગો બને છે, પણ રૂપાભ્યાસને પ્રસંગે તે બન્નેનો પ્રયોગ વિરલ જણાય છે.]

સં. 'દુહિતૃ'નું પ્રાકૃત રૂપ 'ધૂઆ' થાય છે એ 'આગલ જણાવેલું છે એથી એનાં બધાં રૂપો 'માલા' ની જેવા થાય છે.

ઓકારાત 'ગો' શબ્દના સ્ત્રીલિંગી અંગો ત્રણ થાય છે જેમકે; 'ગોળી', 'ગાઈ' અને 'ગડ'. એમાના 'ગડ' ના શૌરસેની વગેરેના બધા

૧ જ્ઞાં હે. પ્રા. ધ્યા. ૮-૩-૪૬-“માઈણ” “માઝણ સમન્નિઅં વંદે” “પદ્માપાષંદ્રિકા”મા તો ૬ બધે અંગોને રૂપાભ્યાસને પ્રસંગે ઘણી વિભક્તિઓમા વાપરેલા છે-“દુદ્ માતુઃ” ૧-૨-૮૩ પૃ. ૧૦૮. 'માઈ' ના રૂપો 'ગાઈ' ની જેવા અને 'માડ' ના રૂપો 'ધેણુ' ની જેવા થાય છે.

૨ ધીતુ (દુહિતૃ) ના પાલિરૂપો

૧ ધીતા	ધીતા, ધીતરં.
૨ ધીતર, ધીતં	ધીતરે, ધીતરે.
૩-૫ ધીતરા,	ધીતરેઈ, ધીતરેમિ,
ધીતુયા	ધીતૂરિ, ધીતૂમિ.
૪-૬ ધીતુ,	ધીતનં
ધીતુયા	ધીતાનં, ધીતરનં
૭ ધીતરિ,	ધીતૂમ,
ધીતુયા	ધીતરેમ.
ધીતુયં	

જ્ઞાં પાલિ. ૫૦ ૨૨૦-૨૨૨

૩ જ્ઞાં ૫૦.૨૦૪ નિ ૫.

૪ 'ગો' શબ્દના પ્રાકૃત રૂપાતરોમા 'ગાવી' 'ગોળી' 'ગોતા' અને 'ગોસોલિકા'ને પણ ગણાવેલા છે.-મહાભાષ્ય પૃ. ૫૦

રૂપો બરાબર 'ધેણુ' ની જેવા થાય છે અને 'ગોળી' 'ગાઈ' ના
પણ શૌરસેની વગેરેના બધા રૂપો બરાબર 'નર્દ' ની જેવા બને છે,
તેમકે,

ગડ (ગો)

પ૦—	ગડ	ગડડ, ગડઓ, ગડ.
બી૦—	ગડ	ગડડ, ગડઓ, ગડ.
ત૦—	ગડઅ, ગડઆ ગડઈ, ગડઐ	ગડહિ, ગડહિં, ગડહિં.
ચ૦ છ૦—	ગડઅ, ગડઆ. ગડઈ, ગડઐ	ગડળ, ગડળ.
પ૦—	ગડઅ, ગડઆ ગડઈ, ગડઐ ગડસો, ગડઓ ગડડ, ગડહિતો	ગડસો, ગડઓ, ગડડ, ગડહિંતો, ગડસુતો.
સ૦—	ગડઅ, ગડઆ ગડઈ, ગડઐ	ગડસુ, ગડસુ.
સ૦—	ગડ, ગડ,	ગડડ. ગડઓ, ગડ.

'ગાઈ, ગોળી

પ૦—	ગાઈ,	ગાઈઆ, ગાઈડ, ગાઈઓ, ગાઈ.

૧ સ્ત્રીલિંગી 'ગો' શબ્દના પાલિરૂપો.

ગો

૧ ગો, ગવી

ગાવી, ગાવો, ગવો.

૨ ગાઈ, ગાવ, ગવ

ગાવી, ગાવો, ગવો.

	ગોળી	ગોળીઆ ગોળીડ,
		ગોળીઓ, ગોળી
ચી ૮—	ગાડ,	ગાડિઆ, ગાડિડ,
		ગાડિઓ, ગાડિ
	ગોળિ	ગોળીઆ, ગોળીડ,
		ગોળીઓ, ગોળી.
ત ૦—	ગાડિઅ, ગાડિઆ,	ગાડિહિ, ગાડિહિ,
	ગાડિડ, ગાડિ	ગાડિહિ
	ગોળીઅ, ગોળીઆ,	ગોળીહિ, ગોળીહિ,
	ગોળીડ, ગોળી	ગોળીહિ.

इत्यादि चधा ' नई ' नी नेवा

સંખ્યાવાચક શબ્દો

વિશેષતા:

૧. અદ્વાસ (અષ્ટાદશ) સુધીના સંખ્યાવાચક શબ્દોને ઘષીનાં
બહુવચનમાં 'ઙ્હ' અને 'ઙ્હ' પ્રત્યય લાગે છે. ઇઙ્ઙહ, ઇઙ્ઙહ ।
દુઙ્ઙહ, દુઙ્ઙહ । ઉભયઙ્ઙહ, ઉભયઙ્ઙહ કોરે.

ઇક, એક, ઇઙ્ઙ, ઇઙ્ઙ (એક)

આ શબ્દના તે તે માપાના પુલિંગી રૂપો 'સઙ્ઙ' નાં જેવા થાય
છે, સ્ત્રીલિંગી રૂપો 'માઙ્ઙ' ની જેવા થાય છે અને નપુસવલિંગી રૂપો
નપુસકી 'સઙ્ઙ' ની જેવા થાય છે. એ પ્રમાણે ચંપા સંખ્યાવાચક
શબ્દોમાં યથાસંભવ સમજવાનું છે

'ઉમ્મ, ઉમ્મ (ઉમ્મ)

આ શબ્દના રૂપો બહુવચનમાં જ થાય છે અને ઇ. 'સઙ્ઙ' ની
વેટે છે.

૧. સંખ્યાવાચકશબ્દના પાલિકરૂપો

(પાલિપ્રકાશના પૃ. ૧૫૫ થી ૧૬૮ મુનીમાં સંખ્યાવાચક
શબ્દોના રૂપો આપેલા છે)

'ઉમ્મ' ના પાલિકરૂપો

૧-૨ ઉમ્મો ।

ઉમ્મે ।

૩-૧ ઉમ્મોદિ, ઉમ્મોમિ,

ઉમ્મેદિ, ઉમ્મેમિ ।

૪-૧ ઉમ્મિન્નં ।

૭ ઉમ્મોસુ, ઉમ્મેસુ ।

૫૦— ઉમે ।

૬૦— ઉમે, ઉમા ।

૭૦— ઉમેહિ, ઉમેહિ, ઉમેહિ* ।

૮૦ છ૦—ઉમણ્હ, ઉમણ્હ ।

૯૦— ઉમતો, ઉમાઓ, ઉમાઉ,

ઉમાહિ, ઉમેહિ,

ઉમાહિતો, ઉમેહિતો,

ઉમાસુતો, ઉમેસુતો ।

૧૦— ઉમેસુ, ઉમેસુ ।

‘ઉમ’ ના અષ્ઠશ રૂપો ‘સલ્લ’ ના અષ્ઠશ રૂપોની પેઠે છે.

‘દુ’ (દ્વિ) ઋણે લિંગના રૂપો

આ શબ્દના રૂપો बहुवचनમાં જ થાય છે

૫૦— દુવે, દોણિ, દુણિ, વેણિ, વિણિ, દો, વે ।

૬૦— દુવે, દોણિ, દુણિ, વેણિ, વિણિ, દો, વે ।

૭૦— દોહિ, દોહિ, દોહિ*,

વેહિ, વેહિ, વેહિ* ।

૧ ‘દ્વિ’ ના પાલિરૂપો

૧-૨ દુવે,

દે ।

૩— દોહિ, દોમિ ।

૪-૫ નિવજ, ડિજ ।

૬ દોમુ ।

—વર્ણો પાલિયં ૭૦ ૧૫૬

—→ ૧

૩૦ છ૦—દોળ્હ, દોળ્હ, દુળ્હ, દુળ્હ,
વેળ્હ, વેળ્હ, વિળ્હ, વિળ્હં ।

૫૦— દુત્તો, દોઝો, દોઝ, દોહિતો, દોમુતો,
વિત્તો, વેઝો, વેઝ, વેહિતો, વેમુંતો ।

૬૦— દોમુ, દોમુ,
વેમુ, વેમુ ।

‘દુ’ ના અપભ્રંશ વગેરેના રૂપો ‘માણુ’ ના બહુવચનાંત રૂપો જેવા છે.

‘તિ (ત્રિ) ધ્રને લિંગના રૂપો

૫૦— } તિણિ ।
૬૦— }

૩૦ છ૦— તિળ્હ, તિળ્હ ।

શેષ રૂપો તે તે માપા પ્રમાણે ‘હસિ’ ના બહુવચન રૂપો જેવા છે.

૧ પાલિમા તો ‘તિ’ (ત્રિ) શબ્દના રૂપો પુલિંગમા, છીલિંગમા અને નપુલ્લકલિંગમા જુદા જુદા થાય છે, જમકે

	તિ (પુલિંગ)	તિ (છીલિંગ)	તિ (નપુલ્લકલિંગ)
૧-૨	તયો ।	તિસ્સો ।	તીણિ
૩-૫	તીહિ, તીમ્મિ ।	તીહિ, તીમિ ।	તીહિ, તીમિ ।
૪-૬	તિણ્ણં તિણ્ણજ	(તિસ્સ) તિસ્સજ ।	તિળ્ણ તિળ્ણજ ।
૭	તીસુ -	તીસુ ।	તીસુ ।

‘ચત (ચતુર્) ત્રણે લિંગના રૂપો —

તૃતીયા, પચમી અને સપ્તમીના પ્રત્યયો પર રહેતા આ શબ્દના અત્ય ‘૩’ નો દીર્ઘ વિકલ્પ થાય છે.

૫૦- } ચત્તારો, ચતરો, ચતારિ ।
૬૦- }

ત૦- ચઝહિ, ચઝહિં, ચઝહિં,
ચઝહિ, ચઝહિં, ચઝહિં ।

ચ૦ ઇ૦-ચઝણહ, ચઝણહ.

શેષ રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે ‘ભાણુ’ના બહુવચનાત રૂપો જેવા છે

૧ પાલિમા ‘ચતુ’ (ચતુર્) શબ્દના પણ ત્રણે લિંગના રૂપો જુદા જુદા થાય છે, જમકે

	ચતુ (પુલિંગ)	ચતુ (સ્ત્રીલિંગ)	ચતુ (નપુસકલિંગ)
૧-૨	ચત્તારો, ચતુરો ।	ચતરસો ।	ચત્તારિ ।
૩-૫	ચત્તારિ, ચત્તારિમિ ।	ચત્તારિ, ચત્તારિમિ ।	ચત્તારિ, ચત્તારિમિ ।
૪-૬	ચતુષ્પ ।	ચતસ્સપ્ત ।	ચતુષ્પ ।
૭	ચત્તુષ્પ ।	ચત્તુષ્પ ।	ચત્તુષ્પ ।

‘પંચ (પદ્મ) ગ્રંથે લિંગના રૂપો

૫૦- } પચ ।
 ૫૧- }

૫૨- પચેહિ, પચેહિ, પચેહિ,
 ‘પંચહિ, પચાહિ, પચેહિ’ ।

૫૩- છ૦-પંચણ્હ, પચણ્હ ।

શેષ રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે ‘જિણ’ના બહુવચનાત રૂપો
 જેવા છે.

૬ રીતે ડ (પદ), સત્ત (સપ્ત), અઢ (અષ્ટ), નવ (નવ),
 ઠહ, ઠસ (ઠશ), ણઆરહ, ણગારહ, ણઆરસ (ણકાદશ),
 ટુવાલસ, ઘારહ, ઘારસ (ઘાદશ), તેરહ, તેરસ (ત્રયોદશ), ચોદહ,
 ચોદસ, ચડહહ, ચડહસ (ચતુર્દશ), પળ્ળારહ, પળ્ળારસ (પદ્મદશ).

૧ પચ (ગ્રંથે જિંગે સરસા)

૧-૨ પચ ।

૨-૧ પચહિ, પચમિ ।

૩-૦ પચત ।

૭ પચમુ ।

—નૃઓ શાલિવ્ર. પૃ. ૧૫૮

૨ વ્યાકરણનો નિયમ જોતા તો ‘પચેહિ’ વગેરે ‘૬’ વાર
 યાઢા રૂપો જ ૪૬ શકે છે, આર્યપ્રાકૃતમા ‘પચહિ’ વગેરે ‘૬’ વાર
 યિનાના પણ રૂપો વપરાયેલા છે જેમકે,

[“ પચહિં કામગુણેહિં ”

“ પચહિં મહબ્વણ્હિં ”

“ પચહિં કિરિઆહિં ”

“ પચહિં સમર્હિં ”—શ્રમણસૂત્ર]

માટે ધર્મી ૬ વગેરે રૂપો સાચે લેવાયેલા છે.

સોલ્સ, સોલ્હ (ષોડશ), સત્તરસ, સત્તરહ (સપ્તઽશ) અને અઠ્ઠા-
રસ, અઠ્ઠારહ (અષ્ટાઽશ) એ વધા શબ્દોના રૂપો 'પચ'ની પેઠે
સમજવાના છે.

કૃદ્ (કતિ)

(આ શબ્દના રૂપો બહુવચનમા જ થાય છે)

પ૦— } કૃદ્
ત્રી૦— }

ચ૦ ૩૦—કૃદ્ઽહ, કૃદ્ઽહં

શેષરૂપો. તે તે માયા પ્રમાણે 'ઇસિ'ના બહુવચનાત રૂપો
જેવા છે.

નીચે જણાવેલા શબ્દોમા જે શબ્દો આકારાત છે તેના રૂપો
'માલા'ની જેવા જાણવાના છે અને જે શબ્દો ઇકારાત છે તેના રૂપો
'મદ્'ની જેવા જાણવાના છે.

૧૬ગૂણવીસા (એકોન્વિંશતિ)	} (એકવિંશતિ)
વીસા (વિંશતિ)	

૧ 'કતિ'ના ધાત્વરૂપો (જ્યે ત્રિમે)

કાત ।

કતાઽહ,

કતાઽમિ ।

કતોન,

કતિઽધ ।

કતીમુ ।

—જુઓ પાલિય૦ પૃ૦ ૧૫૬.

૨ જુઓ પાલિય૦ પૃ૦ ૧૫૬-૧૬૦

वेआलिसा } वेआला } दुचत्तालिसा } तिचत्तालिसा } तेआलिसा } तेआला }	(द्विचत्वारिंशत्)	चोवण्णा चउपण्णासा } पणपण्णा पणपण्णासा } पंचावण्णा }	(चतुप्पञ्चाशत्) (पञ्चपञ्चाशत्)
चउचत्तालिसा } चोआलिसा } चोआला } चउआला }	(त्रिचत्वारिंशत्)	छप्पण्णा छप्पण्णासा } सत्तावन्ना सत्तपण्णासा }	(पट्पञ्चाशत्) (सप्तपञ्चाशत्)
पणचत्तालिसा } पणयाला }	(पञ्चचत्वारिंशत्)	अट्ठावन्ना अट्ठवन्ना अट्ठपण्णासा }	(अष्टपञ्चाशत्)
उचत्तालिसा } उयाला }	(षट्चत्वारिंशत्)	एगूणसट्ठि मट्ठि एगमट्ठि इगसट्ठि }	(एकोनपष्टि) (पष्टि) (एकपष्टि)
सत्तचत्तालिसा } सगयाला }	(सप्तचत्वारिंशत्)	वासट्ठि तेसट्ठि चउसट्ठि चोसट्ठि }	(द्विपष्टि) (त्रिपष्टि) (चतुष्पष्टि)
अट्ठचत्तालिसा } अट्ठयाला }	(अष्टचत्वारिंशत्)	पणसट्ठि छामट्ठि सत्तमट्ठि अट्ठमट्ठि अट्ठसट्ठि }	(पञ्चपष्टि) (षट्पष्टि) (सप्तपष्टि) (अष्टपष्टि)
एगूणपण्णास्सा (एकोनपञ्चाशत्) पण्णासा (पञ्चाशत्) एगपण्णाम्मा } इकपण्णासा } एकपण्णासा } एगावण्णा }	(पञ्चाशत्) (एरूपञ्चाशत्)	एगूणमत्तरि	(एकोनसप्तति)
चावण्णा } दुप्पण्णासा } नेवण्णा } निपण्णाम्मा }	(द्विपञ्चाशत्) (त्रिपञ्चाशत्)		

तिष्णि सयाइ-त्रणसे (त्रिशत)	एकस्	(एक)
चत्वारि सयाइ-चारसे (चतुदशत)	दस(ह)उक्क	(दसहस्र)
इत्यादि.		
सहस्स (सहस्र)	अयुअ(त)	(अयुत)
दह(स)सहस्स (दशसहस्र)	मोडि	(कोटि)
अयुअ(त) (अयुत)	कोडकोडि	(कोटकोटि)

પ્રકરણ ૧૧

કારક-વિભક્ત્યર્થ

જેમ સસ્કૃતમા છ કારક છે તેમ અહીં પ્રાકૃતમા પણ છે અને તેની ચર્ચા વ્યવસ્થા સસ્કૃતને અનુસારે સમજી લેવાની છે. પરંતુ ને કેટલાક સ્વાસ વિભક્ત્યર્થ છે તેને અહીં જણાવી દર્શાવે છીએ

- ૧ પ્રાકૃતમા કેટલેક ઠેકાણે દ્વિતીયા, તૃતીયા, પંચમી અને સપ્તમીને સ્થાને પણ ષષ્ઠી 'વિભક્તિ' વપરાય છે -

સીમાધરસસ વદે [સીમાધર વન્દે]

ધળમ્સ લલ્લો [ધનેન લલ્લવ]

ચોરસસ ચીહદ્ [ચોરાદ્ વિભેતિ]

'અંતેઝરસસ રમિઝ આઝઝો [અન્ત પુરે રન્તુમાગત]

- ૨ કોઈ કોઈ ઠેકાણે દ્વિતીયા અને તૃતીયાને બદલે સપ્તમી વપરાય છે -

૧ સસ્કૃતમા પણ ષષ્ઠી વિભક્તિનો આયોજ ઉપયોગ થયેલો છે

માતર સ્મરતિ ને ઘડલે માતુ સ્મરતિ ।

અન્ન નો દેહિ , અન્નસ્ય નો દેહિ ।

ફલેરાગ્મ , ફલ્પના તૃત ।

અર્ધર્દીગ્વતિ " અધાળા દાઘ્યાતિ ।

તૃધાત્ પણ પતતિ " તૃણસ્ય પણ પતત ।

મહત્સુ વિભાપત " મહતા વિભાપત ।

—૧૫૦ " ષષ્ઠી ચપ " (પાળ ૨-૨-૫૦) તથા " ચપે "

(૨૦ ૪૦ ૨-૨-૮૧)

૨ ૧૫૦ પદમાગાચાદ્રકા " ત્વાચદ્રચારે " ૨-૨-૨૮

૬૦ ૧૧૨ ।

‘નયરે ન જામિ [નગર ન યામિ]

તેસુ અલકિઆ પુરવી [તરલકૃતા પૃથ્વી]

૩ વ્યાય વ્યાય પચમીને વદલે તૃતીયા અને સપ્તમી વપરાય છે —

‘ચોરેણ વીહદ્ [ચૌરાદ વિભેતિ]

‘અતેઉરે રમિડ આગબો રાયા [અન્ત પુરાદ્ રન્ત્વા
આગતો રાજા] ,

૪ કોઈ ઠેકાણે તો ‘સપ્તમાને મ્થાને દ્વિતાયા પણ વપરાય છે —

વિજ્ઞુજ્ઞોય ભરડ રત્તિ [વિદ્યુદ્દુદ્ધોતે સ્મરતિ રાત્રિમ્]

૧ સંસ્કૃતની રાત પણ જા વાક્યમા ‘નગર’ ને ‘કમ’
કહી શકાય અને ‘આધાર’ પણ કહી શકાય એટલે ‘નગર ન યામ
અને ‘નગર ન યામ’ એ બન્ન વાક્યો યોગ્યમત છે.

૨ આ વાક્યમા જા ‘સુ સુ’ (વેએની વિચ્છિન્નતામા)
અર્થાત્ અથાત્વાત્ હાય તા સંસ્કૃતમા પણ ‘ત અલકૃતા પૃથ્વી’ આ
વાક્યને, વદલે ‘તેસુ રલકૃતા પૃથ્વી’ આડુ સતમાવાલુ વાક્ય થઈ
શકે છે

૩-૪ અહીં જો ‘ચૌર’ ન ‘ભયના કરણ’ તરીકે અને
‘અત પુર’ ને રમનારના ‘આધાર’ તરીકે કહવાનો આશય હાય તો
સંસ્કૃતમા પણ ‘ચોરેણ વિભેતિ’ અને ‘અન્ત પુર રન્ત્વા’ વગર વાક્ય
થઈ શકે છે

૫ જાપ્રાકૃતમા ઠેકઠાકાણે જા ‘તણ કાલણ તણ સમણ’
પ્રયાગ વપરાય છે, એના અર્થ ‘ત કાલ અને તે સમયે’ થાય છે,
તથા જા અને આવા વાના પ્રયોગમા ‘સપ્તમી’ વિભક્તિને વદલ
‘તૃતીયા’ વિભક્તિ વપરાય છે એમ આચાર્ય હમચંદ્ર જણાવે છે
— (જૂઓ દેવ પ્રા. બુ. ૮-૩-૧૩૭ પૃ ૧૦૮) તથા આ પ્રયોગસુ

વિવરણ કરતાં નવાંગી ટીકાકાર આચાર્ય અમયદેવ એ પ્રયોગમાં આવેલાં
 'જં'ને વાક્યાલકારરૂપે માની એ પ્રયોગને 'સત્તમી' વિભક્તિવાંળો પણ
 જણાવે છે. આચાર્ય અમયદેવની દ્રષ્ટિએ એ પદોનો પદચ્છેદ આ પ્રમાણે છે.
 'તે જં કાલે'જં, તે જં સમયે જં'—“ 'તે' રૂઢિ પ્રાકૃતદોહીવશાત્
 'તદ્દિમ્' X X X 'જં' કારોડન્યપ્રાપિ વાક્યાલકારર્થઃ, X X
 કાલે X અવસર્ગિનીચતુર્થવિભાગરૂપે, X X X સમયે કાલસ્યેવ
 વિશિષ્ટે ભાગે ”—જૂઓ ભગવતી સૂત્ર ચ૦ પૃ૦ ૧૮ ટીકા, શાતા૦ સૂત્ર
 ટીકા પૃ૦ ૧ સમિતિ, ઉપાસકદશાસૂત્ર ટીકા પૃ૦ ૧ સમિતિ.

એ પ્રયોગનું વિવરણ કરતાં આચાર્ય મહર્ષિગિરિ પણ આચાર્ય
 અમયદેવની પેઠે મૂલ્ય પ્રમાણે જણાવે છે:—જૂઓ સૂર્યપ્રગતિની ટીકા પૃ૦
 ૧ સમિતિ.

આચાર્ય અમયદેવ એ પદોનું સંસ્કૃત 'તેન કાલેન તેન સમયેન'
 પણ કરે છે અને આ પદ્યમાં તેઓ આ શબ્દમાં તૃતીયાનો અર્થ ઘટાવે
 છે પણ 'તૃતીયા'ને સ્થાને 'સત્તમી' હોવાનો સૂચના કરતા નથી
 —“અપવાદ તૃતીયૈવેયમ્, તતઃ 'તેન કાલેન હેતુભૂતેન, તેન
 સમયેન હેતુભૂતેનૈવ”—જૂઓ ભગવતીસૂત્ર ચ૦-પૃ૦ ૧૮ ટીકા.

ક્રિયાપદરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનનું નામ ‘આસ્થાત’ છે અને કૃદંતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનને ‘નામ’ કહેવામા આવે છે.

આસ્થાતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનની વિવિધતા આ પ્રમાણે છે.

કર્તારિરૂપ, કર્મણિરૂપ, ભાવેરૂપ (સહ્યભેદ), પ્રેરકકર્તારિરૂપ, પ્રેરકકર્મણિરૂપ, પ્રેરકભાવેરૂપ (પ્રેરક સહ્યભેદ) इत्यादि ।

કૃદંતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનના અનેક પ્રકાર આ રીતે છે:

કર્તારિ	{	વર્તમાનકૃદંત, પ્રેરકવર્તમાનકૃદંત, કર્તૃસૂચકરૂપ,
		ભવિષ્યત્કૃદંત, પ્રેરકભવિષ્યત્કૃદંત ।
કર્મણિ અને ભાવે-સહ્યભેદ	{	વર્તમાનકૃદંત, ભવિષ્યત્કૃદંત, પ્રેરકવર્તમાનકૃદંત,
		પ્રેરકભવિષ્યત્કૃદંત, ભૂતકૃદંત, વિધ્યર્થકૃદંત, પ્રેરક-
		ભૂતકૃદંત, પ્રેરકવિધ્યર્થકૃદંત ।
ભાવેરૂપ	{	હેત્વર્થકૃદંત અને સંબંધકભૂતકૃદંત ।

આ પ્રકરણમા અહીં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે રૂપાસ્થાનોની સમ-
ગ્રૂતી આપવાની છે.

કર્તારિરૂપ

પ્રાકૃતમા ધાતુઓની બે જાત છે વ્યંજનાત ધાતુ અને સ્વ-
રાત ધાતુ

૧ વ્યંજનાત ધાતુના છેવટના વ્યંજનમા ‘અ’કાર ઉમેરાયા પછી જ તેના રૂપાસ્થાનો થાય છે અને એ ઉમેરાતો ‘અ’કાર વિકરણ-રૂપ લેવાય છે:

મળ્ + અ-મળ-મળઈ (મળતિ) ,
 વહ્ + અ-વહ-વહઈ (વહતિ)
 સમ્ + અ-સમ-સમઈ (શામ્યતિ)
 હસ્ + અ-હસ-હસઈ (હસતિ)
 આવ્ + અ-આવ-આવઈ (આપ્નોતિ)
 સિચ્ + અ-સિચ-સિચઈ (સિચતિ)
 રન્ધ્ + અ-રન્ધ-રન્ધઈ (રુણદ્ધિ) ,
 મુસ્ + અ-મુષ-મુસઈ (મુષ્ણતિ)
 તળ્ + અ-તળ-તળઈ (તનોતિ)

૨ અકારાત્ સિવાય ચાકીના સ્વારાત ધાતુઓને પુણ વિકરણ 'અ' વિકરણે લાગે છે

પા + અ-પાઅ-પાઅઈ, પાઈ (પાતિ)
 ગા + અ-ગાઅ-ગાઅઈ, ગાઈ (યાતિ)
 ધા + અ-ધાઅ-ધાઅઈ, ધાઈ (ધયતિ, ધાવતિ, દધાતિ)
 ણા + અ-ણાઅ-માઅઈ, ણાઈ (ધ્યાયતિ)
 જમ્ભા + અ-જમ્ભાઅ-જમ્ભાઈ (જૃમ્ભતે)
 વાઅ + અ-વાઅ-વાઅઈ, વાઈ (વાતિ)
 મિલા + અ-મિલાઅ-મિલાઅઈ, મિલાઈ (મ્લાયતિ)
 વિક્ષિ+વિક્ષે + વિક્ષેઅ-વિક્ષેઅઈ, વિક્ષેઈ (વિક્રીણાતિ)
 હો + અ-હોઅ-હોઅઈ, હોઈ (ભવતિ)
 હો + અ-હોઅ-હોઈઝળ, હોઝળ (મૂત્વા)

૩ ' ઉવર્ણાત ધાતુના અત્ય ઉવર્ણનો 'અવ' થાય છે.

ણહુ-ણહવ્+અ-ણહવ-ણહવઈ (હ્નુતે)
 નિણહવઈ (નિહ્નુતે)

ક્રિયાપદરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનનું નામ ‘આસ્થાત’ છે અને કૃદંતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનને ‘નામ’ કહેવામાં આવે છે.

આસ્થાતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનની વિવિધતા આ પ્રમાણે છે:

કર્તરિરૂપ, કર્મણિરૂપ, ભાવેરૂપ (સહ્યભેદ), પ્રેરકકર્તરિરૂપ, પ્રેરકકર્મણિરૂપ, પ્રેરકભાવેરૂપ (પ્રેરક સહ્યભેદ) इत्यादि ।

કૃદંતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનના અનેક પ્રકાર આ રીતે છે:

કર્તરિ } વર્તમાનકૃદંત, પ્રેરકવર્તમાનકૃદંત, કર્તૃસૂચકરૂપ,
 } ભવિષ્યત્કૃદંત, પ્રેરકભવિષ્યત્કૃદંત ।

કર્મણિ અને } વર્તમાનકૃદંત, ભવિષ્યત્કૃદંત, પ્રેરકવર્તમાનકૃદંત,
ભાવે-સહ્યભેદ } પ્રેરકભવિષ્યત્કૃદંત, ભૂતકૃદંત, વિધ્યર્થકૃદંત, પ્રેરક-
 } ભૂતકૃદંત, પ્રેરકવિધ્યર્થકૃદંત ।

ભાવેરૂપ } હેત્વર્થકૃદંત અને સંબંધક્રમભૂતકૃદંત ।

આ પ્રકરણમાં અહીં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે રૂપાસ્થાનની સમ-
નૂતી આપવાની છે.

કર્તરિરૂપ

પ્રાકૃતમા ધાતુઓની બે જાત છે: વ્યંજનાત ધાતુ અને સ્વ-
રાત ધાતુ

૧ વ્યંજનાત ધાતુના છેવટના વ્યંજનમા ‘અ’કાર ઉમેરાયા પછી જ તેનાં રૂપાસ્થાનો થાય છે અને ૫ ઉમેરાતો ‘અ’કાર વિકરણ-રૂપ લેતાય છે:

भण् + अ-भण-भणइ (भणति)
 वह् + अ-वह-कहइ (कथयति)
 सम् + अ-समइ (शाम्यति)
 हस् + अ-हस-हसइ (हसति)
 आव् + अ-आव-आवइ (आप्नोति)
 सिच् + अ-सिच-सिचइ (सिध्यति)
 रुन्ध् + अ-रुध-रुन्धइ (रुन्धि)
 मुस् + अ-मुस-मुसइ (मुष्णाति)
 तण् + अ-तण-तणइ (तनोति)

२ अकारात् सिवाय बाकीना स्वरात् धातुओमे ण विकरण 'अ'
 विकल्पे लागे छे

पा + अ-पाअ-पाअइ, पाइ (पार्ति)
 जा + अ-जाअ-जाअइ, जाइ (याति)
 धा + अ-धाअ-धाअइ, धाइ (धयति, धावति, दधाति)
 ध्या + अ-ध्याअ-ध्याअइ, ध्याइ (ध्यायति)
 जम्भा + अ-जम्भाअ-जम्भाइ (जृम्भते)
 वाअ + अ-वाअ-वाअइ, वाइ (वाति)
 मिला + अ-मिलाअ-मिलाअइ, मिलाइ- (म्लायति)
 विष्ठी + विष्ठी + विष्ठीअ-विष्ठीअइ, विष्ठीइ (विष्ठीणाति)
 हो + अ-होअ-होअइ, होइ (भवति)
 हो + अ-होअ-होइऊण, होऊण (भूत्वा)

३ उवर्णात् धातुना अत्य उवर्णनो 'अव' थाय छे-

णहु-णहुव् + अ-णहुव-णहुवइ (ह्नुते)
 निणहुवइ (निह्नुते)

હુ-હવ્-હવ-હવઃ (જુહોતિ)
 નિહવઃ (નિજુહોતિ)
 ધુ-ધવ્-ધવ-ધવઃ (ધ્યવતે)
 રુ-રવ્-રવ-રવઃ (રૌતિ)
 કુ-કવ્-કવ-કવઃ (કૌતિ)
 સુ-સવ્-સવ-સવઃ (સૂતે)
 પસવઃ (પ્રસૂતે)

૪ ઋષર્ણાત ધાતુના અંત્ય ઋવર્ણનો 'અર્' થાય છે:

કૃ-કર્-કર-કરઃ (કરોતિ)
 ધૃ-ધર્-ધર-ધરઃ (ધરતિ)
 મૃ-મર્-મર-મરઃ (મ્રિયતે)
 વૃ-વર્-વર-વરઃ (વૃણોતિ, વૃણુતે)
 સૃ-સર્-સર-સરઃ (સરતિ)
 હૃ-હર્-હર-હરઃ (હરતિ)
 તૃ-તર્-તર-તરઃ (તરતિ)
 જૃ-જર્-જર-જરઃ (જીર્યતિ)

૫ ઉપાત્પમા ઋવર્ણવાળા ધાતુના ઋવર્ણનો 'ઋરિ' થાય છે.

કૃષ્-કરિસ્-કરિસ-કરિસઃ (કર્ષતિ)
 મૃષ્-મરિસ્-મરિસઃ (મૃષ્યતે)
 વૃષ્-વરિસ્-વરિસઃ (વર્ષતિ)
 હૃષ્-હરિસ્-હરિસઃ (હૃષ્યતિ)

૬ ધાતુના 'ઇવર્ણ' અને 'ઉવર્ણ'નો અનુક્રમે 'ઈ' અને 'ઓ' થાય છે.

ની-નેઃ (નયતિ)
 નૈતિ (નયન્તિ)

उड्डी-उड्डी (उड्डीयते)

उड्डीति (उड्डीयन्ते)

जि-जेऊण (जित्वा)

नी-नेऊण (नीत्वा)

७ केटलाक धातुना उपात्य स्वरनो दीर्घ थाय छे

रुप्-रूस्-रूस्-रूस् (रुप्यति)

तुप्-तूस्-तूस्-तूस् (तुप्यति)

शुप्-सूस्-सूस्-सूस् (शुप्यति)

दुप्-दूस्-दूस्-दूस् (दुप्यति)

पुप्-पूस्-पूस्-पूस् (पुप्यति)

सीसइ (सिप्यते) इत्यादि ।

८ धातुना नियत स्वरने स्थाने प्रयोगानुसारे बीजो स्वर पण थाय छे:

वि०-हवइ-हिवइ (भवति)

चिणइ-चुणइ (चिनोति)

सइहण-सइहण (श्रद्धानम्)

धावइ-धुवइ (धावति)

रुवइ-रौवइ (रोदीति) इत्यादि ।

९ नि०-दा-दे-देइ (ददाति, दाति, द्यति)

ला-ले-लेइ (लाति)

विहा-विहे-विहेइ (विदधाति, विभाति)

ब्रू-ब्रे-ब्रेमि (ब्रवीमि) इत्यादि ।

१० केटलाक धातुओनो अत्य न्यजन प्रयोगानुसारे बेवडो थाय छे:

वि०-फुडइ, फुटइ (फुटति)

बलइ, बलइ (बलति)

पमीलइ पमिलइ (प्रमीलति)

निमीलइ, निमिलइ (निमीलति)

समीलइ, समिलइ, (समीलति) -

उम्मीलइ, उम्मिलइ (उन्मीलति) इत्यादि । -

नि०-जिम्मइ (जेमति) परिअट्टइ (पर्यटति)

सकइ (शक्नोति) पलोट्टइ (प्रलोटति)

लगइ (लगति) तुट्टइ (त्रुटति)

मगइ (मृगयते) । नट्टइ (नटति)

नस्सइ (नश्यति) सिन्वइ (सीव्यति)

कुप्पइ (कुप्यति) इत्यादि ।

१० केटळाक धातुओना (प्राय सस्कृतनो विकरण उमेरावा पछी

“ ‘ घ ’ छेडावाळ धातुओना) अस्य ध्यजननो प्रयोगानुसारे

‘ ज ’ धाय छे

सपज्जइ (‘सपद्यते’) सिज्जइ (स्विद्यति)

सिज्जइ (सिद्यते) सिज्जिरी (स्वेत्त्री, स्वेदायित्री)

, - इत्यादि ।

११ उपरना नियमोधी तैयार थण्ळा धातुना अग्ने वर्तमान्कशाब्दना

नीचे जणावेला कर्तृबोधक प्रत्ययो लागे, छे -

	एकव०—	बहुव०—
१ पुरुष	'मि,	मो, मु, म.
२ पुरुष	सि, से,	इत्या, ह
३ पुरुष	इ, ए	न्ति, न्ते, इरे

सर्वपुरुष-सर्ववचन-ज्ज, ज्जा

- ૧ 'મિ' પ્રત્યય પર રહેતા ધાતુના અકારાત અગના અત્ય 'અ'નો વિકલ્પે 'આ' ધાય છે
- ૨ 'મો', 'મુ' અને 'મ' પ્રત્યય પર રહેતા ધાતુના અકારાત અગના અત્ય 'અ'નો વિકલ્પે 'આ' અને 'હ' ધાય છે
- ૩ ઉપર જણાવેલા બધા પ્રત્યયો પર રહેતા ધાતુના અકારાત અગના અત્ય 'અ'નો વિકલ્પે 'એ' ધાય છે

[નામના રૂપોમા પાલમા અને પ્રાકૃતમા સવિશેષ સમાનતા છે તેથી નામના પ્રકરણમા સ્થળે સ્થળે સમાનતા બતાવવા પાલિના રૂપા સવિસ્તર મૂકેલા છે પણ ધાતુના રૂપોમા તમ નથી, તેથી જા પ્રકરણમા જ્યાં જ્યાં જોટલી સમાનતા છે તેટલો ઉલ્લેખ કરવામા આવશે પણ ધાતુના પાલિરૂપોની લીગતથી નાથ નહિ કરવામા આવે]

૧ કટલેક ઢેકાળ 'મિ' પ્રત્યયને ચડાવે મું પ્રત્યય પણ થપ રાપલો છે -મર, મરામિ (ધિયે) । સક, સકામિ (શકનામ) ।

૨ 'સે' અને 'એ' તમા શૌરસેનીનો 'દે' અને વૈશાલીના 'તે' પ્રત્યય, ધાતુના અકારાત અગને 'વ' આટવાના છે અર્થાત અકારાત સિવાયના ધાતુના અગને 'એ' રહે પ્રત્યયો લાગતા નથી -

પા + સિ-પાસિ । પા + હ-પાહ (પાસે, અને પાહ, હપ યાય નીટ)

૩ કોદ ઠક્ષણે આ 'હ્યા' પ્રત્યય ત્રીજા પુરુષના એકવચનમા પણ થપરાપલો છે -રાહ્યા, રોયહ, રાયહ-(રોચત)

— આ-હરે- પ્રત્યય ક્વાચત્ સ્વષિત્ ત્રીજા પુરુષના એકવચનમા પણ થપરાપલો છે. જેમક-સુસહ, સુસહરે-(દુષ્યતિ)

૪ 'જ્ઞ' અને 'જ્ઞા' પ્રત્યય પર રહેતા તો ધાતુના અકારાત અગના
અત્ય 'અ' નો 'એ' થાય છે

શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમાધામા વર્તમાન-
કાલને લગતી વિશેષતાવાળી પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે છે -

શૌરસેની-માગધી

૧ પુ.	મિ	મો, મુ, મ ।
૨ પુ.	'સિ, સે'	ઈત્યા, ધ, હ ।
૩ પુ.	દિ, દે	ન્તિ, ન્તે, ઇરે ।

૧ ૪૧ ૮

પૈશાચી

૧ પુ.	શૌરસેની પ્રમાણે
૨ ૧પુ.	"
૩ પુ.	તિ, તે શૌરસેની પ્રમાણે

અપભ્રંશ

૧ પુ.	ઉં, મિ	હુ, મો, મુ, મ ।
૨ પુ.	હિ, સિ, સે	હુ, હ, ધ, ઇત્યા ।
૩ પુ.	દિ, દે, ઇ એ	હિં, ન્તિ, ન્તે, ઇરે ।

પ્રાકૃતમા વર્તમાનકાલના પ્રત્યયો લાગતા ધાતુના અગના જે જે
થવાનુ જણાવ્યુ છે તે વધુ શૌરસેના, માગધી, પૈશાચી અને
અપભ્રંશના વર્તમાનકાલના પ્રત્યયો લાગતા પણ સમજી લેવાનુ છે
ધાતુને લાગતા કોઈ પણ પ્રત્યયો લમાડ્યા પહેલ્ય પણ પ્રાકૃ
તના ધાતુને લગતી જે જે પ્રક્રિયા (વિકરણ વગેરેની પ્રક્રિયા)

૧ જૂઓ પૃ. ૨૭ ધ ૩

૨ જૂઓ પૃ. ૨૪૯, ૨ ટિપ્પણ

નળાવી છે તે વધી શૌરસેની, પૈશાચી, માગધી અને અપભ્રંશમા સમજી લેવાની છે.

વ્યંજનાંત યાતુના રૂપાગ્ન્યાનો

હસ્

एकवचन

પ્રાકૃતરૂઠ- શૌરસેનીરૂઠ- પૈશાચીરૂઠ- અપભ્રંશરૂઠ-
માગધીરૂઠ-

૧ પુરુષ-હસમિ,	પ્રાકૃત પ્રમાણે	પ્રાકૃત પ્રમાણે	હસડ,
હસામિ,			હસેડં,
હસેમિ,			હસમિ,
હસેજ્ઞ,			હસામિ,
હસેજ્ઞા ।			હસેમિ, :
			હસેજ્ઞ,
			હસેજ્ઞા ।

૨ પુરુષ-હસસિ,	પ્રાકૃત	પ્રાકૃત	હસહિ,
હસેસિ.	પ્રમાણે	પ્રમાણે	હસેદિ,
હસસે,			હસસિ,
હસેસે,			હસેસિ,
હસેજ્ઞ,			હસસે,
હસેજ્ઞા ।			હસેસે,
			હસેજ્ઞ,
			હસેજ્ઞા ।

૩ પુરુષ-હસદિ,	હસદિ,	હસતિ,	હસદિ,
હસેદિ,	હસેદિ,	હસેતિ,	હસેદિ,

हसए,	हसदे,	हसते,	हसदे,
हसेए,	हसेदे,	हसेते,	हसेदे,
हसेज्ज,	हसेज्ज,	हसेज्ज,	हसइ,
हसेज्जा ।	हसेज्जा ।	हसेज्जा ।	हसेइ,
			हसए,
			हसेए,
			हसेज्ज,
			हसेज्जा ।

बहुवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पेशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—
मागधीरू०—

१ पुरुष—हसमो,	प्राकृत	प्राकृत	हसहुं,
हसामो,	रूपो	प्रमाणे	हसेहुं;
हसिमो,	प्रमाणे		हसमो,
हसेमो,			हसामो,
हसमु,			हसिमो,
हसामु,			हसेमो;
हसिमु,			हसमु,
हसेमु,			हसामु,
हसम,			हसिमु,
हसाम,			हसेमु,
हसिम,			हसम,
हसेम;			हसाम,

हसेज्ज,
हसेज्जा ।

हसिम,
हसेम;
हसेज्ज,
हसेज्जा ।

२ पुरुष-हसइत्था, हसइत्था,
हसित्था, हसित्था,
हसेइत्था, हसेत्था,
हसह, हसध,
हसेह, हसेध,
हसेज्ज, हसह,
हसेज्जा । हसेह,
हसेज्ज,
हसेज्जा ।

शौरसेनी
प्रमाणे

हसइत्था,
हसित्था,
हसेत्था,
हसध,
हसेध,
हसह,
हसेह,
हसहु,
हसेहु,
हसेज्ज,
हसेज्जा ।

१ पुरुष-हसन्ति,
हसेति,
हसिन्ति,
हसन्ते,
प्राकृत
रूपो
प्रमाणे

शौरसेनी
रूपो
प्रमाणे

हसहिं,
हसेहिं,
हसन्ति,
हसेति,

१ जूओ पृ० १६ स्वरलोप नि० ६-हस + इत्थ=हसित्था ।

२ प्राकृतना हसति, हसन्ते वगरे रूपो उपरभी शौरसेनीमा
हसन्ति, वगरे रूपो पण प्रायः यथासंभव मह शके छे-जूओ पृ० ३५
नि० (१) न्त=न्द ।

३ जूओ पृ० ४ नि० १-हसेति + हसिन्ति ।

હસેતે,
હસિતે,
હસદેરે,
હસિરે,
હસેદેરે
હસેજા,
હસેજા ।

હસિર્તિ,
હસંતે,
હસેતે.
હસિતે,
હસદેરે,
હસિરે,
હસેદેરે,
હસેજા,
હસેજા ।

આ રીતે આગળ પ્રણાવેલ વધાં વ્યંજનાંત (ધાતુનાં) અંગોનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

સ્વરાંત ધાતુનાં રૂપારૂપાનો

હો (મુ)

સ્વરાંત ધાતુઓની પ્રક્રિયા વ્યંજનાંત ધાતુની ('હસ' ની) સરસી છે. માત્ર ફેર આ છે:

સ્વરાંત ધાતુ અને પુરુષબોધક પ્રત્યય—એ વેની—વચ્ચે પણ 'જા' 'જા' વિકલ્પે ઊમેરાય છે.

एकवचन

પ્રાકૃતરૂ— શૌરસેનીરૂ— પૈશાચીરૂ— અપભ્રંશરૂ—
માગધીરૂ—

૧ પુરુષ—	હોઅમિ,	પ્રાકૃત	પ્રાકૃત	હોઅઉં
	હોઆમિ,	રૂપો	રૂપો	હોપઉં
	હોઅમિ,	પ્રમાણે	પ્રમાણે	હોઅમિ

૧. પહેલી નવ રૂપો વિકરણવાળાં છે અને બાકી વધાં વિકરણ વિનાનાં છે. વિકરણ માટે જુઓ પૃ. ૨૪૫ નિ. ૨

(ज्) होएजमि,	१	होआमि
होएज्जामि,	१	होएमि
होएजेमि,	होएज्जउ,	होएज्जमि
होएज्ज,		होएज्जामि
(ज्) होएज्जामि,	होएजेउ,	होएजेमि
होएज्जा,	१	होएज्ज
होमि,	होएज्जाउ,	होएज्जामि
(ज्) होजमि, (हुजमि)		होएज्जा
होज्जामि,		होउ
होज्जेमि,		होमि
होज्ज (हुज्ज)	होज्जउ,	होज्जमि
(ज्) होज्जामि		होज्जामि
होज्जा (हुज्जा)	होज्जेउ,	होज्जेमि
		होज्ज
	होज्जाउ,	होज्जामि
		होज्जा ।

एकवचन

प्राकृतरू०— शीरसेनौरू०— पेशार्जरू०— अपभ्रंशरू०—
मागधीरू०—

२ पुरुष—होअसि	प्राकृत	प्राकृत	होअहि,
होएसि	रूपो	रूपो	होएहि,
होअसे ।	प्रमाणे १	प्रमाणे	हाअमि
होएसि			होएसि
होएज्जमि			होअसे
होएजेमि			होएसि

होएज्जसे
 होएज्जेसे
 होएज्जासि
 होसि
 होज्जासि
 होज्जेसि
 होज्जसे
 होज्जेसे
 होज्जासि
 होज्ज
 होज्जा

होएज्जहि
 होएज्जेहि
 होएज्जासि
 होएज्जेसि
 होएज्जसे
 होएज्जेसे
 होएज्जाहि
 होएज्जासि
 होहि,
 होसि
 होज्जहि, होज्जासि
 होज्जेहि, होज्जेसि
 होज्जसे
 होज्जेसे
 होज्जाहि, होज्जासि
 होज्ज
 होज्जा ।

१ पुरुष-होअइ	होअदि	होअति	होअइ, होअदि
होएइ	होएदि	होएति	होएइ, होएदि
होअए	होअदे	होअते	होअए, होअदे
होएए	होएदे	होएते	होएए, होएदे
होएज्जइ	होएज्जदि	होएज्जति	होएज्जइ, होएज्जदि
होएज्जेइ	होएज्जेदि	होएज्जेति	होएज्जेइ, होएज्जेदि
होएज्जण	होएज्जदे	होएज्जते	होएज्जण, होएज्जदे
होएज्जेइ	होएज्जेदे	होएज्जेते	होएज्जेण, होएज्जेदे

होएज्जाइ	होएज्जादि	होएज्जाति	होएज्जाइ, होएज्जादि
होइ	होदि	होति	होइ, होदि
होज्जइ	होज्जदि	होज्जति	होज्जइ, होज्जदि
होज्जेइ	होज्जेदि	होज्जेति	होज्जेइ, होज्जेदि
होज्जण	होज्जदे	होज्जते	होज्जण, होज्जदे
होज्जेण	होज्जेदे	होज्जेते	होज्जेण, होज्जेदे
होज्जाइ	होज्जादि	होज्जाति	होज्जाइ, होज्जादि
होज्ज	होज्ज	होज्ज	होज्ज
होज्जा	होज्जा	होज्जा	होज्जा

बहुवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पेशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—
मागधीरू०—

१ पुरुष—होअमु	प्राकृत	प्राकृत	होअहुं
होआमु	रूपो	रूपो	होएहु
होइमु, होएमु	प्रमाणे	प्रमाणे	होअमु
होअमो			होआमु
होआमो			होइमु
होइमो, होएमो			होएमु
होअम			होअमो
होआम			होआमो
होइम, होएम			होइमो
होएज्जमु			होएमो
होएज्जामु			होअम
होएज्जिमु			होआम

होएजेमु
 होएज्जमो
 होएज्जामो
 होएज्जिमो
 होएजेमो
 होएज्जम
 होएज्जाम
 होएज्जिम
 होएजेम
 होमु
 होमो
 होम
 होज्जमु
 होज्जामु
 होज्जिमु
 होजेमु
 होज्जमो
 होज्जामो
 होज्जिमो
 होजेमो
 होज्जम
 होज्जाम
 होज्जिम
 होजेम
 होज्ज

हाइम
 होएम
 होएज्जहुं
 होएजेहुं
 होएज्जमु
 होएज्जामु
 होएज्जिमु
 होएजेमु
 होएज्जमो
 होएज्जामो
 होएज्जिमो
 होएजेमो
 होएज्जम
 होएज्जाम
 होएज्जिम
 होएजेम
 होहुं
 होमु
 होमो
 होम
 होज्जहुं
 होजेहुं
 होज्जमु
 होज्जामु
 होज्जिमु

होज्जा

होज्जेमु
होज्जमो
होज्जामो
होज्जिमो
होज्जेमो
होज्जम
होज्जाम
होज्जिम
होज्जेम
होज्जाहु
होज्ज
होज्जा ।

बहुवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पेशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—
मगधीरू०—

२ पुरुष—होअह	होअह, होअध	शौरसेनी	होअहु
होएह	होएह, होएध	प्रमाणे	होअहु
होएज्जह	होएज्जह, होएज्जध		होएज्जहु, होएज्जेहु
होएज्जेह	होएज्जेह, होएज्जेध		होएज्जाहु
होएज्जाह	होएज्जाह, होएज्जाध		होज्जहु, होज्जेहु
होज्जह	होज्जह, होज्जध		होज्जाहु
होज्जेह	होज्जेह, होज्जेध		होहु
होज्जाह	होज्जाह, होज्जाध		होअह, होअध
होह	होह, होध		होएह, होएध
होअइत्था	होअइत्था		होएज्जह, होएज्जध

होएइत्था	होएइत्था	होएजेह, होएजेध	
होएज्जइत्था	होएज्जइत्था	होएज्जाह, होएज्जाध	
होएजेइत्था	होएजेइत्था	होज्जह, होज्जध	
होएज्जाइत्था	होएज्जाइत्था	होज्जेह, होज्जेध	
होज्जइत्था	होज्जेइत्था	होज्जाह, होज्जाध	
होज्जेइत्था	होज्जइत्था	होह, होध	
होज्जाइत्था	होज्जाइत्था	होअइत्था	
होइत्था (होत्था ^१)	होइत्था	होएइत्था	
होज्ज	होज्ज, होज्जा	होएज्जइत्था	
होज्जा		होएजेइत्था	
		होएज्जाइत्था	
		होज्जेइत्था	
		होज्जइत्था	
		होज्जाइत्था	
		होइत्था	
पुरुष—होअंति	प्राकृत	शौरसेनी	होअहिं
होएंति	रूपो	प्रमाणे	होएहिं
होअते	प्रमाणे		होएज्जहिं
होएते			होएजेहिं
होअहरे			होएज्जाहिं
होएहरे			होज्जहिं
होएज्जति			होज्जेहिं

१ आ प्रयोग भाषेप्रयोगा 'अभूत्' अर्थमा वपरएलो छे—
गुप्तो नूतकाळनु प्रकरण पृ० २६४.

२ वज्रो पृ० २५३, २ टिप्पण.

होएज्जेंति
 होएज्जंते
 होएज्जेते
 होएज्जइरे
 होएज्जेइरे
 होएज्जाति
 होएज्जाते
 होएज्जाइरे
 होंति (हुंति)
 होंते (हुते)
 होइरे
 होज्जंति, होज्जेति
 होज्जंते, होज्जेते
 होज्जइरे, होज्जेइरे
 होज्जाति
 होज्जाते
 होज्जाइरे
 होज्ज
 होज्जा ।

होज्जाहिं
 होहिं
 होअंति, होएंति
 होअंते, होएंते
 होअइरे, होएइरे
 होएज्जंति, होएज्जेति
 होएज्जंते, होएज्जेते
 होएज्जइरे, होएज्जेइरे
 होएज्जाति
 होएज्जाते
 होएज्जाइरे
 होंति (हुति)
 होंते (हुंते)
 होइरे
 होज्जंति, होज्जेति
 होज्जंते, होज्जेते
 होज्जइरे, होज्जेइरे
 होज्जाति
 होज्जाते
 होज्जाइरे
 होज्ज
 होज्जा

ए रीते दरेक स्वरात् घातुनी (दा, पा, नी, ना, बू वगेरेनी)
 वर्तमानकालनी बधी प्रक्रिया ' हो ' नी पेठे समनवानी छे.

ભૂતકાલ

(સ્વરાત અને વ્યજનાત ધાતુને લાગતા પ્રત્યયો)

૧ સસ્કૃતમા ભૂતકાલના ત્રણ પ્રકાર છે, જેમકે—હ્યસ્તનભૂત, અદ્યતનભૂત અને પરોક્ષભૂત. એ ત્રણે કાલના પ્રત્યયો અને પ્રક્રિયા પણ સસ્કૃતમા તદ્દન જૂદા જૂદા છે. પરંતુ પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી કે અપભ્રંશ ભાષામા તેમ નથી. તેમાં તો તે ત્રણે કાલ માટે એક સરસા જ પ્રત્યયો છે. ઇટલુ જ નહિ પણ તે ત્રણે કાલના, ત્રણે પુરુષોના અને ત્રણે વચનોના પણ એક સરસા જ પ્રત્યયો છે અર્થાત્ ભૂતકાલની પ્રક્રિયા કે રૂપમા પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરે ભાષામા ક્યાય કશો ભેદ જણાતો નથી.

પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમા ભૂતકાલના એ પ્રત્યયો આ પ્રમાણે છે —

૧	પુ.	{	ઈઅ	(વ્યજનાત ધાતુને લાગતો પ્રત્યય)
૨	પુ.			
૩	પુ.			
૪		}		
૫		{	સૌ, હી, હીઅ	(સ્વરાત ધાતુને લાગતા પ્રત્યયો)

૧ ફોર્ડનો મત એવો છે કે, વર્તમાનકાલની પેઠે ભૂતકાલમા પણ 'જ' અને 'જા' પ્રત્યય વપરાય છે —હોજ, હોજા—(અભૂત)

૨ પાલિમા ત્રીજા પુરુષના એકવચનમા 'ઈ' અને 'હ' એમ બે પરસ્મૈવદી પ્રત્યયો છે અને એ, પ્રાકૃતના 'ઈઅ' પ્રત્યય સાથે મળતા આવે છે પાલિપ્ર૦ પૃ. ૨૧૭ નિ. ૧૭૧

૩ પાલિમા ત્રીજા પુરુષના અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનમા પરસ્મૈવદી 'સિ' પ્રત્યય વપરાયેલો છે અને એ, પ્રાકૃતના 'સી' પ્રત્યય સાથે મળતો આવે છે જેમ પ્રાકૃતમા ત્રણ પુરુષમા એક સરસો 'સી' પ્રત્યય સ્વરાત ધાતુને લગાડવામા આવે છે તેમ પાલિમા ત્રણે પુરુષમા એક સરસો 'સિ' પ્રત્યય સ્વરાત ધાતુને લગાડવામા આવે છે માત્ર પાલિનો એ 'સિ' પ્રત્યય પ્રથમ પુરુષના એકવચનમા અનુસ્વારવાળો (સિં) વપરાય છે ઇટલો જ મત છે પાલિપ્ર૦ ૨૧૮ નિ. ૧૭૧

व्यजनात् धातु-हस + ईअ-हसीअ ।

कर + ईअ-करीअ ।

भण् + ईअ-भणीअ ।

ए रीते व्यजनात् धातुना भूतकालना रूपो साधवाना छे

स्वरात् धातु-हो + सी-होसी } हो + ही-होही } हो + हीअ-होहीअ }
होअसी } होअही } होअहीअ }

पा + सी-पासी } पा + ही-पाही } पा + हीअ-पाहीअ }
पाअसी } पाअही } पाअहीअ }

ठा + सी-ठासी } ठा + ही-ठाही } ठा + हीअ-ठाहीअ }
ठाअसी } ठाअही } ठाअहीअ }

ने + सी-नेसी } ने + ही-नेही } ने + हीअ-नेहीअ }
नेअसी } नेअही } नेअहीअ }

ल्यसी, लाही, लाहीअ, लाअसी, लाअही, लाअहीअ ।

उड्डे + सी-उड्डेसी, उड्डेअसी, उड्डेही, उड्डेअही, उड्डेहीअ,
उड्डेअहीअ ।

ए रीते स्वरात् धातुना भूतकालना रूपो साधवाना छे

[उपर जणावेला भूतकालना प्रत्ययो करता केटलाक जूदा
प्रत्ययो पण आर्षग्रथोमा वपराएला छे, आर्षरूपोमा विशेषे करीने

पालिरूपो

एकव०

१ अहोसि

२ अहासि

३ अहोसि

ત્યા, ઇત્ય, ઇત્યા, ઇંસુ અને અંસુ, એ ચાર પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. તેમા 'ત્યા' અને 'ઇત્યા,' ઘણે ટેકાણે એકવચનમા વપરાયા છે અને 'ઇંસુ' તથા 'અસુ' ઘણે ટેકાણે બહુવચનમા વપરાયા છે. એ જાતના કેટલાક આર્ષરૂપો જોવાથી એવું અનુમાન થાય છે કે, ગ્રીજા પુરુષના એકવચનમા 'ત્યા' અને 'ઇત્યા' વપરાયા છે અને બહુવચનમા 'ઇંસુ' અને 'અસુ' વપરાયા છે. જેમકે:—

'હો + ત્યા—હોત્યા (અપવત્, અપૂત્, નમૂવ)

મુજ્ઞ + ઇત્યા—મુજ્ઞિત્યા (મુક્તવાન્)

૧ આ 'હોત્યા' 'પહારિત્ય' 'વિહરિત્યા' ચોરે એકવચની રૂપોની અને 'ફરિંસુ' 'પુલ્હિંસુ' 'આહસુ' ચોરે બહુવચની રૂપોની સાધના પાલિભાષાકરણ દ્વારા થોડી થયેલ છે. પાલિભાષામા ગ્રીજા પુરુષના એકવચનમા આત્મનેપદી 'ઇત્ય' અને બહુવચનમા પરસ્મૈનેપદી 'ઇંસુ,' 'ઇહં,' અને 'અસુ' પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. ઉપર્યુક્ત આર્ષરૂપોમા વપરાયેલો 'ઇત્યા' પાલિના એ 'ઇત્ય'નું રૂપાંતર જણાય છે, 'પહારિત્ય' રૂપમા છો પાલિનો જોવાને તેઓ 'ઇત્ય' પ્રત્યય જ વપરાયેલો છે અને પાલિના 'ઇંસુ' અને 'અસુ' એ બે પ્રત્યયો એમને એમ એ આર્ષરૂપોમા વપરાયા છે. જેમ સસ્કૃતમા શસ્તની, અદ્યતની અને ક્રિયાતિપત્તિના રૂપાલ્પાનોમા ધાતુની પૂર્વે 'અ' ઉમેરાય છે તેમ પાલિમા છે પણ પ્રાકૃતમા નથી.

પાલિરૂપો મૂ

એકવ. ૨ અમચિત્ય ('ઇત્ય' પ્રત્યયવાહુ)

બહુવ. ૩ અગમિંસુ, અગમસુ ('ઇસુ' અને 'અંસુ' પ્રત્યયવાહુ)

—જૂઓ પાલિપ્ર. ૫. ૨૧૭ નિ. ૧૭૬-૧૭૭ તથા ૫. ૩૨. 'ગમ'નાં રૂપો અને ટિપ્પણ.

રી + ઇત્યા—રીઠ્યા (અરયિષ્ઠ)

વિહર્ + ઇત્યા—વિહરિત્યા (વિહૃતવાન્)

સેવ્ + ઇત્યા—સેવિત્યા (સેવિતવાન્)

પહાર્ + ઇત્ય=પહારેત્થ (પ્રધારિતવાન્)

અગ્-ગચ્છ + ઇસુ—ગર્ચિષ્સુ (અગચ્છન્, અગમન્, અગ્મુઃ)

પ્રચ્છ-પુચ્છ + ઇંસુ—પુર્ચિષ્સુ (પૃષ્ઠવન્તઃ)

કુ-કર + ઇસુ—કર્ચિષ્સુ (અકુર્વન્, અકાર્પુઃ, ચકુ)

નૃત્ય-નચ્ચ + ઇંસુ—નર્ચિષ્સુ (નૃષ્ઠવન્તઃ)

ઘ્રૂ-આહ + અસુ—આહંસુ (આહુઃ)

સંસ્કૃતમા મૂતકાલના જે રૂપારૂપાનો તૈયાર થાય છે, તે ઉપરથી સ્ત્રીધી રીતે પણ વર્ણવિકારના નિયમો દ્વારા પ્રાકૃતરૂપારૂપાનો બનાવી શકાય છે. જેમકે:—

સં- અબ્રવીત્—	અબ્રવી (પ્રા०)
અકાર્પીત્—	અકાર્પી („)
અમૂત્—	અહૂ („)
અવોચત્—	અવોચ („)
અદ્રાસુ —	અદક્ષ („)
અકાર્પમ્—	અકરિત્સ („)

ઇત્યાદિ.

પ્રાચીન પ્રાકૃતમા—આર્પિપ્રયોમા—આવા રૂપારૂપાનો ઘણા વપરાયેલો છે.

૧ શ્રીદેવચંદ્રે પોતાના પ્રાકૃત-વ્યાકરણમા આ આર્પિરૂપો માટે કોઈ ખાતનો ઉલ્લેખ કર્યા જણાતો નથી.

૧ પુ०	હિમિ, હિમે	હિત્યા, હિહ
૨ પુ०	હિદ્, હિષ્	હિંતિ, હિંતે, હિદ્રે
	સર્વપુરુષ	} જ્ઞ, જ્ઞા
	સર્વવચન	

શૌરસેની અને માગધીના ભવિષ્યત્કાલના પ્રત્યયો:

શૌરસેનીના વર્તમાનકાલના પ્રત્યયોની આદિમા 'સ્તિ' ઉમે-
રવાથી તે બધા પ્રત્યયો ભવિષ્યત્કાલના થાય છે. એ ઉપરાંત પહેલા
પુરુષના એકવચનમા એક 'સ્તં' પ્રત્યય નુદો પળ છે. જેમકે;

૧ પુ०	સ્તં, સ્તિમિ	સ્તિમો, સ્તિમુ, સ્તિમ ।
૨ પુ०	સ્તિસિ, સ્તિસે	સ્તિહ, સ્તિધ, સ્તિદત્યા ।
૩ પુ०	સ્તિદિ, સ્તિદે	સ્તિતિ, સ્તિતે, સ્તિદ્રે ।

૧ પ્રાકૃત, શૌરસેની વચ્ચેના 'સે' 'દે' તથા 'દે' પ્રત્યયો
માટે જુઓ પૃ० ૨૪૯, ૨ ટિપ્પણ

૨ સંસ્કૃતના ભવિષ્યત્કાલના પ્રત્યયો અને પાલિના ભવિષ્યત્કાલના
પ્રત્યયો એક ઘરસા છે, માત્ર સંસ્કૃતના 'સ્ય' ને વદલે પાલિમા 'સ્ત'
વપરાય છે:

પરસ્મેપદ	{ ૧ સ્તામિ	સ્તામ }
	{ ૨ સ્તાધિ	સ્તાધ }
	{ ૩ સ્તાધિ	સ્તાધિ }
આત્મનેપદ	{ ૧ સ્તં	સ્તામ્હે }
	{ ૨ સ્તધે	સ્તાધ્હે }
	{ ૩ સ્તતે	સ્તાતે }

શૌરસેનીના ઉપર જણાવેલા પ્રત્યયો સાથે પાલિના આ પ્રત્યયો
મળતા આવે છે:—

પૈશાચીના મવિષ્યત્કાલના પ્રત્યયો:

૧	પુ૦	શૌરસેની પ્રમાણે	
૨	પુ૦	”	
૩	પુ૦	દૃષ્ટ્ય	શૌરસેની પ્રમાણે

અપભ્રંશના મવિષ્યત્કાલના પ્રત્યયો:

અપભ્રંશના વર્તમાનકાલના પ્રત્યયોની આદિમા ‘સ’ અને ‘સ્તિ’ ઉમેરવાથી તે બધા પ્રત્યયો મવિષ્યત્કાલના થાય છે. જેમકે,

૧	પુ૦	સડ, સિસડ, સમિ, સ્તિમિ	સહુ, સ્તિહું, સમો, સ્તિમો, સમુ, સ્તિમુ, સમ, સ્તિમ ।
૨	પુ૦	સહિ, સ્તિહિ, સસિ, સ્તિસિ, સસે, સ્તિસે	સહુ, સ્તિહુ, સહ, સ્તિહ, સધ, સ્તિધ, સહત્થા, સ્તિહત્થા ।
૩	પુ૦	સદિ, સદે, સહ, સદ્ સ્તિદિ, સ્તિદે, સ્તિહ, સ્તિહ	સહિં, સતિ, સતે, સદેરે । સ્તિહિં, સ્તિતે, સ્તિતે, સ્તિદેરે,

ઉપર નજાવેલા મવિષ્યત્કાલનાં બધા પ્રત્યયો પર રહેતા પૂર્વના ‘અ’ નો ‘હ’ અને ‘દ’ થાય છે.

રૂપાલ્પાનો—

મળ

પ્રકવચન

પ્રાકૃતરૂ— શૌરસેનીરૂ— પેશાચીરૂ— અપભ્રંશરૂ—

માગધીરૂ—

૧ પુરુષ—મળિસ્સં,	મળિસ્સં	શૌરસેનો	મળિસ્સં,
મળેસ્સં,	મળેસ્સં	પ્રમાણે	મળેસ્સં,
મળિસ્સામિ,	મળિસ્સામિ		મળિસ્સિં
મળેસ્સામિ,	મળેસ્સામિ		મળેસ્સિં
મળિહામિ,			મળિસ્સિં
મળેહામિ,			મળેસ્સિં
મળિહિમિ,			મળેસ્સિં
મળેહિમિ			મળેસ્સિં

સર્વ પુરુષ અને	{	મળેજ્ઞ
સર્વ વચન		મળેજ્ઞા

૨ પુરુષ—મળિહિસિ	મળિસ્સિસિ	શૌરસેની	મળિસ્સિહિ,
મળેહિસિ	મળેસ્સિસિ	પ્રમાણે	મળેસ્સિહિ,
મળિહિસે	મળિસ્સિસે		મળિસ્સિહિ
મળેહિસે	મળેસ્સિસે		મળેસ્સિહિ
			મળિસ્સિસિ
			મળેસ્સિસિ
			મળિસ્સિસિ
			મળેસ્સિસિ
			મળિસ્સે
			મળેસ્સે

			भणिसिसे
			भणेस्सिसे
३ पुरुष—भणिहिइ	भणिसिदि	१ भनेय्य	भणिसदि
भणेहिइ	भणेस्सिदि		भणेसदि
भणिहिण	भणिसिदे		भणिसदे
भणेहिण	भणेस्सिदे		भणेसदे
			भणिसइ
			भणेसइ
			भणिसण
			भणेसण
			भणिसिदि
			भणेस्सिदि
			भणिसिदे
			भणेस्सिदे
			भणिसिइ
			भणेस्सिइ
			भणिसिण
			भणेस्सिण

बहुवचन

प्राकृत०— शौरसेनी०— पेशाची०— अपभ्रंश०—
मागधी०—

१ पुरुष—भणिस्सामो	भणिसिमो	शौरसेनी	भणिसहु
भणेस्सामो	भणेस्सिमो	प्रमाणे	भणेसहु
भणिहामो	भणिसिमु		भणिसिहु
भणेहामो	भणेस्सिमु		भणेस्सिहु

भणिसमो
 भणेतमो
 भणिसिमो
 भणेतिमो
 भणिसमु
 भणेतमु
 भणिसिमु
 भणेतिमु
 भणिसम
 भणेतम
 भणिसिम
 भणेतिम

भणिहिमो
 भणेतिमो
 भणिस्तामु
 भणेतस्तामु
 भणिहामु
 भणेतहामु
 भणिहिमु
 भणेतहिमु
 भणिस्ताम
 भणेतस्ताम
 भणिहाम
 भणेतहाम
 भणिहिम
 भणेतहिम
 भणिहिस्ता
 भणेतहिस्ता
 भणिहित्या
 भणेतहित्या

२ पुरुष-भणिहित्या
 भणेतहित्या
 भणिहिह
 भणेतहिह

भणिसिह
 भणेतसिह
 भणिसिघ
 भणेतसिघ
 भणिसिइत्या
 भणेतसिइत्या

शौरसेनी
 प्रमाणे

भणिसहु
 भणेतसहु
 भणिसिहु
 भणेतसिहु
 भणिसइ
 भणेतसइ
 भणिसिह

			भणेस्सिह
			भणिसध
			भणेसध
			भणिसिध
			भणेस्सिध
			भणिसइत्था
			भणेसइत्था
			भणिसिइत्था
			भणेस्सिइत्था
३ पुरुष—भणिहिंति	भणिसिंसति	शौरसेनी	भणिसहिं
भणेहिंति	भणेस्सिंसति	प्रमाणे	भणेसहिं
भणिहिते	भणिसिंसते		भणिसिंसहिं
भणेहिते	भणेस्सिंसते		भणेस्सिंसहिं
भणिहिइरे	भणिसिंसइरे		भणिसति
भणेहिइरे	भणेस्सिंसइरे		भणेसति
			भणिसिंसति
			भणेस्सिंसति
			भणिसते
			भणेसते
			भणिसिंसते
			भणेस्सिंसते
			भणिसइरे
			भणेसइरे
			भणिसिंसइरे
			भणेस्सिंसइरे

[‘જ્ઞ’ અને ‘જ્ઞા’ નો ઉપયોગ પ્રાકૃતની પેઠે શૌરસેની વગેરે બધી ભાષાઓમાં કરવાનો છે]

ए रीते, व्यजनात धातुना भविष्यत्कालनां बधी जातना रूपो समजवाना છે અને પ્રાકૃતરૂપોનો (મણિહિર વગેરેનો) ઉપયોગ અપભ્રંશમાં યથાસંભવ થઈ શકે છે

हो (भू)

स्वरांत धातु અને પુરુષબોધક પ્રત્યય—ए बेनी—वच्चे भविष्यत्कालना पण ‘ज्ઞ’ અને ‘જ્ઞા’ વિકલ્પે આવે છે.

આગળ જણાવેલા નિયમો પ્રમાણે ‘હો’ ધાતુના (બધા સ્વરાત ધાતુના) છ અગો થાય છે અને તે છ અંશોને ભવિષ્યત્કાલના પુરુષબોધક પ્રત્યયો લગાડવાથી અને ए પ્રત્યયનિમિત્તક થતો ફેરફાર ए અગોમાં કરવાથી સ્વરાત ધાતુના બધા રૂપાલ્યાનો તૈયાર થાય છે. છ અગો હો—હો, હોઅ, હોएज्ज, હોएज्जा, હોज्ज, હોज्जा.

पा—पा, पाअ, पाएज्ज, पाएज्जा, पाज्ज, पाज्जा

नी—नी, नीअ, नीएज्ज, नीएज्जा, निज्ज, निज्जा.

[બધા સ્વરાત ધાતુના છ છ અગો ઉપર્યુક્ત રીતે કરી લેવાના છે]

જે રીતે ‘ભણ્’ના બધી જાતના રૂપો આગળ બતાવવામાં આવ્યા છે તે જ રીતે આ છ ए અગના પ્રત્યેકના બધી જાતના રૂપો બનાવી લેવાના છે. જેમકે,

एकवचन

પ્રાકૃતરૂ— શૌરસેનીરૂ— પૈશાચીરૂ— અપભ્રંશરૂ—
માગધીરૂ—

૧ પુરુષ—હોસ્સ	હોસ્સિમિ	શૌરસેની	હોસડ
હોઇસ્સ	હોઇસ્સિમિ	પ્રમાણે	હોઇસડ

હોએસ	હોએસિમિ	હોએસડ
હોએજિમ્સ	હોએજિસિમિ	હોએજિસડ
। હોએજેસ	હોએજેસિમિ	હોએજેસડ
હોએજ્ઞાસ (જ્ઞસ)	હોએજ્ઞા (જ્ઞ) સિમિ	હોએજ્ઞાસડ
હોજિમ્સ	હોજિસિમિ	હોજિસડ
હોજેસ	હોજેસિમિ	હોજેસડ
હોજ્ઞાસ (જ્ઞસ)	હોજ્ઞા (જ્ઞ) સિમિ	હોજ્ઞાસડ

[પ્રાકૃત, શૌરસેના, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશનો માત્ર ઇજ પ્રત્યય લગાડીને નમૂનારૂપે ‘હો’ ના ઇ ડ્રા અગના રૂપો ઉપર આપેલા છે, ઇજ પ્રકારે દરેક પ્રત્યય લગાડીને ‘હો’ ના (સ્વરાત ધાતુના) બધા રૂપો સમજી લેવાના છે]

ઇજ રીતે ‘હો’ ની પેઠ પા, લા, ટા, મિલા, ગિલા અને વા વગેરે સ્વરાત ધાતુઓના દરેકના ડ ડ્રા અગો કરી બધા રૂપાણ્યાનો બનાવી લેવાના છે

ભવિષ્યત્કાલના સમ્પ્રદાય સિદ્ધરૂપોન ૧૧૧ વર્ણવિચારના નિયમો લગાડી પ્રાકૃતમાં વાપરી શકાય છે નેમકે —

સ૦— ભોક્ષ્યામ = ભોક્ષ્વામો (પ્રા૦)

ભવિષ્યતિ = ભવિષ્મહ („)

ચરિષ્યતિ = ચરિષ્મહ („)

ચરિષ્યતિ = ચરિષ્મહ („)

ભવિષ્યામિ = ભવિષ્તામિ („) इत्यादि

આર્ષપ્રયોગા કેટલાક રૂપો તો આ જ પ્રકારના વપરાયા છે.

ક્રિયાતિપત્તિ—(પરોક્ષભવિષ્ય)

જ્યારે શરતવાળા બે વાક્યોનું એક સચુક્ત વાક્ય બનેલુ હોય અને તેમાં દેખાતી બંને ક્રિયાઓ કોઈ સાંકેતિક ક્રિયા જેવી જણાતી હોય ત્યારે આ ‘ક્રિયાતિપત્તિ’ નો પ્રયોગ થાય છે.

પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને
અપભ્રંશના પ્રત્યયો:

સર્વ પુરુષ, સર્વ વચન } જ્ઞ, જ્ઞા, અન્ત, માણ

ધાતુને ‘ન્ત,’ ‘માણ’ પ્રત્યય લામ્યા પઠી તૈયાર થઈલ અકારાત્ અગના તે તે માપા પ્રમાણે નામની પ્રથમા વિભક્તિ જેવા જ રૂપાલ્યાનો થાય છે.

વ્યજનાત—મળેજ્ઞ, મળેજ્ઞા, મળતો, મળમાણો } સર્વ પુરુષ, સર્વ વચન.
સ્વરાત—હોજ્ઞ, હોજ્ઞા, હોંતો, હોમાણો } , ,

‘આજ્ઞાર્થ’

૧ પુરુષ— મુ

મો

૧ પાલિમા ઘણાતા આજ્ઞાર્થ અને વિધ્યર્થ પ્રત્યયો આ પ્રમાણે છે

આજ્ઞાર્થ

વિધ્યર્થ

પરત્તમેપદ { ૧ મિ મ ઇચ્છામિ (પ્રા० ઇજ્ઞામિ) ઇ, ઇચ્છામ (પ્રા० ઇજ્ઞામ).
૨ હિ થ ઇચ્છાસિ (પ્રા० ઇજ્ઞાસિ) ઇ ઇચ્છાથ (પ્રા० ઇજ્ઞાથ)
૩ તુ અતુ. ઇચ્છ (પ્રા० ઇજ્ઞ) ઇ, ઇચ્છુ

આત્મનેપદ { ૧ એ આમચ્છે. ઇચ્છ, એ ઇચ્છામ્હે.
૨ સુ હો. ઇચ્છો ઇચ્છહો
૩ ત અત. ઇચ્છ ઇચ્છ

—જુઓ પાલિપ્ર० પૃ० ૧૯૧ પચમી તથા પૃ० ૧૯૪ મહત્તમી.

૨ પુરુષ— સુ, *હજ્જસુ, *હજ્જહિ, *હજ્જે, હિ હ
(અપ૦ હ, ઉ, ઇ)

૩ પુરુષ— ઉ (શૌ૦ ટુ) ન્તુ
સર્વ પુરુષ, સર્વ વચન—જ્ઞ, જ્ઞા

ઉપરના નવા પ્રત્યયો પર રહેતા ધાતુના અકારાત અંગના અંત્ય 'અ' નો 'ઈ' થાય છે.

'મુ' અને 'મો' પ્રત્યય પર રહેતા ધાતુના અકારાત અંગના અંત્ય 'અ' નો 'આ' અને 'ઈ' વિકલ્પે થાય છે.

અકારાત અગ્ને લાગેલા 'હિ' પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

હસ—

૧ પુ૦— હસામુ, હસિમુ, હસામો, હસિમો,
હસેમુ, હસમુ. હસેમો, હસમો.

૨ પુ૦— હસસુ, હસેસુ, હસહ, હસેહ.
હસેજ્ઞસુ, હસેજ્ઞહિ,
હસેજ્ઞે, હસ.

૩ પુ૦— હસડ, હસેડ. હસંતુ, હસેંતુ.

સર્વ પુ૦ સર્વ વચન—હસેજ્ઞ, હસેજ્ઞા.

પાલિના વિધ્યર્થપ્રત્યયો યોદા રૂપાતર સાથે પ્રાકૃતમા વપરાયા છે; પ્રાકૃતમા ધાતુના વિધ્યર્થક રૂપોમા જે 'અજ્ઞ' અને 'અજ્ઞા' નો અંશ આવે છે તે પાલિના 'અય્ય' અને 'અય્યા' નુ વક્રાસવાલું રૂપાતરમાથ છે અને એ પાલિપ્રત્યયો સાથે ચલાવેલું છે.

● આ જણે પ્રત્યયો ધાતુના અકારાત અગ્ને અ લાગે છે.

• કોઈ ઠેકાણે તો 'અ' ને ચદને 'આ' પણ ચદ જાય છે.
જમકે—મુપ—'મુષેડ' ને ચદને મુષાડ (મૃણોતુ)

હો—

૧ પુ૦—	હોઆમુ, હોદમુ, હોએમુ, હોઅમુ, 'હોએજ્ઞામુ, હોએજ્ઞિમુ, હોએજ્ઞેમુ, હોએજ્ઞમુ, હોજ્ઞામુ, હોજ્ઞિમુ, હોજ્ઞેમુ, હોજ્ઞમુ, હોમુ, હોજ્ઞ, હોજ્ઞા.	હોગામો, હોદમો, હોએમો, હોઅમો, હોએજ્ઞામો, હોએજ્ઞિમો, હોએજ્ઞેમો, હોએજ્ઞમો, હોજ્ઞામો, હોજ્ઞિમો, હોજ્ઞેમો. હોજ્ઞમો, હોમો, હોજ્ઞ, હોજ્ઞા.

પૂર્વ પ્રમાણે 'હો' ના છ અગો બનાવી આત્માર્થના બધા રૂપા-
રૂપાનો 'હસ' ની પેઠે સાધવાના છે. અને એ રીતે બધા સ્વરાત
ધાતુનાં (દા, જા, પા વગેરેના) રૂપારૂપાનો સમજવાના છે.

[શૌરસેનીનો પ્રત્યય માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશમા પળ
વાપરવાનો છે]

શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીનાં રૂપારૂપાનાં

હસ્

૧ પુ૦	હસામુ વગેરે પ્રાકૃત પ્રમાણે	હસામો વગેરે પ્રાકૃત પ્રમાણે.
૨ પુ૦	હસસુ વગેરે " "	હસહ વગેરે " "
૩ પુ૦	હસટ, હસેદુ	હસત્ વગેરે " "

અપભ્રંશના રૂપારૂપાનાં

૧ પુ૦	હસામુ વગેરે પ્રાકૃત પ્રમાણે	હસામો વગેરે પ્રાકૃત પ્રમાણે
૨ પુ૦	હસિ, હસુ, હસે, હસસુ વગેરે પ્રાકૃત પ્રમાણે	હસહ વગેરે " ,

૩ પુ૦ 'હસદુ, હસેદુ,
હસડ, હસેડ

'હસતુ વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે

હો

૧ પુ૦ હોઆમુ વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે
હોઇ, હોડ, હોણ,

હોઆમો વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે

૨ પુ૦ હોઅસુ વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે

હોઅહ વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે

૩ પુ૦ હોઅદુ, હોણ્દુ
હોઅડ, હોણ્ડ

હોઅતુ વગેરે
પ્રાકૃત પ્રમાણે

ए रीते दरेक व्यननात अने म्वरात वातुओना रूपो ररी
लेवाना छे.

विध्यर्थनी बधी प्रनिया आज्ञार्थना जेधी छे, विशेष ए छे के,
सर्वपुरुष अने सर्ववचनमा एक 'उजइ' प्रत्यय बधारे लागे छे, ए
'उजइ' प्रत्यय पर रहेता पूर्वना 'अ' 'ए' धाय छे
सर्वपुरुष { होजइ, होज्ज, होज्जा (भवेन्)
सर्ववचन { हसेजइ, हसेज्ज, हसेज्जा (हसेत्)

[आर्पप्रयोमा वि-यर्थमूचक फेटलाक तास रूपो मन्त्री आवे
छे, ते आ छे —

* 'उज्जो ११ २० अक्षयुक्त 'आदि' जेय-दसट्ट=दसड

२ नूआ १० ३२ न्यन्द वि० (१)

સિયા	(સ્યાત્)
'ચરે	(ચરેત્)
પઢે	(પઢેત્)
અચ્છે	(આચ્છિન્ધાત્)
અઠમે	(આભિન્ધાત્)

આ રૂપો વિધ્યર્થસૂચક સંસ્કૃત સિદ્ધ રૂપો ઉપરથી સીધી રીતે વર્ણવિનાશના નિયમો દ્વારા સધાઈલા છે. તે હકીકત તેને પઢસે () આ નિશાનમા આપેલા રૂપો ઉપરથી જણાઈ આવે છે એ રીતે બીજા સંસ્કૃતરૂપો ઉપરથી પણ પ્રાકૃતરૂપો સાધી શકાય છે]

અનિયમિત રૂપાભ્યાસ

‘અસ્-ધવુ

વર્તમાનકાલ

૧ પુરુષ	અત્થિ, મ્હિ, ‘અસિ	અત્થિ, મ્હો, મ્હ.
૨ પુરુષ	અત્થિ, સિ	અત્થિ.
૩ પુરુષ	અત્થિ	અત્થિ.

૧ પાત્રિમા પણ ત્રણે પુરુષના ઇકવચનમા વિધ્યર્થસૂચક ‘અ’ પ્રત્યય ઘપરાઈલા છે (નૂઓ પૃ. ૨૭૫ ૧ ટિપ્પણ) એ અનુસારે પણ આ આર્પરૂપો સાધી શકાય છે

૨ પ્રાકૃતમા ‘અસ્’ ધાતુનાં ઘણા ચોંટા રૂપો થાય છે, ભૂતકાલ સિવાય ચોંટા અર્થમા ઇક માત્ર ‘અત્થિ’ રૂપથી પણ કામ ચાલી શકે છે પાત્રિમા ‘અસ્’ ના દરેક કાલવાર નોંસા નોંસા રૂપો થાય છે અને પાત્રિના એ રૂપો, સંસ્કૃત રૂપો સાથે ઘણા મળતો આવે છે.

ભૂતકાળ

સર્વ પુરુષ, સર્વ વચન— } આસિ, અહેસિ ।

વિધ્યર્થ, આજ્ઞાર્થ, ભવિષ્યત્કાળ

સર્વ પુરુષ, સર્વ વચન— } અત્થિ ।

અ (પાલિરૂપો)

વર્તમાના—૧ અસ્મિ, અમ્હિ	અસ્મ, અમ્હ (અમ્હસ)
૨ અસિ, જાદિ	અત્થ
૩ અત્થિ	સાત
સત્તમી—૧ અસ્સ	અસ્સામ
(વિન્યય) ૨ અસ્સ	અસ્સથ
૩ અસ્સ,	અસ્સુ,
સિયા	સિયુ.
પચમી—૧ અસ્મિ, અમ્હિ	અસ્મ, અમ્હ.
(આજ્ઞાર્થ) ૨ જાદિ,	અત્થ.
૩ જાત્થુ,	જાત્થુ
અદતની—૧ આસિ	આસિમ્હ
(ભૂતકાળ) ૨ આસિ	આસિત્થ
૩ આસિ	આમુ, આસિમુ (આમુ)

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૭૮-૧૯૮-૧૯૨-૨૨૩

‘ અસ્ ’ ના રૂપો

૩ જૂઓ આચાર્યગત્વનો આરમ્ભ—

“ પુરિત્યમાઓ યા દિસાઓ આમજો અહ અસિ ” इत्यादि.
 या व्यापंरूप कसूतना ‘ जस्मि ’ रूपतुं रूपात्तर ज्ञानाय ऐ.

‘કૃ’-કરવું

માત્ર ભૂતકાલ અને ભવિષ્યત્કાલમા ‘કૃ’ ધાતુનો ‘કા’ આદેશ થાય છે:

ભૂતકાલ

કાસી, કાહી, કાહીઅ, કાઅસી, કાઅહી, કાઅહીઅ.

ભવિષ્યત્કાલ

કત્ત પ્રથમ પુરુષના એકવચનમા ‘કાહં’ રૂપ વધારે થાય છે, બાકી વધા રૂપો ‘હો’ ધાતુની સરલા છે

‘કાહિહ, કાહિસિ, કાહિમિ’ ઇત્યાદિ ।

દા-દેવ.

માત્ર ભવિષ્યત્કાલમા પ્રથમ પુરુષના એકવચનમા ‘દા’ ધાતુનું ‘દાહ’ રૂપ વધારે થાય છે, બાકી વધા રૂપો ‘હો’ ધાતુની સરલા છે.

દાહ, દાહિમિ, દાહિસિ, દાહિહ, ઇત્યાદિ ।

૧ ‘કૃ’ નું ભૂતકાલસૂચક ‘અકાસિ’ અને ‘અકાસિ’ (ગ્રીજા પુરુષનું એકવચન અને પ્રથમ પુરુષનું એકવચન) રૂપ પાલિમા થાય છે, ઇ, પ્રાકૃતના ‘કાસી’ રૂપ સાથે મળતું ગણાય લેવું. —જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૨૫ ‘કૃ’ ના રૂપો.

૨ પ્રાકૃતરૂપો સાથે મળવા આવતા ‘કૃ’ ના ભવિષ્યત્કાલના પાલિરૂપો આ પ્રમાણે છે

૧	કાદામિ	કાહામ.
૨	કાહિધિ	કાહિય.
૩	કાહિતિ	કાહિતિ.

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૦૬ ‘કૃ’ ના રૂપો.

માત્ર ભવિષ્યત્કાલમા નીચેના ધાતુઓના નીચે પ્રમાણે આદેશો થાય છે

‘ધ્રુ- સોચ્છ ।	દશ-દેચ્છ ।	મિદ્-મેચ્છ ।
ગમ- ગચ્છ ।	મુચ-મોચ્છ ।	મુજ્-મોચ્છ ।
સ્દ- રોચ્છ ।	વચ-વોચ્છ ।	
વિદ- વેચ્છ ।	ઊદ-હેચ્છ ।	

આ ધાતુઓના ભવિષ્યત્કાલ સવધી રૂપાણ્યાનો ‘મળ’ ધાતુની જેવા થાય છે વિશેષતા એ છે કે, આ ધાતુઓને લાગતા ભવિષ્યત્કા-

’ પ્રાકૃતમા ‘ધ્રુ’ વગેરે ધાતુઓના ‘સાચ્છ’ વગેરે અગો રને છે તેમ પાલિમા પણ થને છે

પાન્ડિઓ

ધ્રુ—	સોસ્સ-	પ્રથમ પુરુષનુ એકવચન-	સોસ્સ
ગમ —	ગચ્છ-		
દેદ્—	દેચ્છ	”	ગચ્છિસ્સામિ
		”	દેચ્છિસ્સામિ
દશ	{ દશમ દિચ્છ	તૃતીય પુરુષનુ એકવચન-	દિચ્છિત્તિ.
મુચ	મોચ્સ	”	મોચ્સતિ
વચ	વચ્સ	”	વચ્સતિ.
ઊદ	હેચ્છ	”	હેચ્છતિ
મુજ્	મોચ્સ	”	મોચ્સતિ

—જૂનો પાલિય ૦ પૃ. ૨૦૬-૨૦૭

[વર્ણપરિવર્તનના નિયમશ્રેણી ‘ધ્રુ’ વગેરેના સ્વરૂપ રૂપોમાથી ધન ઉપર જનારેલા પ્રાકૃત અને પાલિયમા નીચેજાણી રીતમા છે. દ્રાપતિ, મોચ્સતિ, મોચ્સતે, વચ્સત, હેચ્સતિ, રચ્સતિ (ઈચ્સત) બોધ્યતિ-૧૩૦ ધચ્સત, ધચ્ચ, નિ. ૨૨ પૃ. ૨૦ ત્ત-ચ નિ. ૨૬, પૃ. ૨૨ અને જુલ ‘મ્યદિ’ લેખ પૃ. ૨૫]

ઠના જેટલા પ્રત્યયો ' હિ ' આદિવાચ્ય છે તેમાના ' હિ ' નો લોપ વિકલ્પે યાય છે તથા પ્રથમ પુસ્તના એકવચનમા એ વધા ધાતુઓનુ એક અનુસ્વારાત રૂપ પણ વધારે યાય છે

૧ પુરુષ-સોચ્છિ, સોચ્છિમિ, સોચ્છેમિ, સોચ્છિહિમિ, સોચ્છેહિમિ,
સોચ્છિસ્સ, સોચ્છેસ્સ, સોચ્છિસ્સામિ, સોચ્છેસ્સામિ,
સોચ્છિહામિ, સોચ્છેહામિ ।

૨ પુરુષ-સોચ્છિસિ, સોચ્છેસિ, સોચ્છિહિસિ, સોચ્છેહિસિ,
સોચ્છિસે, સોચ્છેસે, સોચ્છિહિસે, સોચ્છેહિસે ।

૩ પુરુષ-સોચ્છિદ્, સોચ્છેદ્, સોચ્છિહિદ્, સોચ્છેહિદ્ ।
સોચ્છિદ્, સોચ્છેદ્, સોચ્છિહિદ્, સોચ્છેહિદ્ । इत्यादि ।

[સૂચના-આસ્ત્યાતને લગતા વધી ભાષાના (પ્રાકૃત, શૌરમેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશના) પ્રત્યયો આગળ જણાવ્યા છે, આ ચાલુ પ્રકરણમા પ્રેરકમેદી, સક્ષમેદી વગેરે આસ્ત્યાતને લગતી હકી-ક્ત જણાવવાની છે, તેમા માત્ર પ્રાકૃતના ન એક એક પ્રત્યયદ્વારા વધા સ્તાહરણો દેસાડેલા છે તો અમ્બ્યાસીએ પોતાની મેલે પ્રેરકમેદી, સક્ષમેદી વગેરે અગોને શૌરમેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ ભાષાના પ્રત્યયો લગાવી તે તે ભાષાના રૂપો બનાવી લેવા]

પ્રેરકરૂપ

પ્રેરકઅગ બનાવવાની રીત

૧ ધાતુને અ, એ, આવ અને આવે 'પ્રત્યય લગાડવાથી તેનુ પ્રેરક અગ તૈયાર થાય છે

૧ પાલિમા પણ સાધારણ રીતે પ્રેરકના અર્થમા 'અ,' 'એ,'
'આપ' અને 'આપે' લગાડવાથી ધાતુમાથના ચાર અગો બને છે -

૨ ‘અ’ અને ‘દ’ પ્રત્યય પર રહેતા ધાતુના ઉપાત્થ ‘અ’નો
‘આ’ ધાતુ છે

ધાતુ

પ્રેરક અંગો

કૃ-કર્	કાર, કારે, કરાવ, કરાવે ।
હસ્	હાસ, હાસે, હસાવ, હસાવે ।
શમ્-સમ્-	સામ, સામે, સમાવ, સમાવે ।
દૃશ-ઠરિસ્-	ઠરિસ, ઠરિસે, ઠરિસાવ, ઠરિસાવે ।
ભ્રમ્-ભમ્-	ભામ, ભામે, ભમાવ, ભમાવે ।
સ્થમ્-સ્થમ્-	સ્થામ, સ્થામે, સ્થમાવ, સ્થમાવે ।

(કૃ)	કાર, કારે, કરાવ, કરાવે
(પચ્)	પાચ, પાચે, પાચાવ, પાચાવે.
(દૃશ્)	ધાત, ધાતે, ધાતાવ, ધાતાવે.
(ગમ્)	ગામ, ગામે, ગચ્છાવ, ગચ્છાવે
(ગ્રહ્)	ગ્રાહ, ગ્રાહે, ગ્રાહાવ, ગ્રાહાવે
(ચિન્ત્)	ચિંતાવ, ચિંતાવે
(ચુર્)	ચોરાવ, ચોરાવે
(બુધ્)	બોધ, બોધે, બુદ્ધાવ, બુદ્ધાવે.

પાલિમા યપરાતા ‘આપ’ અને ‘બાપે’જ પ્રાકૃતમા યપરાતા
‘આવ’ અને ‘બાવે’ છે (જુના પૃ. ૨૪ પ-વ, બ. ૧૯)

—૧૩૦ પાલિપ્ર. ૫. ૨૨૭-૨૨૯.

૧ ‘આવિ’ અને ‘બાવે’ પ્રત્યય પર રહેતા પળ બા નિયમ લાગે
છે નમ કોઈનો માત્ર છે

કોઈ—	દેવચંદ્ર—
જાગવડ ।	કરાવેદ ।
મણાવિબા ।	દશાવબો ।

ए प्रकारे धातुमात्रना प्रेरक अंगो तैयार करी लेवाना छे.

- ३ उपात्यमा गुरु स्वरवाळा (स्वरादि वा व्यञ्जनादि) धातुने उपर जणावेल प्रत्ययो उपरात विकल्पे 'अवि' प्रत्यय ल्या-
इवाथी पण तेनु प्रेरक अग तैयार थाय छे.

धातु—

प्रेरक अगो—

तुप्—तोपि—तोसि—	तोसवि, तोस, तोसे, तोसाव, तोसावे ।
घुप्—घोपि—घोसि—	घोसवि, घोस, घोसे, घोसाव, घोसावे ।
मुप्—मोपि—मोसि—	मोसवि, मोस, मोसे, मोसाव, मोसावे ।
दुप्—दूपि—दूसि—	दूसवि, दूस, दूसे, दूसाव, दूसावे ।
दोसि }	दोसवि, दोस, दोसे, दोसाव, दोसावे ।
दुह्—दोहि—	दोहवि, दोह, दोहे, दोहाव, दोहावे ।
मुह्—मोहि—	मोहवि, मोह, मोहे, मोहाव, मोहावे ।
भक्ष्—भक्षि—भक्खि—	भक्खवि, भक्ख, भक्खे, भक्खाव, भक्खावे ।
तक्ष्—तासि—तक्खि—	तक्खवि, तक्ख, तक्खे, तक्खाव, तक्खावे ।
पार—पारि—	पारवि, पार, पारे, पाराव, पारावे ।
चिह्—चिहि—	चिहवि, चिह, चिहे, चिहाव, चिहावे ।
जीव—जीवि—	जीववि, जीव, जीवे, जीवाव, जीवावे ।
लुब्—लुप्ति—लुचि—	लुचवि, लुच, लुचे, लुचाव, लुचावे ।
शुप्—शोपि—सोसि—	सोसवि, सोस, सोसे, सोसाव, सोसावे ।
चूप्—चूपि—चूसि—	चूसवि, चूस, चूसे, चूसाव, चूसावे ।

इत्यादि

ए रीति उपात्यगुरुवाळा धातुओनुं प्रेरक अग बनावी लेवानु छे.

- ४ भम (भ्रम) धातुनु प्रेरक अग 'भमाड' पण थाय छे.
भम—भमाड, भाम, भामे, भमाव, भमावे ।

ए रीते तैयार થएल પ્રેરક અંગોને તે તે પુરુષબોધક પ્રત્યયો લગાડવાથી તેના ઢરેક પ્રકારના રૂપાલ્યાનો તૈયાર થાય છે-ए रूपाल્યાनो बनाववानी प्रक्रिया आगळ आवेल कर्तरिरूपाधिकारमा आवी गई छे. तो पण अही उदाहरण तरीके केटलाक रूपाल્યાनो दर्शाववामा आवे छे.

उत्तमानकाल

- ૧ પુ૦-આમેમિ, આપામિ, આમામો,-'મુ,-મ, આમિમો, મુ, મ, આમમિ, આમેમિ, આમેમો, મુ,-મ, આમમો, મુ,-મ । આમેમો-મુ,-મ, આમાવેમિ, આમાવમિ, આમાવમો,-મુ,-મ, આમાવિમો, મુ,-મ, આમાવમિ, આમાવેમિ આમાવેમો,-મુ,-મ, આમાવમો,-મુ,-મ, આમાવેમો,-મુ, મ. ઇત્યાદિ ।

આમેજ્ઞ, આમેજ્ઞા, આમાવેજ્ઞ, આમાવેજ્ઞા ।

भूतकाल

- સર્વપુરુષ, સર્વવચન-તોસવિ-સી, હી, હીઅ, તોસ-સી,-હી,-હીઅ, તોસે-સી,-હી,-હીઅ, તોસાવ-સી,-હી,-હીઅ, તોસાવેસી,-હી,-હીઅ । ઇત્યાદિ ।

भविष्यत्काल

- ૩ પુ૦-મક્તવિ-હિડ, મક્ત હિડ, મક્તવે-હિડ, મક્તાવ-હિડ, મક્તાવે હિડ ઇત્યાદિ ।

૧ -‘ મુ ’ -‘ મ ’ વગેરે પ્રત્યયો મૂકેલ છે, તો મૂલ અંગને ए प्रत्ययो लगाडी ‘ આમામો ’ ની પેઠે ‘ આમામુ ’ ‘ આમામ ’ વગેરે રૂપો પોતાની મેલે પનાવી હેવા અને હવે પડી જ્યા આવુ જાણે ત્યા પણ જા રીતે જ હમજી લેવુ.

ક્રિયાતિપત્તિ-

સર્વપુરુષ, સર્વવચન-મ્મસ્વર્વિતો-વિમાણો,-વિજ્ઞ,-વિજ્ઞા ।

મ્મસ્વતો,-મ્મમાણો,-મ્મસ્વજ્ઞ,-મ્મસ્વજ્ઞા ।

મ્મસ્વેતો,-મ્મસ્વેમાણો,-મ્મસ્વેજ્ઞ,-મ્મસ્વેજ્ઞા ।

મ્મસ્વાવતો,-મ્મસ્વાવમાણો,-મ્મસ્વાવજ્ઞ,-મ્મસ્વાવજ્ઞા ।

મ્મસ્વાવેતો,-મ્મસ્વાવેમાણો,-મ્મસ્વાવેજ્ઞ,-મ્મસ્વાવેજ્ઞા । इत्यादि ।

વિધ્યર્થ-આજ્ઞાર્થ

૨. પુ૦-હાસસુ, -સેસુ, હાસેજ્ઞસુ, હાસેજ્ઞહિ, હાસેજ્ઞે, હાસ ।

હાસેષુ, હાસેહિ ।

હસા-વસુ, -વેસુ, -વેજ્ઞસુ, વેજ્ઞહિ, -વેજ્ઞે, હસાવ ।

હસાવેસુ, હસાવેહિ ।

હાસેજ્ઞહિ, હાસેજ્ઞ, હાસેજ્ઞા, હસાવેજ્ઞહિ, હસાવેજ્ઞ, હસાવેજ્ઞા ।

इत्यादि ।

ए रीते प्रत्येक प्रेरक अगने वधी जातना पुरुषबोधक प्रत्ययो लगाडी तेना रूपाख्यानो समजी लेवाना छे.

ज्यारे प्रेरकसहभेद, प्रेरकवर्तमानकृदत, प्रेरकभूतकृदत अने प्रेरकभविष्यत्कृदत बनाववु होय त्यारे पण प्रेरकअमने ज ते सहभेद बगोरेना प्रत्ययो लगाडी तेना रूपाख्यानो बनावी लेवाना छे. (आ सवधेनी विशेष माहिती सहभेदाधिकार अने कृदताधिकारमा नगावचानी छे).

નામધાતુ

પ્રેરકપ્રક્રિયા સિવાય સસ્કૃતમા વીજી પણ અનેક પ્રક્રિયાઓ છે, જેમકે—'સન્નતપ્રક્રિયા, યદતપ્રક્રિયા, યદ્ભુવતપ્રક્રિયા અને નામધાતુપ્રક્રિયા. પરંતુ પ્રાકૃતમા એ પ્રક્રિયાઓ માટે કોઈ સ્વાસ વિશેષ

૧ પાલિમા પણ સન્નત, યદન્ત, યદ્ભુવત અને નામધાતુની પ્રક્રિયા

સસ્કૃતની પેઠે થાય છે —

સન્નત—	બુભુક્ષતિ	(બુભુક્ષતે)
	નિપચ્છતિ	(નિપચ્છતિ)
	પિપાસતિ	(પિપાસતિ)
	જિગિષતિ	(જિગિષતિ)
		(જિહ્વીર્ષતિ)
	ચિકિત્ષાત	} (ચિકિત્સતિ)
	તિષ્ઠતિ	
	ધીમાસતે	(ધીમાસતે)
સન્નતપ્રેરક—	બુભુક્ષ્યતિ	(બુભુક્ષ્યતિ)
યદત—	લાલ્પ્યતિ	(લાલ્પ્યતે)
	દાદત્સતિ	(દાદત્સ્યતે)
યદ્ભુવત—	જન્મતિ	(જન્મમાતિ)
	જગમતિ	(જગમમાતિ)
	લાલ્પ્યતિ	(લાલ્પમાતિ)
નામધાતુ—	પવ્યતાયતિ	(પવ્યતાયતે—પવતિ ઇય આપયતિ)
	ઉચ્ચીયતિ	(ઉચ્ચીયતિ પુષ્પન્)
	અતિદૃશ્યતિ	(અતિદૃશ્યતિ—દૃશિના અતિકામતિ)
	ઉપવીજયતિ	(ઉપવીજયા ઉપગાયતિ)
	કુશલ્યતિ	(કુશલ્યતિ)

વિધાન તો નથી અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં એ પ્રક્રિયાના રૂપાસ્થાનો ઉપલબ્ધ થાય છે એથી કલ્પી શકાય છે કે, તે તે પ્રક્રિયાના (સંસ્કૃત) સિદ્ધ રૂપોમાં, આગળ જણાવેલ વર્ણવિકારના નિયમાનુસાર ફેરફાર કરી તે રૂપોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે (લ) છે નેમકે—

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત
શુશ્રૂપતિ—	સુસૂસઈ । (સજ્જત)
લાલપ્યતે—	લાલપ્પઈ । (યજ્ઞંત)
ચક્ષુર્મતિ—	ચકમઈ । (ચહ્લુવત)
	ચક્ષમણ । (ચક્ષુર્મણમ્)
	ઇત્યાદિ ।

માત્ર નામધાતુ માટે વિશેષતા આ છે
નામધાતુઓને લાગેલ 'ય' પ્રત્યયનો લોપ વિકલ્પે થાય છે
ગુરુનાયતે—ગરુઆઈ, ગરુઆઅઈ (ગુરુરિવ આચરતિ—ગુરુની જેવું
આચરણ કરે છે)

દમદનાયતે—દમદમાઈ દમદમાઅઈ (દમ દમ થાય છે)
લોહિનાયતે— લોહિઆઈ—ઈ, લોહિઆઅઈ—ઈ । (લાલ થાય છે)
હસાયાતે— હસાઈ—ઈ, હસાઅઈ—ઈ । (હસની જેમ આચરે છે)
તમાયાતે— તમાઈ—ઈ, તમાઅઈ—ઈ । (અગારા જેવું છે)
અપ્સરાયાતે— અચ્છરાઈ—ઈ, અચ્છરાઅઈ—ઈ ।
(અપ્સરાની જેમ આચરે છે)

ઉન્મનાયતે— ઉન્મણાઈ—ઈ, ઉન્મણાઅઈ—ઈ । (ઉન્મના થાય છે)
કષ્ટાયાતે— કઢાઈ—ઈ, કઢાઅઈ—ઈ ।
(કષ્ટને માટે ક્રમણ કરે છે)

બને છે અને તે અગને પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપ-
ભ્રશ ભાષાના તે તે પુરુષબોધક પ્રત્યયો લગાડવાથી તેના રૂપાલ્યાનો
થાય છે.

પૈશાચીની વિશેષતા

પૈશાચીમા ધાતુનુ સહ્યમેની અગ બનાવવુ હોય તો પુરુષબોધક
પ્રત્યયો લગાડતા પહેલા ધાતુને 'ઈઞ' 'ઈજ્ઞ' ને બદલે 'ઈય્ય'
પ્રત્યય લગાડવો જોઈએ. જેમને,

સ૦	પ્રા૦	શૌ૦ મા૦	પૈ૦
ગીયતે	ગિજ્ઞએ	ગિજ્ઞતે	ગિય્યતે
દીયતે	દિજ્ઞએ	દિજ્ઞતે	દિય્યતે
રમ્યતે	રમિજ્ઞએ	રમિજ્ઞતે	રમિય્યતે
પઠયતે	પઠિજ્ઞએ	પઠિજ્ઞતે	પઠિય્યતે

કૃ

'કૃ' ધાતુનુ સહ્યમેદી અગ બનાવવુ હોય તો પુરુષબોધક
પ્રત્યયો લગાડતા પહેલા એને ('કૃ ધાતુને) ન 'ઈય્ય' ને બદલે
'ઈર' પ્રત્યય લગાડવો જોઈએ

સ૦ ક્રિયતે	પ્રા૦ કરિજ્ઞએ	શૌ૦ મા૦ કરિજ્ઞતે	પૈ૦ કરીરતે
	કરીઅએ		કરીઅતે

અપભ્રશની વિશેષતા

સસ્કૃતમા થતા પ્રથમ પુરુષના 'ક્રિયે' રૂપને બદલે અપભ્રશમા
'કીસુ' રૂપ પણ વપરાય છે અને પક્ષે યથાપ્રાપ્ત

સાધારણ સહ્યભેદી અંગો

ધાતુ	સહ્યભેદી અંગ	ધાતુ	સહ્યભેદી અંગ
મળ્—	મળીઅ, મળિજ્ઞ ।	પા—	પાઈઅ, પાઈજ્ઞ ।
હસ્—	હસીઅ, હસિજ્ઞ ।	દા—	દાઈઅ, દાઈજ્ઞ ।
કપ્—વહ્—	વહીઅ, વહિજ્ઞ ।	લા—	લાઈઅ, લાઈજ્ઞ ।
પત્—પડ્—	પડીઅ, પડિજ્ઞ ।	ધ્યા—જ્ઞા—	જ્ઞાઈઅ, જ્ઞાઈજ્ઞ ।
કપ્—બોહ્—	બોહીઅ, બોહિજ્ઞ ।	હો—	હોઈઅ, હોઈજ્ઞ ।
		સૂ—	સૂઈઅ, સૂઈજ્ઞ ।
			इत्यादि ।

ए रीते धातुमात्रना सह्यभेदी अंगो बनावी लेवानां छे. आ अंगोना रूपारूपाणो बनाववानी प्रक्रिया, कर्तरिरूपाधिकारमा जणावेळ प्रक्रिया जेवी छे. जेमके—

वर्तमानकाल

(भण्यते ग्रन्थः)

૧ પુ૦—(ગયો) મળીઅડ,—પડ, અપ્, એપ્, પજ્ઞ, એજ્ઞા
મળિજ્ઞડ, જેડ, જપ્, જેપ્, જોજ્ઞ, જોજ્ઞા ।

(भण्यन्ते ग्रन्था.)

(ગયા) મળીઅંતિ, તે, એતિ, પતે, મળીઅરે, પરે
મળિજ્ઞતિ, તે, જોંતિ, જોંતે, જરે, જેરે,
મળીપ્જ્ઞ, એજ્ઞા, મળિજ્ઞેજ્ઞ, જોજ્ઞા ।

इत्यादि ।

(कथसे त्वम्)

૨ પુ૦—(તુય) બોહીઅસિ, એસિ, અસે, એસે,
બોહિજ્ઞસિ, જોસિ, જસે, જોસે

(कथ्यध्वे यूयम्)

(तुम्हे) बोलीअह, एह, बोलीएइत्था, अइत्था ।

(त्वया अह सूये)

त्वया वय सूमहे

१ पु०—(अह) सूईआमि, एमि, अमि, (अम्हे) सूईआमो, मु, म,

सूइज्जामि, जेमि, जमि

सूईमो, मु, म,

सूईज्ज, एज्जा

सूईमो, मु, म,

सूइजेज्ज, जेज्ज ।

सूईमो, मु, म,

सूइज्जामो, मु, म,

सूइज्जिमो, मु, म,

सूइजेमो, मु, म,

सूइज्जमो, मु, म,

सूईएज्ज, ज्जा,

सूइजेज्ज, ज्जा ।

विधयर्थ

भणीअउ, एउ

भणीअतु, एतु ।

भणिज्जउ, जेउ

भणिज्जतु, जेतु ।

भणीएज्ज, ज्जा

भणीएज्ज, ज्जा, जइ ।

भणीएज्जइ

भणिजेज्ज, ज्जा

भणिजेज्ज, ज्जा, जइ ।

भणिजेज्जइ

आवाध

भणीअउ, एउ

भणीअतु, एतु ।

भणिज्जउ, जेउ

भणिज्जतु, जेतु ।

भणीएज्ज, ज्जा

भणीएज्ज, ज्जा ।

भणिजेज्ज, ज्जा

भणिजेज्ज, ज्जा ।

ભૂત-(હસ્તનભૂત)

મળીઅસી, હી, હીઝે ।

મળિજ્જસી, હી, હીઅ ।

૧ જે કાલમા સહ્યભેદસૂચક 'ઈઅ' અને 'ઈજ્જ' પ્રત્યય ધાતુને નથી લાગતા તે કાલમા તેના સહ્યભેદી રૂપો કર્તરિરૂપો એવા સમજવાના છે, જેમકે—

(અઘતન) ભૂતકાલ—મળ—મળીઅ ।

મવિપ્યત્કાલ—મળ—મળિહિઈ, મળિહિણ, ઇત્યાદિ ।

ક્રિયાતિપત્તિ—મળ—મળેજ્જ, ઝના, મળંતો, મળમાળો, ઇત્યાદિ ।

પ્રેરક સહ્યભેદ

૧ ધાતુનું પ્રેરક સહ્યભેદીરૂપ કારણ હોય ત્યારે ધાતુને પ્રેરણા-સૂચક એક માત્ર 'આવિ' પ્રત્યય લગાડી, તે તૈયાર થઈ અંગે સહ્યભેદસૂચક 'ઈઅ' અને 'ઈજ્જ' પ્રત્યય પૂર્વોક્ત કાલમા લગાડી પ્રત્યેક ધાતુનું પ્રેરક સહ્યભેદી અગ બનાવવાનું છે.

૨ પ્રેરણાસૂચક કોઈ પણ પ્રત્યય લગાડ્યા વિના માત્ર ઉપાત્ય 'અ' નો દીર્ઘ કરી અને સહ્યભેદસૂચક 'ઈઅ' અને 'ઈજ્જ' પ્રત્યય પૂર્વોક્ત કાલમા લગાડીને પણ પ્રત્યેક ધાતુનું પ્રેરક સહ્યભેદી અગ તૈયાર થાય છે,

(આ સિવાય બીની રીતે પ્રેરક સહ્યભેદી અગ બની શકવું નથી)

૩ રીતે તૈયાર થઈ પ્રેરક સહ્યભેદી અગના રૂપાદ્યાનોની પ્રક્રિયા કર્તરિ રૂપાદ્યાનોની પ્રક્રિયા એવી છે.

પ્રે० સહ્ય० પ્રે०સ०અગ--

કર+આવિ-કરાવિ + ફૈઅ- કરાવીઅ- કરાવીઅઈ, એ, સિ, સે,
 ઇત્યાદિ.

કર- કાર + ફૈઅ- કારીઅ- કારીઅઈ, એ, સિ, સે,
 ઇત્યાદિ.

કર+આવિ-કરાવિ+ ફજ્ઞ-કરાવિજ્ઞ-કરાવિજ્ઞઈ, એ, સિ, સે,
 ઇત્યાદિ.

કર- કાર + ફજ્ઞ- કારિજ્ઞ- કારિજ્ઞઈ, એ, સિ, સે,
 ઇત્યાદિ.

હસ+આવિ-હસાવિ+ફૈઅ- હસાવીઅ- હસાવીઅઈ, એ, સિ, સે,
 ઇત્યાદિ.

હસ+ હાસ + ફૈઅ- હાસીઅ- હાસીઆમિ, આમિ, એમિ
 ઇત્યાદિ.

હસ+ હસાવિ+ફજ્ઞ-હસાવિજ્ઞ-હસાવિજ્ઞિત્થા,-વિજ્ઞેહ,
 જ્ઞહ, ઇત્યાદિ.

હસ+ હાસ + ફજ્ઞ-હાસિજ્ઞ-હાસિજ્ઞતિ, ન્તે, જ્ઞહરે,
 ઇત્યાદિ.

એ રીતે ઘાતુ માત્રના પ્રેરક સહ્યભેદી અંગો તૈયાર કરી સર્વ
 કાલમા રૂપાસ્થાનો સમજી લેવાના છે.

જ્યા પ્રેરક અંગને 'ફૈઅ' અને 'ફજ્ઞ'પ્રત્યય નથી લાગતા ત્યા
 પ્રેરક અગથી સીધા પુરુષબોધક પ્રત્યયો લગાડી કર્ત્વરિરૂપાસ્થાનોની
 પેઠે પ્રેરક સહ્યભેદી રૂપાસ્થાનો સમજવાના છે.

જેમકે-અવિપ્યત્કાલ

પ્રે०

કર + આવિ-કરાવિ-કરાવિહિ-ઈ, એ, સિ, સે, -મિ,
 વિહામિ, વિસ્તામિ, વિસ્ત

लिह्- लिभ-लिभइ, लिभिहिइ, लिभविइ, लिभविहिइ, इत्यादि.
 वह्- वुभ-वुभइ, वुभिहिइ, वुभविइ, वुभविहिइ, इत्यादि.
 रुध्- रुभ-रुभइ, रुभिहिइ, रुभविइ, रुभविहिइ, इत्यादि.
 दह्- डज्झ-डज्झइ, डज्झहिइ, डज्झविइ, डज्झविहिइ, इत्यादि.
 बन्ध्-बज्झ-बज्झइ, बज्झहिइ, बज्झविइ, बज्झविहिइ, इत्यादि.
 स+रुध् सरुज्झ-सरुज्झइ, सरुज्झहिइ, सरुज्झविइ, सरुज्झविहिइ, इत्यादि.
 अणु+रुध् अणुरुज्झ-अणुरुज्झइ, अणुरुज्झहिइ, अणुरुज्झविइ,
 अणुरुज्झविहिइ, इत्यादि.

उप+रुध्-उवरुज्झ-उवरुज्झइ, उवरुज्झहिइ, उवरुज्झविइ,
 उवरुज्झविहिइ, इत्यादि

गग्- गम्भ-गम्भइ, गम्भिहिइ, गम्भविइ, गम्भविहिइ, इत्यादि,
 हस्- हस्स-हस्सइ, हस्सिहिइ, हरसाविइ, हस्साविहिइ, इत्यादि.
 भण्-भण्ण-भण्णइ, भण्णिहिइ, भण्णाविइ, भण्णाविहिइ, इत्यादि.
 छुप्-छुप्प-छुप्पइ, छुप्पिहिइ, छुप्पाविइ, छुप्पाविहिइ, इत्यादि.
 रुद्ध्-रुद्ध-रुद्धइ, रुद्धिहिइ, रुद्धाविइ, रुद्धाविहिइ, इत्यादि,
 लभ्-लभ-लभइ, लभिहिइ, लभविइ, लभविहिइ, इत्यादि
 कथ्-कथ-कथइ, कथिहिइ, कथाविइ, कथाविहिइ, इत्यादि.
 भुज्-भुज्ज-भुज्जइ, भुज्जिहिइ, भुज्जाविइ, भुज्जाविहिइ, इत्यादि.
 ह्- हीर-हीरइ, हीरिहिइ, हीराविइ, हीराविहिइ, इत्यादि.
 तृ- तीर-तीरइ, तीरिहिइ, तीराविइ, तीराविहिइ, इत्यादि.
 कृ- कीर-कीरइ, कीरिहिइ, कीराविइ, कीराविहिइ, इत्यादि.

[प्राकृतमा 'कृ' ना सञ्चभेदी अंगो वे थाय छे-कृ= 'कीर'
 अने 'करीअ' 'करिज्ज', त्यारे पैशाचीमा तो 'कृ'नुं 'कीर' अग
 न वपराय छे कीरते, कीरति]

ज-जीर-जीरइ, जीरोहिइ, जीराविइ, जीराविहिइ, इत्यादि.
अर्ज-विदप्प-विदप्पइ, विदप्पेहिइ, विदप्पाविइ, विदप्पाविहिइ, इत्यादि.

ज्ञा-णव्व-णव्वइ, णव्वेहिइ, णव्वाविइ, णव्वाविहिइ, इत्यादि,

ज्ञा-णज्ज-णज्जइ, णज्जेहिइ, णज्जाविइ, णज्जाविहिइ, इत्यादि.

वि+आ-व्या+ह-वाहिप्प-वाहिप्पइ, वाहिप्पेहिइ, वाहिप्पाविइ,
वाहिप्पाविहिइ, इत्यादि.

ग्रह-घेप्प-घेप्पइ, घेप्पेहिइ, घेप्पाविइ, घेप्पाविहिइ, इत्यादि,

सृश-छिप्प-छिप्पइ, छिप्पेहिइ, छिप्पाविइ, छिप्पाविहिइ, इत्यादि,

सिच् } सिप्प सिप्पइ, सिप्पेहिइ, सिप्पाविइ, सिप्पाविहिइ, इत्यादि,
स्निह् }

आरम्-आदप्प-आदप्पइ, आदप्पेहिइ, आदप्पाविइ, आदप्पाविहिइ,
इत्यादि.

नि-निव्व-निव्वइ, निव्वेहिइ, निव्वाविइ, निव्वाविहिइ, इत्यादि.

शु-सुव्व-सुव्वइ, सुव्वेहिइ, सुव्वाविइ, सुव्वाविहिइ, इत्यादि.

हु-हुव्व-हुव्वइ, हुव्वेहिइ, हुव्वाविइ, हुव्वाविहिइ, इत्यादि.

स्तु-थुव्व-थुव्वइ, थुव्वेहिइ, थुव्वाविइ, थुव्वाविहिइ, इत्यादि.

लु-लुव्व-लुव्वइ, लुव्वेहिइ, लुव्वाविइ, लुव्वाविहिइ, इत्यादि.

पू-पुव्व-पुव्वइ, पुव्वेहिइ, पुव्वाविइ, पुव्वाविहिइ, इत्यादि.

धू-धुव्व-धुव्वइ, धुव्वेहिइ, धुव्वाविइ, धुव्वाविहिइ, इत्यादि.

પ્રકરણ ૧૩

કૃદંત

‘વર્તમાનકૃદંત

૧ ધાતુના અંગને ‘ન્ત’ ‘માણ’ અને ‘ઈ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું કર્તરિ-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૨ ધાતુના પ્રેરક અંગને ‘ન્ત’ ‘માણ’ અને ‘ઈ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું પ્રેરક-કર્તરિ-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૩ ધાતુના સહાધેદી અંગને ‘ન્ત’ ‘માણ’ અને ‘ઈ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું સહાધેદી-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૪ ધાતુના પ્રેરક સહાધેદી અંગને ‘ન્ત’ ‘માણ’ અને ‘ઈ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું પ્રેરક-સહાધેદી-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૫ વર્તમાન કૃદંતના ‘ન્ત’ ‘માણ’ અને ‘ઈ’ પ્રત્યય પર રહેતા પૂર્વના ‘અ’ નો વિગ્રહ્યે ‘એ’ થાય છે

કર્તરિ વર્તમાન કૃદંત

પુ.

ન.

સ્ત્રી.

મળ-મળતો, મળમાગો । મળત, મળમાણ । મળતી, મળતા ।

(શૌ. મા. મળદો)

૧ કૃદંતના રૂપાસ્થાનોની પ્રક્રિયા નામની જેવી છે

૨ પાલિમ પળ વર્તમાન કૃદંત બનાવવા માટે સર્વત્ર ‘અત’ અને

‘માન’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ થાય છે —

મન્હતો, મન્હમાનો

સ્ત્રી. મન્હતી,
મન્હતી.

કરંહતો, કુન્હતો, કુન્હમાનો, કરંહો

સાદતો, સાદમાનો

—પાલિપ્ર. પૃ. ૨૪૮-૨૪૯.

૩ આ પ્રત્યયવાલું રૂપ સ્ત્રીલિંગમા જ વપરાય છે.

भणेतो, भणेमाणो । भणेतं, भणेमाण । भणेंती, भणेंता ।
 भणमाणी, भणमाणा ।
 भणेमाणी, भणेमाणा ।
 भणई, भणई ।

पा- पाअंतो, पाअमाणो । पाअत, पाअमाण । पाअती, पाअता ।
 (शौ० मा० पाअन्तो)
 पाएंतो, पाएमाणो । पाएत, पाएमाण । पाएती, पाएता ।
 पातो, पामाणो । पातं, पामाण । पाती, पाता ।
 पाअमाणी, पाअमाणा ।
 पाएमाणी, पाएमाणा ।
 पामाणी, पामाणा ।
 पाअई, पाएई ।
 पाई ।

रु-रवतो, (शौ० मा० रवदो) रवमाणो । रवतं, रवमाण । रवती, रवता ।
 रवेंतो, रवेमाणो । रवेंत, रवेमाण । रवेंती, रवेंता ।
 रवमाणी, रवमाणा ।
 रवेमाणी, रवेमाणा ।
 रवई, रवेई ।

हृ० हरतो (शौ० मा० हरदो) हरमाणो । हरत, हरमाण । हरती, हरता ।
 हरेंतो हरेमाणो । हरेंत हरेमाण । हरेंती, हरेंता ।
 हरमाणी, हरमाणा ।
 हरेमाणी, हरमाणा ।
 हरई, हरेई ।

१ भणेतो- बृश्चो दीर्घस्वर=दृश्चस्वर पृ० ४

२ रवतो + रवदो बृश्चो पृ० ३५ न्त=न्द,

वृप्-वरिसंतो, (शौ०मा०वरिसंदो) वरिसमाणो । वरिसंतं, वरिसमाणं ।
वरिसंती, वरिसंता ।

वरिसंतो, वरिसेमाणो । वरिसंतं, वरिसेमाणं । वरिसंती, वरिसंता ।
वरिसमाणी,
वरिसमाणा ।

वरिसेमाणी,
वरिसेमाणा ।

वरिसई, वरिसेई ।

नी-नंतो, १(नंदो शौ०मा०) नेमाणो । नंतं, नेमाणं । नंती, नंता ।
नेमाणी, नेमाणा ।
नेई ।

तूस्-तूसंतो, (शौ०मा०तूसंदो) तूसमाणो । तूसंतं, तूसमाणं ।
तूसंती, तूसंता ।

तूसंतो, तूसेमाणो । तूसंतं, तूसेमाणं । तूसंती, तूसंता ।
तूसमाणी, तूसमाणा ।
तूसेमाणी, तूसेमाणा ।
तूसई, तूसेई ।

दा-२दंतो (शौ०मा०दंदो) देमाणो । दंतं, देमाणं । दंती, दंता ।
देमाणी, देमाणा ।
देई ।

१ वरिसंतो + वरिसंदो - जूओ पृ० २७ स-श.

ए प्रमाणे तूजदो,
तूजदंदो,
शोशबंदो वगैरे।

२ जूओ पृ० २४६ नि० ६

३ दा+अ+अंतो=दा+ए+न्तो=देतो ।

दा+अ+माणो=दा+ए+माणो=देमाणो ।

ચલ્-ચલ્તો, ચલ્માણો । ચલ્ત, ચલ્માણ । ચલ્તી, ચલ્તા ।

(શૌ૦ મા૦ ચલ્દો)

ચલ્તો, ચલ્માણો । ચલ્ત, ચલ્માણ । ચલ્તી, ચલ્તા ।

ચલ્માણી, ચલ્માણા ।

ચલ્માણી, ચલ્માણા । *

ચલ્દ, ચલ્દ ।

ચિઝ્-ચિઝ્તો, ચિઝ્માણો । ચિઝ્ત, ચિઝ્માણ । ચિઝ્તી, ચિઝ્તા ।

(શૌ૦ મા૦ ચિઝ્દો)

ચિઝ્તો, ચિઝ્માણો । ચિઝ્ત, ચિઝ્માણ । ચિઝ્તી, ચિઝ્તા ।

ચિઝ્માણી, ચિઝ્માણા ।

ચિઝ્માણી, ચિઝ્માણા ।

ચિઝ્દ, ચિઝ્દ ।

ત્વર { ટુર- 'ટુરતો, ટુરમાણો । ટુરત, ટુરમાણ । ટુરતી, ટુરતા ।
તૂર (શૌ૦ મા૦ ટુરદો)

ટુરતો, ટુરમાણો । ટુરત, ટુરમાણ । ટુરતી, ટુરતા ।

ટુરમાણી, ટુરમાણા ।

ટુરમાણી, ટુરમાણા ।

ટુરદ, ટુરદ ।

શુશ્રૂષ્-શુશ્રૂષ્તો, (શૌ૦ મા૦ શુશ્રૂષ્દો) 'શુશ્રૂષ્માણો ।

લાલપ્-લાલપ્તો, (શૌ૦ મા૦ લાલપ્દો) લાલપ્માણો ।

(પૈ૦ 'લાલપ્તો)

ગુરુકાય-ગુરુકાયતો, (શૌ૦ મા૦ ગુરુકાયદો) ગુરુકાયમાણો ।

૧ 'ટુરતો' ની પેઠે 'ટૂરતો' બગેરે રૂપો પણ કરી લેવા.

૨ મુશ્વસત, મુશ્વસંતી બગેરે રૂપો પણ કરી લેવા.

૩ જૂથો ૫૦ ૨૬ લ-લ.

૪ 'ગુરુકાયવે' નામધાતુનું રૂપ છે, એ ઉપરથી 'ગુરુકાય' એ વર્તમાન કૃદતનું અગ્ર બન્યું છે.

प्रेरक कर्तरि वर्तमान कृदन्त

कर—कारतो', (शौ० मा० कारदो) कारमाणो ।

कारेतो, कारेमाणो ।

करावतो, करावमाणो ।

करावैतो, करावेमाणो ।

शुप—सोसर्वितो, (शौ० मा० सोसर्विदो) सोसतो, सोसंतो,
सोसावतो, सोसावतो
सोसविमाणो, सोसमाणो, सोसेमाणो, सोसावमाणो,
सोसावेमाणो इत्यादि.

सहभेदी वर्तमान कृदन्त

भण—भणिज्जतो, भणिज्जमाणो, भणीअतो, भणीअमाणो । पु०—

(शौ० मा० भणिज्जदो) ('प० भनिद्व्यतो)

भणिज्जत,—ज्जमाण, भणीअतं,—अमाण । न०—

भणिज्जती,—ता, ज्जई, भणीअती,—ता, —णीअई } स्त्री०—

भणिज्जमाणी—णा, भणीअमाणी, भणीअमाणा ।

पु०—

न०—

स्त्री०—

हन्—हम्मतो, हम्ममाणो, हम्मत, हम्ममाण, हम्मती, ता,
हम्ममाणी,णा,हम्मई ।

१ 'कार' अग उपरधी कारती, कारेई, कारमापी, कारत वगरे
रूपो उपजावी लेवा.

२ जुओ पृ० २९१ पञ्चोनी विशेषता.

३ जुओ पृ० २३ प-न

પ્રેરક સહ્યભેદી કૃદંત

(પ્રેરક સહ્યભેદી અંગ બનાવવાની પ્રક્રિયા 'પ્રેરકસહ્યભેદ' ને જણાવતા જણાવી છે.)

કર—કરાવિ + ઈઅ—કરાવીઅંતો,—અમાણો, ઇત્યાદિ ।

(શૌ૦ મા૦ કરાવીઅંતો) (પૈ૦ કરાવિદ્યંતો)

કર—કરાવિ + ઈજ્ઞ—કરાવિજ્ઞંતો, કરાવિજ્ઞમાણો, ઇત્યાદિ ।

કર—કાર + ઈઅ—કારીઅંતો, કારીઅમાણો, ઇત્યાદિ ।

કર—કાર + ઈજ્ઞ—કારિજ્ઞંતો, કારિજ્ઞમાણો, ઇત્યાદિ ।

ચિ—ચિવ્વ + આવિ—ચિવ્વાવિતો, ચિવ્વાવિજ્ઞમાણો, ઇત્યાદિ ।

પ્રાકૃત અને પૈશાચીના વર્તમાન કૃદંતના રૂપો સરસા થાય છે, શૌરસેની અને માગધીમાં જે વિશેષતા છે તે ઉદાહરણો સાથે જણાવી છે, અપભ્રંશમાં શૌરસેની અને પ્રાકૃત પ્રમાણે સમજવાનું છે.

શૌરસેની, માગધી કે પૈશાચીના ઉદાહરણો માત્ર એક જ લિંગમાં મૂકેલા છે પણ અમ્યાસિદ્દ એના અને લિંગી રૂપો પોતાની મેલે સમજી લેવા.

પૈશાચીના સહ્યભેદી વર્તમાન કૃદંતની વિશેષતા જણાવેલી છે.

(ફોફ પણ ભાષાનું રૂપ કરતી વચ્ચે 'વર્ગ-નિકાર' ના નિયમો લક્ષ્યમાં રાખવા)

મૂતકૃદંત

વર્તાર મૂતકૃદંત—સહ્યભેદી મૂતકૃદંત

૧ ધાતુના અંગને 'અ' 'દ' અને 'ત' લાગવાથી તેનું (વન્ને જાતનું) ભૂતકૃદંત વને છે.

૨ 'અ' 'દ' અને 'ત' પ્રત્યય પર રહેતાં પૂર્વના 'અ' નો '૩' થાય છે. ('દ' શૌરસેની, માગધી અને અપભ્રંશમાં વપરાય છે અને 'ત' પૈશાચીમાં વપરાય છે.)

કર્તરિ ભૂંકૃં—ગમ+અ=ગમિઓ ગમિદો, ગમિતો (ગતઃ)

ચલ+અ=ચલિઓ ચલિદો, ચલિતો(ચલિતઃ)ઈત્યાદિ.

સહ્યમેદી ભૂંકૃં—કર+અ=કરિઓ કરિદો, કરિતો કડો (કૃતઃ કટઃ)

પઢ+અ=પઢિઓ પઢિદો, પઢિતો ગથો (પઠિતો ગ્રન્થઃ) ઈત્યાદિ.

હસ+અ=હસિઅ હસિદં, હસિતં (હસિતમ્)

લસ+અ=લસિઅ લસિદં, લસિતં (લસિતમ્)

તુર+અ=તુરિઅં તુરિદં, તુરિતં (ત્વારિતમ્) ઈત્યાદિ.

સુસ્સ+અ=સુસ્સિઅં સુસ્સિદં, સસ્સિતં

(શુશ્રૂષિતમ્)

ચંકમ+અ=ચંકમિઅં ચંકમિદં, ચંકમિતં (ચક્રમિતમ્)

જ્ઞા +અ=જ્ઞાય જ્ઞાદ, જ્ઞાત (ધ્યાતમ્)

૧ પ્રાકૃતમાં ભૂતકૃદંતને માટે માત્ર 'ત (અ)' પ્રત્યય વપરાય છે, પાલિમાં 'ત' ઉપરાત સંસ્કૃતના 'કચતુ' ની યેઠે ધીજો 'તવંતુ' પ્રત્યય પણ વપરાય છે.

ત—દુતો (દુતઃ)

તવતુ દુતવા (દુતવાચ) સ્ત્રી• દુતવતી (દુતવતી)

—ભૂતકૃદંતને સ્વગતી પાલિની પ્રાકૃતના સંસ્કૃતની પ્રાકૃતના સાથે

મળતી આવે છે—પાલિ પ્ર૦ ૫૦ ૨૫૧-૨૫૩

પ્રા૦ ૩૯

લુ + અ = લુઅં લુદં લુતં (લૂનમ્)
 હૂ + અ = હૂઅં હૂદં હૂતં (ભૂતમ્)

પ્રેરક મૂ. કૃ.—

૧ ધાતુને પ્રેરણાસૂચક ‘આવિ’ પ્રત્યય લગાડ્યા પછી અથવા ધાતુના ઉપાન્ત્ય ‘અ’ નો દીર્ઘ કર્યા પછી ભૂતકૃદંતનો ‘અ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું પ્રેરક ભૂતકૃદંત બને છે.

કર— કરાવિ+અ—કરાવિઅં કરાવિદં, કરાવિતં (કારિતમ્)
 કારિ+ અ—કારિઅં કારિદં, કારિતં

હસ— હસાવિ+અ—હસાવિઅં હસાવિદં, હસાવિતં (હાસિતમ્)
 હાસિ+ અ—હાસિઅ હાસિદ, હાસિતં ઇત્યાદિ

આર્પ ગ્રંથોમા કે અર્વાર્ચાન પ્રાકૃતમા કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃતના સિદ્ધરૂપો ઉપરથી પણ ભૂતકૃદંતના રૂપો બનાવવામા આવ્યા છે:

ગતમ્— ગયં ।

મતમ્— મયં ।

કૃતમ્— કૃદં ।

હૃતમ્— હૃદં ।

મૃતમ્— મૃદં ।

જિતમ્— જિઅ ।

તપમ્— તપે । વગેરે

ભવિષ્યત્કૃદંત—

ધાતુના અંગને ‘સંસંત’ ‘સમાણ’ અને ‘સર્ઈ’ પ્રત્યય લગા-

૧ જૂઓ ધાતું ૬૬-ત=ટ.

૨ સ્થ + અંત = સ્થત । સ્થ + માણ = સ્થમાણ ।

સ્થ + ઈં = સ્થઈ. જૂઓ ૫૦ ૨૧૧ વર્તમાનકૃદંત.

ડવાથી તેનું 'મિપ્યત્કૃદંત' બને છે:

કરિપ્યન્-કરિસ્સતો (શ્રી૦ મા૦ કરિસ્સંતો) ઇત્યાદિ ।

કરિપ્યમાણઃ-કરિસ્સમાણો ઇત્યાદિ ।

હેત્વર્થકૃદંત

૧ ધાતુના અંગને ' હું ' ' ટું ' અને ' ત્ત્વ ' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું ' હેત્વર્થકૃદંત ' બને છે.

૨ ઉપર જણાવેલા ત્રણે પ્રત્યયો (' હું ' ' ટું ' અને ' ત્ત્વ ') પર રહેતાં પૂર્વના ' અ ' નો ' ઇ ' અને ' ણ ' થાય છે.

(' ટું ' શૌરસેની, માગધી અને અપભ્રંશમા વપરાય છે અને પ્રાકૃત તથા પૈશાચીમા ' હું ' વપરાય છે.)

૧ મિપ્યત્કૃદંતના પાલિરૂપી આ પ્રમાણે છે.

—ગમિસ્સં (ગમિપ્યન્) છી-ગમિસ્સતી
ગમિસ્સંતી

કરિસ્સં (કરિપ્યન્)

ચરિસ્સં (ચરિપ્યન્)

' ગમિપ્યન્ ' વગેરે સિદ્ધરૂપોને છેડે રહેલા ' ન્ ' નો અનુસ્વાર કરવાથી પાલિના ' ગમિસ્સં ' વગેરે રૂપો તૈયાર થયેલા છે—પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૪૮-૨૪૯

૨ માલિમાપામા હેત્વર્થકૃદંત કરવાને માટે ધાતુને ' તું ' ' ત્ત્વે ' ' તાયે ' અને ' તુયે ' પ્રત્યયો લગાડવામા આવે છે :

મંતું । કરત્ત્વે (કર્તૃમ્) નેત્ત્વે (નેતૃમ્)

દક્ષિપતાયે (દ્રષ્ટૃમ્) ગણેતુયે (ગણયિતૃમ્) વગેરે.

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૫૭-૨૫૮.

तुं—दु—

भण्-भण+तु-मणित भणेत, मणितु, भणितु (भणितुम्-भणवाने माटे)
 हस-हस+तुं-हसितुं, हसेउ हसिटु, हसितु (हसितुम्-हसवाने माटे)
 हो-होअ-तु-होइउ, होएउ होइदु, होइतु (भवितुम्-भवाने माटे)
 भण् भणावि+तु भणाविउ भणाविदु, भणावितु (भणाववा माटे)
 कर करावि+तु-कराविउ कराविदु, करावितु (कराववा माटे)
 कर कार+तु कारितुं, कारेत कारिदु, कारितुं (कराववा माटे)
 हस् हास+तु हसितु, हासेउ हासिटु, हासितु (हसाववा माटे)
 शुधूप सुस्सुस+तु-सुस्सुसितु, सुस्सुसेउ सुस्सुसिटु, सुस्सुसितु
 (शुधूपा करवा माटे)

चङ्ग्य चक्रम+तु-चकमितु, चकमेउ चकमिटु, चकमितु

(चक्रमण करवा माटे) इत्यादि.

अनियमित हेत्वर्थकृदन्त

कृ + तु -	का + उ =	काउ	(कर्तुम्)
ग्रह् + तु -	घेत + तु =	घेतु	(ग्रहीतुम्)
त्वर + तु -	तुर् + इउ =	तुरितु	} (त्वरितुम्)
	तुर् + एउ =	तुरेतु	
दृश् + तु -	दृह् + उ =	दृहु	(द्रष्टुम्)
भुन् + तु -	भोत् + तु =	भोत्तु	(भोक्तुम्)
मुच् + तु -	मोत् + तु =	मोत्तु	(मोक्तुम्)
रुद् + तु -	रोत् + तु =	रोत्तु	(रोदितुम्)
वच् + तु =	वोत् + तु =	वोत्तु	(वक्तुम्)

१ प्रेरकहेत्वर्थकृदन्तनी रचना प्रेरक भूतकृदन्तनी जेवी ज छे.

૧ત્તણ

૧કર્ - કર + તણ = કરેતણ } (કર્તુમ)
 કરિતણ }

સિઝ્ઞ - સિઝ્ઞ + તણ = સિઝ્ઞિતણ (સેદ્ધુમ)

ઉવવઝ્ઞ - ઉવવઝ્ઞ + તણ = ઉવવઝ્ઞિતણ (ઉપપત્તુમ)

વિહર્ - વિહર + તણ = વિહરિતણ (વિહર્તુમ)

૧પાસ્ - પાસ + તણ = પાસિતણ (દ્રષ્ટુમ)

ગમ્ - ગમ + તણ = ગમિતણ (ગન્તુમ)

૧પવ્વન્ - પવ્વજ + તણ = પવ્વજિતણ (પ્રવ્રજિતુમ)

આહર્ - આહાર + તણ = આહારિતણ (આહર્તુમ)

દલ્ - દલ + ઇતણ = દલિતણ (દાતુમ)

૧અચ્ચાસાદ્- અચ્ચાસાદ + તણ = અચ્ચાસાદેતણ (અત્યાશાત-
 ચિતુમ)

૧ વિશેષે કરીને આ પ્રત્યયનો ઉપયોગ આર્પણ્યોમા થયેલો છે
 વૈદિક સંસ્કૃતના અને પાણિના નુમર્થક ' તથે ' પ્રત્યયની સાથે આ
 ' ત્તણ ' પ્રત્યયની વિશેષ સમાનતા છે (જૂલો પાણિનિ-૩-૪-૧
 વૈદિક પ્ર. તથા પૃ. ૩૦૭ ની ૧ ટિપ્પણા.

૨ " અત કરેતણ " " સિઝ્ઞિતણ " " દેવત્તાણ ઉવવઝ્ઞિતણ "
 " યુજમાણે વિહરિતણ " - ભગવતીસૂ. શ. ૭, ઉ. ૭ પૃ. ૩૧૧ સ.

૩ રૂપાદ પાસિતણ " દેવલોગ ગમિતણ " - ભગવતીસૂ. શ. ૭, ઉ. ૭ પૃ. ૩૧૨ સ.

૪ " પવ્વજાણ પવ્વજિતણ " " અપ્પણા આહારિતણ " " - સુપ
 યાણ દલિતણ " - ભગવતીસૂ. શ. ૩, ઉ. ૨ પૃ. ૧૭૧ સ.

૫ આર્પણને લીધે ' હર્ ' નો ' હાર ' થયો છે

૬ આર્પણને લીધે અર્હી ' દ ' આગમરૂપે થયો છે

૭ " સથમેવ અચ્ચાસાદેતણ " - ભગવતીસૂ. શ. ૩, ઉ. ૨
 પૃ. ૧૭૨ સ.

‘समभिलो- समभिगेक + तए = समभिलोएत्तए (समभिलो
वितुम्)

अपभ्रश

धातुना अगने ‘ एव ’ ‘ अण ’ ‘ अणह ’ ‘ अणहि ’ ‘ एप्पि ’
‘ एप्पिणु ’ ‘ एवि ’ अने ‘ एविणु ’ प्रत्यय लगाइवापी अपभ्रशानु
हेत्वर्थकृदन्त बने छे

एवं—

चय्	+	एव	=	चएव	(त्यक्तुम्)
दा	+	एव	=	देव	(दातुम्)

अण—

भुज्	+	अण	=	भुजण	(भोक्तुम्)
कर	+	अण	=	करण	(कर्तुम्)

अणह—

सेव्	+	अणह	=	सेवणह	(सेवितुम्)
भुज्	+	अणह	=	भुजणह	(भोक्तुम्)

अणहि—

मुच्	+	अणहि	=	मुचणहि	(मोक्तुम्)
भुज्	+	अणहि	=	भुजणहि	(भोक्तुम्)

एप्पि—

कर्	+	एप्पि	=	करोप्पि	(कर्तुम्)
जि	+	एप्पि	=	जोप्पि	(जेतुम्)

एप्पिणु—

कर्	+	एप्पिणु	=	करोप्पिणु	(कर्तुम्)
चय्	+	एप्पिणु	=	चएप्पिणु	(त्यक्तुम्)

एवि—

कर्	+	एवि	=	करोवि	(कर्तुम्)
पाल्	+	एवि	=	पालेवि	(पालयितुम्)

एविणु—

कर्	+	एविणु	=	करोविणु	(कर्तुम्)
ला	+	एविणु	=	लेविणु	(लातुम्)

કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃતના સિદ્ધ રૂપો ઉપરથી પણ હેત્વર્થકૃદ-
તના રૂપોને બનાવેલા છે:

લબ્ધુમ્	—	લબ્ધુ ।	
રોદ્ધુમ્	—	રોદ્ધું ।	
યોદ્ધુમ્	—	યોદ્ધુ ।	
કર્તુમ્	—	‘કટ્ટુ ।	વગેરે

સંબંધકભૂતકૃદત—

૧ ધાતુના અગને ‘તુ’ ‘અ’ ‘તૂણ’ ‘તુઆણ’ ‘ઈતા’

૧ જુઓ પાનુ ૩૫ તૈ-ટ નિ. ૨૧

૨ ‘ઈતા’, ‘ઈતાણ’, ‘આય’ અને ‘આય’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ
રસાસ કરીને આર્પપ્રાઠ્ઠમા થયેલો છે. પાલિમા આ અર્થમા ‘ત્વા’
(ક્યાય ‘ઈત્વા’) (આર્પપ્રા. — ‘ઈતા’) ‘ત્વાન’ (ક્યાય
‘ઈત્વાન’) (આર્પપ્રા. — ‘ઈતાણ’) અને ‘તૂન’ (પ્રા.
‘તૂન’ કે ‘કૂણ’) પ્રત્યયનો ઉપયોગ થાય છે—

ત્વા—કત્વા, કરિત્વા (આર્પપ્રા. કરિત્તા) (કૃત્વા)
ગત્વા (ગત્વા)

‘ હ્તાણ ’ • આય ’ અને ‘ જાણ ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું સંવંધક ભૂતકૃદત્વ બને છે.

શૌરસેની અને માગધીમા સંવંધકભૂતકૃદત્વ કરવા માટે ધાતુને ‘ હ્ય ’ અને ‘ દૂણ ’ પ્રત્યય લાગે છે તથા પ્રાકૃતના ‘ ત ’કારાદિ પ્રત્યયો પણ ‘ દ ’કારાદિ કરીને લગાડાય છે અને ‘ હ્તા ’

હત્વા	(હત્વા)
જહિત્વા } જહત્વા }	(હિત્વા) (હાત્વા)
ઊહિત્વા (આર્યપ્રા. ઊહિત્તા)	(ઊહિત્વા)
મુળિત્વા („ મુળિત્તા)	(મુળિત્વા)
જિનિત્વા („ જિનિત્તા)	(જિનિત્વા)
પાપુળિત્વા (આર્યપ્રા. પાપુળિત્તા)	(પ્રાપ્ત્ય)
ત્વાન— કત્વાન	
ગત્વાન	
હત્વાન	
જહિત્વાન (આર્યપ્રા. જહિત્તાણ)	
તૂન— કતૂન	
ગતૂન	
હંતૂન	

સંસ્કૃતમા જમ ઉપસર્ગવાળા ધાતુને માટે ‘ ક્ત્વા ’ ને વદતે ‘ ય ’ વપરાય છે તેમ ખાલિમા (ખાલિમા ઉપસર્ગ હોવાનો કાદ નિયમ નથી) પણ યનેનું છે ઉપનીય (ની + ત્વા)

અભિવદિત્વ (વન્દ્ + હત્વા)

અભિજ્ઞાન (જ્ઞા + ત્વા)

આર્યપ્રાકૃતમા પણ ‘ આય ’ અને ‘ જાણ ’ હેડાવાળા સંવંધક ભૂતકૃદત્વો મળે છે ત આ પારિના ‘ ય ’ હેડાવાળા રૂપો સાથે મળતા આવે છે —ખાલિ પ્રા. ૦ પૃ. ૨૫૫-૨૫૬

‘ઇતાળ’ પ્રત્યયો પળ વપરાય છે

પૈશાચીમા એ અર્થમા ‘તૂન’ પ્રત્યય વપરાય છે.

અપભ્રંશમા એ અર્થમા ‘હ’ ‘હુ’ ‘હિ’ અને ‘અવિ’
તથા ‘એપ્પિ,’ ‘એપ્પિણ,’ ‘એવિ’ અને ‘એવિણુ’ પ્રત્યયનો વ્યવ-
હાર થાય છે.

૨ અપભ્રંશ સિવાયના ઉપર જણાવેલા બીજા પ્રત્યયો પર રહેતા
પ્રયોગાનુસારે પૂર્વના ‘અ’ નો ‘હ’ અને ‘એ’ થાય છે

૩ કેટલેક ઢેકાણે પ્રાકૃતના ‘ત’ કારાદિ પ્રત્યયોના ‘ત’
નો છોડ પળ થઈ જાય છે (જૂઓ અસ્યુક્ત ‘કાદિ’ છોડ
પૃ૦ ૧૦ નિ૦ ૨)

૪ ઉપર જણાવેલા પ્રત્યયોમા જે પ્રત્યયો ‘ળ’ છેડાવાઝા છે
તેને અતે વિકલ્પે અનુસ્વાર થાય છે

અપવાદ—શૌરસેની

શૌરસેનીમા ‘કુ’ અને ‘ગમ્’ ધાતુનું સંવધક ભૂતકૃદત
‘કહુઅ’ અને ‘ગહુઅ’ બને છે (કુ + અહુઅ = કહુઅ-કૃત્વા
(ગમ્ + અહુઅ = ગહુઅ-ગત્વા)

અપવાદ—પૈશાચી

‘દ્વા’ છેડાવાઝા સંસ્કૃત રૂપોનું સંવધક ભૂતકૃદત કરવા
માટે પૈશાચીમા એ ‘દ્વા’ ને વદલે ‘દ્હૂન’ અને ‘ત્હૂન’ વાપ
રવામા આવે છે

નદ્હૂન, નત્હૂન (સં૦ નદ્વા)

તદ્હૂન, તત્હૂન (સં૦ તદ્વા) વગેરે

અપવાદ—અપભ્રંશ

માત્ર એક ‘ગમ્’ ધાતુનું સંવધક ભૂતકૃદત કરવા માટે અપ-

ઝંશના ઉપર્યુક્ત પ્રત્યયો લગાડવા ઉપરાત 'પિ' અને 'પિણુ' પ્રત્યયો પણ લગાડવાના છે:

ગમ્ + પિ = ગમ્પિ - ગત્વા ।

ગમ્ + પિણુ = ગમ્પિણુ - ગત્વા ।

ભાષાવાર ઉદાહરણો

પ્રાકૃત

હસ- હસ + તું = હસિતું, હસેતું, (હસિત્વા)

હો- હોઅ + તું = હોઈતું, હોણતું, (ભૂત્વા)

હસ્- હસ + અ = હસિઅ, હસેઅ, (હસિત્વા)

હો- હોઅ + અ = હોઈઅ, હોણઅ, (ભૂત્વા)

હસ્- હસ + તૂણ = હસિઝણ, હસિઝણ, હસેઝણ, હસેઝણં
(હસિત્વા)

હો- હોઅ + તૂણ = હોઈઝણ, હોઈઝણ, હોણઝણ, હોણઝણં
(ભૂત્વા)

હસ્- હસ + તુઆણ = હસિઝઆણ, હસિઝઆણં, હસેઝઆણ, હસેઝઆણં
(હસિત્વા)

હો- હોઅ + તુઆણ = હોઈઝઆણ, હોઈઝઆણ, હોણઝઆણ, હોણઝઆણં
(ભૂત્વા)

ભણ્-ભણાવિ + તું = ભણાવિતું (ભણાયિત્વા)

„ + અ - ભણાવિઅ

„ + તૂણ = ભણાવિઝણ, ભણાવિઝણં

„ + તુઆણ = ભણાવિઝઆણ, ભણાવિઝઆણં

૧ ખા પ્રેરક સર્વપક્ક મૂલદંત છે અને બીજી રચના પ્રેરક મૂલ-
દંતનો વચી છે.

- भण्-भाण + तु = भाणित, भाणेउ
 " + अ = भाणित, भाणेअ
 " + तूण = भाणित्ठण, भाणित्ठण, भाणेत्ठण, भाणेत्ठण
 " + तुआण, = भाणित्ठाण, भाणित्ठाण, भाणेत्ठाण,
 भाणेत्ठाण

कर-करावि + तु = करावित (कारयित्वा)

- " + अ = करावित
 " + तूण = करावित्ठण, करावित्ठण
 " + तुआण, = करावित्ठाण, करावित्ठाण
 " कार + तु = कारित, कारेउ
 " + अ = कारित, कारेअ
 " + तूण = कारित्ठण, कारित्ठण, कारेत्ठण, कारेत्ठण
 " तुआण, कारित्ठाण कारित्ठाण, कारेत्ठाण, कारेत्ठाण

शुश्रूप्-सुस्सुत्त + तु = सुस्सुत्तित, सुस्सुत्तेउ

- " + अ = सुस्सुत्तित, सुस्सुत्तेअ
 " + तूण = सुस्सुत्तित्ठण सुस्सुत्तित्ठण, सुस्सुत्तेत्ठण,
 सुस्सुत्तेत्ठण
 " + तुआण = सुस्सुत्तित्ठाण, सुस्सुत्तित्ठाण, सुस्सुत्तेत्ठाण
 सुस्सुत्तेत्ठाण

चक्कम्य-चक्कम + तु = चक्कमित, चक्कमेउ

- " + अ = चक्कमित, चक्कमेअ
 " + तूण = चक्कमित्ठण, चक्कमित्ठण, चक्कमेत्ठण, चक्कमेत्ठण
 " + तुआण = चक्कमित्ठाण, चक्कमित्ठाण, चक्कमेत्ठाण,
 चक्कमेत्ठाण

कर- इत्ता = करित्ता	(कृत्वा)
कर- इत्ताण = करित्ताण, करित्ताणं	
कह- इत्ता = कहित्ता,	(कथयित्वा)
कह- इत्ताण = कहित्ताण, कहित्ताणं	
गम- इत्ता = गमित्ता,	(गत्वा)
गम- इत्ताण = गमित्ताण, गमित्ताणं	
गह+ आय = गहाय	(गृहीत्वा)
संपेह+आए = संपेहाए	(संप्रेक्ष्य)
आया+आए = आयाए	(आदाय)

शौरसेनी, मागधी—

हो + इय = हविय,	होत्ता	(भूत्वा)
” + दूण = होदूण	”	
पढ + इय = पढिय,	पढित्ता	(पठित्वा)
पढ + दूण = पढिदूण	”	
रम + इय = रमिय,	रंता	(रन्त्वा)
रम + दूण = रंदूण	”	

पेशाची—

गम् + तून = गंतून	(गत्वा)
रम् + तून = हसितून	(हसित्वा)
पढ + तून = पढितून	(पठित्वा)
रुध + तून = रुधितून	(कथयित्वा)

१ मन्वर्तानूत्र० रा० श० ३, उ० २—“ रचनाणि गहाय ”

” पठित्वा गहाय ”—ट० १७०—१७१,

अपभ्रंश—

लह	+ इ	= लहि	(लब्ध्वा)
कर	+ इउ	= करिउ	(कृत्वा)
कर	+ इवि	= करिवि	(")
कर	+ अवि	= करावि	(")
कर	+ एप्पि	= करोप्पि	(")
कर	+ एप्पिणु	= करेप्पिणु	(")
कर	+ एविणु	= करेविणु	(")
कर	+ एवि	= करेवि	(")

अनियमित संबंधक भूतकृदन्त (प्राकृत)

कृ	+ तु	= काउ,
"	+ तूण	= काउण, काऊण,
,	+ तुआण	= काउआण, काउआण
ग्रह्	+ तु	= घेत्तु,
"	+ तूण	= घेत्तूण, घेत्तूण,
"	+ तुआण	= घेत्तुआण, घेत्तुआण
त्वरू	+ तु	= तुर + उ = तुरिउ, तुरेउ,
"	+ अ	= " + अ = तुरिअ, तुरेअ,
,	+ उण	= " + ऊण = तुरिउण, तुरिऊण, तुरेउण,
		तुरेऊण
"	+ उआण	= " + उआण = तुरिउआण, तुरिउआण, तुरेउ-
		आण, तुरेउआण

दृश्	+ तु	= दद्ध + उ = दद्धु
,	+ तूण	= दद्ध + ऊण = दद्धूण, दद्धूण

- + तुआण = दृष्ट + उआण = दृष्टुआण, दृष्टुआण.
- भुञ् + तु = भोत् + तुं = भोत्तुं,
 „ + तूण = „ + तूण = भोत्तूण, भोत्तूणं,
 „ + तुआण = „ + तुआण = भोत्तुआण, भोत्तुआण.
- मुच् + तुं = मोत् + तुं = मोत्तुं
 „ + तूण = „ + तूण = मोत्तूण, मोत्तूण
 „ + तुआण = „ + तुआण = मोत्तुआण, मोत्तुआण.
- रुद् + तुं = रोत् + तुं = रोत्तुं
 „ + तूण = रोत् + तूण = रोत्तूण, रोत्तूण
 „ + तुआण = रोत् + तुआण = रोत्तुआण, रोत्तुआण.
- वच् + तुं = वोत् + तुं = वोत्तुं,
 „ + तूण = वोत् + तूण = वोत्तूण, वोत्तूण,
 ■ + तुआण = वोत् + तुआण = वोत्तुआण, वोत्तुआण.
- वन्द + तु = वंदितु, वदितुं.

[सस्कृतना सिद्ध संबधक भूतकृदतो ण थोडा फेरफार
 साथे प्राकृतमा वपराया छे:

आदाय—आयाय
 गत्वा—गत्ता, गच्छा.
 ज्ञात्वा—नच्चा.
 नत्वा—नच्चा.
 बुद्ध्वा—बुज्जा.
 भुक्त्वा—भोच्चा.
 मत्वा—मत्ता, मच्चा.

वन्दित्वा—वंदित्ता.
 विप्रनहाय—विप्पनहाय.
 श्रुत्वा—सोच्चा.
 सुत्वा—सुत्ता.
 सहत्य—साहट्टु.
 हत्वा—हत्ता

इत्यादि]

‘વિધ્યર્થ-કૃદંત—

વિધ્યર્થ કૃદંતની સાધના વિધ્યર્થ કૃદંતના સંસ્કૃત સિદ્ધ રૂપો ઉપરથી કરવાની છે, તો પળ તેને લગતા કેટલાક પ્રાકૃત પ્રત્યયો આ રીતે છે:

૧ ધાતુને ‘ત્વ,’ (શૌં ‘દ્વ’) ‘અણિજ્ઞ’ અને ‘અણીઅ’ ‘પ્રત્યય’ લગાડવાથી તેનું વિધ્યર્થ-કૃદંત બને છે.

૨ ‘ત્વ’ અને ‘દ્વ’ પ્રત્યય પર રહેતાં પ્રાયઃ પૂર્વના ‘અ’ નો ‘ઙ’ તથા ‘ણ’ થાય છે.

૧ વિધ્યર્થ કૃદંતો સ્વભેદી હોય છે.

૨ વિધ્યર્થ કૃદંત માટે પાલિમા ‘ત્વ્ય,’ ‘સ્ય,’ ‘ય,’

અને ‘અનીય’ પ્રત્યય વપરાય છે:—

ત્વ્ય—	ભવિત્વ્ય	(ભવિત્વ્યમ્)
	જુજિસત્વ્ય	(જોદ્ધ્યમ્)
	સયિત્વ્ય	(સયિત્વ્યમ્)
ત્વ્ય—	જાત્ય	(જાત્યમ્)
	પત્ત્ય	(પ્રાપ્ત્યમ્)
	દ્રઢ્ય	(દ્રઢ્યમ્)
ય—	દેય	(દેવમ્)
	મેય	(મેવમ્)
	કર્ત્વ્ય	(કર્ત્વ્યમ્)
	મૃત્વ્ય	(મૃત્યઃ)
ઈદ્ધિવાલો ય	કારિય	(કાર્યમ્)
	હારિય	(હાર્યમ્)
અનીય—	મવનીયં	
	સવનીયં	
	પાપનીયં	(પ્રાપ્તનીયમ્)

३ विध्यर्थ-कृदन्तने लागेल संस्कृत 'य' प्रत्ययने स्थाने प्राकृतमा 'ज्ज' पण लागे छे.

सिद्ध रूपो उपरथी वनतां विध्यर्थ-कृदन्तो--

कार्यम् - कज्जं ।	वाच्यम् - वच्चं ।
कृत्यम् - किच्चं ।	वाक्यम् - वक्कं ।
प्राध्यम् - गेज्जं ।	जन्यम् - जज्जं ।
गुह्यम् - गुज्जं ।	भृत्यः - भिच्चो ।
वर्ज्यम् - वज्जं ।	भार्या - भज्जा ।
वद्यम् - वज्जं ।	अर्यः - अज्जो ।
भव्यम् - भव्जं ।	आर्यम् - अज्जं ।
अवद्यम् - अवज्जं ।	पाच्यम् - पच्चं । इत्यादि ।

तव्य-हस-हंसिअव्वं, हसेअव्वं, हसितव्वं, हसेतव्वं । हसाविअव्वं, हसावितव्वं ।

शा० हसिदव्वं, हसेदव्वं, हसाविदव्वं ।

मुस्सूसितव्वं, मुस्सूसेतव्वं, मुस्सूसिअव्वं, मुस्सूसेअव्वं ।

चंकमितव्वं, चंकमेतव्वं, चरुमिअव्वं, चंकमेअव्वं ।

हो-होतव्वं, होअव्वं । चि-चिव्विअव्व, चिव्वेअव्वं,

ज्ञा-नातव्व, नायव्व । चिन्नितव्वं, चिन्नेतव्वं ।

अणिज्ज { हसणिज्ज, हसणीअं, हसावणिज्ज, हसावणीअं,

अणीअ { करणिज्जं, करणीअ,

मुस्सूसणिज्ज, मुस्सूसणीअं,

चंरुमणिज्ज, चंरुमणीअं,

वच-वयणिज्ज, वयणीअं । इत्यादि ।

य-वेयम्-पेज्ज, पेअं । पेया-पेज्जा, पेआ ।

गेयम्-गेज्ज, गेअं । इत्यादि ।

—અનિયમિત વિધ્યર્થ કૃદત—

ગ્રહ-તન્વ-ધેતન્વ ।	સ્દ્-તન્વ-રોત્તન્વ ।
ભુન્-તન્વ-ભોષન્વ ।	ક્રુ-તન્વ-ક્રાતન્વ
વચ્-તન્વ-વોતન્વ ।	વાદન્વ
મુચ્-તન્વ-મોષન્વ ।	ત્વર-તન્વ-તુરિઅન્વ, તુરેઅન્વ ।
દૃશ્-તન્વ-દદૃશ્વ ।	તુરિતન્વ, તુરેતન્વ ।

વિધ્યર્થ કૃદત (અપભ્રંશ)—

પ્રાકૃતમા વપરાતા 'તન્વ' પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશમાં 'ફલ્વડ,'
 'અન્વડ' અને 'એવા' પ્રત્યય વપરાય છે

કર + ફલ્વડ	કરિફલ્વડ	— કર્તવ્યમ્ ।
કર + અન્વડ	કરેન્વડ	
કર + એવા	— કરેવા	
મર + ફલ્વડ	— મરિફલ્વડ	— મર્તવ્યમ્ ।
મર + અન્વડ	મરેન્વડ	
મર + એવા	= મરેવા	
સહ + ફલ્વડ	સહિફલ્વડ	— સોદવ્યમ્ ।
સહ + અન્વડ	સહેન્વડ	
સહ + એવા	= સહેવા	
સો + એવા	= સોએવા	— સ્વપ્તવ્યમ્ ।
જગા + એવા	= જગેવા	— જાગરિતવ્યમ્ ।

કર્તરિકૃદંત'

ધાતુને 'ઇર' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું કર્તૃસૂચક કૃદંત બને છે:

હસ-ઇર-હસિરો (હસનાર), હસિરા, રી (હસનારી), હસિરં
(હસનાર) ।

હસાવ-ઇર-હસાવિરો (હસાવનાર)-રા, રી (હસાવનારી), ર
(હસાવનાર) ।

ત્વર-ઇર-ત્વરિરો (ત્વરા કરનાર) ઇત્યાદિ.

કર્તૃસૂચક કૃદંતની સાધના, કર્તૃસૂચક કૃદંતના સંસ્કૃત સિદ્ધ રૂપો ઉપરથી પણ થાય છે:

પાચક-પાયગો, પાયઓ । નાયક:-નાયગો, નાયઓ । નેતા-નેઆ ।

કર્તા-રુતા । વક્તા-વત્તા । મર્તા-મતા । કુમ્પકાર.-કુંભારો ।

કર્મકર.-કમ્મગરો । સ્તનધય:-ધનધયો । પરંતપ-પરંતવો ।

લેલક:-લેહઓ ઇત્યાદિ ।

કર્તરિકૃદંત (અપભ્રંશ)

પ્રાકૃતમા વપરાણ્ણ 'ઇર' ને વદલે અપભ્રંશમાં 'અગઅ' પ્રત્યય લગાડવાથી કર્તૃસૂચક કૃદંત બને છે:

માર + અગઅ = મારણઅ = મારણટ - મારક :

બોલ્લ + અગઅ = બોલ્ણઅ = બોલ્ણટ - વાચક :

૧ કર્તરિકૃદંતનું રૂપ રનાવવા માટે પાલિમાં પ્રાકૃતના 'ઇર' ને વદલે કેટલાક રાસ ધાતુથી 'ઝ' પ્રત્યય વપરાય છે અને ઇઝ અર્થનું નૂતકાઢતુ રન સાપક્ષ માટે સાધારણ રીતે 'તાથી' પ્રત્યય વપરાય છે:-

ઝ - તિદ્ધ (વેત્તા) સ્ત્રી० તિદ્ધની.

ગામી- મુત્તામી (મુત્તવાન્) સ્ત્રી० મુત્તામીની

વજ્ઞ + અણઅ = વજ્ઞણઅ = વજ્ઞણઉ — વાદક :
 ભક્ત + અણઅ = ભક્તણઅ = ભક્તણઉ — ભપક્ક :
 જ્ઞા + અણઅ = જ્ઞાણઅ = જ્ઞાણઉ — જ્ઞાયક :

પ્રકરણ ૧૪

તદ્વિત

૧ ‘તેનું આ’ એ અર્થમાં નામને ‘કેર’ પ્રત્યય લાગે છે
 અને અપભ્રંશમાં ‘આર’ પ્રત્યય લાગે છે.

અસ્મદ્ + કેર = અમ્હકેર (અસ્માકમિદમ્ અસ્મદીયમ્)

અપ૦ અમ્હાર, મહાર,

યુષ્મદ્ + કેર = તુમ્હકેર (યુષ્માકમિદમ્ યુષ્મદીયમ્)

અપ૦ તુમ્હાર, તુહાર,

પર + કેર = પરકેર (પરસ્ય ઇદમ્ પરકીયમ્)

રાજા + કેર = રાયકેર (રાજાઃ ઇદમ્ રાજાકીયમ્)

૨ ‘તેમાં થણ’ એ અર્થમાં નામને ‘ઇહ’ અને ‘ઉહ’
 પ્રત્યય લાગે છે:

ઇહ—ગામ + ઇહ = ગામિહં (ગ્રામે ભવમ્) સ્ત્રી૦ ગામિહી ।

૧ સસ્યુતની બેઠે પાલિમાં આ અર્થમાં ‘ઈય’ પ્રત્યય વપરાય છે.
 મદનીય (મદનસ્ય રથાનમ્)—

પાલિપ્ર૦ ૫૦ ૨૬૦

૨ આ ‘આર’ પ્રત્યય પ્રાચીન ‘યુષ્મદ્’ ‘અસ્મદ્’ ‘ત્વત્’
 અને ‘મત્’ શબ્દોને લાગે છે.

૩ ‘તબિબિત’ અર્થમાં પાલિમાં ‘હ’ પ્રત્યય વપરાય છે.

દુષ્ટ નિબિતમ્ = દુટ્ટહ

વેદનિબિતમ્ = વેદહ

પાલિપ્ર૦ ૫૦ ૨૬૦

પુર + ઇછ = 'પુરિછં' (પુરે ભવમ્) સ્ત્રી० પુરિછી ।

અધસ્ + ઇછ = હેઢિછ (અધો ભવમ્) સ્ત્રી० હેઢિછી ।

ઉપરિ + ઇછ = ઉવરિછં (ઉપરિ ભવમ્)

ઉછ—આત્મ + ઉછ = અપ્પુછં (આત્માનિ ભવમ્)

તરુ + ઉછ = તરુછં (તરો ભવમ્)

નગર + ઉછ = નયરુછં (નગરે ભવમ્)

इत्यादि ।

૧ 'તેની જેવું' એ અર્થમાં નામને 'જ' પ્રત્યય લાગે છે:

મહુરજ્જ પાટલિપુત્રે પાસાયા (મધુરાવત્ પાટલિપુત્રે પ્રાસાદાઃ)

૪ 'પણું' અર્થમાં નામને 'શ્મા' 'ત્ત' અને 'ત્તણ' પ્રત્યય

લાગે છે અને અષ્ઠાંશમાં 'ળળ' પ્રત્યય પણ લાગે છે:

પીળ + શ્મા = પીળિમા (પીનત્વમ્)

પીળ + ત્તણ = પીળત્તણં, પીળ + ત્ત = પીળત્તં ।

પુષ્ક + શ્મા = પુષ્કિમા (પુષ્પત્વમ્)

પુષ્ક + ત્તણ = પુષ્કત્તણં, પુષ્ક + ત્ત = પુષ્કત્તં ।

અવ૦ યજ્ઞ + ળળ = યજ્ઞળ, યજ્ઞત્તળ વગેરે (યજ્ઞત્વમ્)

ત્રિહુ + ળળ = ત્રિહુળ, ત્રિહુત્તળ વગેરે (ત્રિભુત્વમ્)

૧ 'જાત' અર્થમાં પાતિમાં 'શ્મ' પ્રત્યય આવે છે:-

પશ્યાન્ જાતઃ = પશિન્મો । ઉપરિ જાતઃ = ઉવરિમો ।

પુગ જાતઃ = પુરિમો । અધો જાતઃ = હેઢિમો ।

દ્રાગે જાતઃ = દ્રાગિમો-

પાશ્ચિ० ૧૦ ૨૫૧-૨૬૦.

૨ આ અર્થમાં પાતિમાં 'જન' (પા० જન) પ્રત્યય આવે છે.

પુષ્પાન્નસથ માગે પુષ્પાન્નજનં (પુષ્પાન્નત્વમ્)

પાશ્ચિ० ૧૦ ૨૬૧

૧ 'વાર' અર્થમા નામને 'હુત્ત' (આર્પ-સુત્ત) પ્રત્યય લાગે છે:

એક + હુત્ત = એકહુત્ત (એકકૃત્વ-એકવારમ્)

દ્વિ + હુત્ત = દુહુત્ત (દ્વિવારમ્)

ત્રિ + હુત્ત = તિહુત્ત (ત્રિવારમ્)

શત + હુત્ત = સયહુત્ત (શતવારમ્)

સહસ્ત્ર + હુત્ત = સહસ્ત્રહુત્ત (સહસ્ત્રવારમ્)

૬ 'વાલુ' અર્થમા આવતા નામને જાગતા 'મતુ' પ્રત્યયને સ્થાને 'આલ' 'આલુ' 'ઇત' 'ઇર' 'ઇલ્લ' 'ઉલ્લ' 'મળ' 'મત' અને 'વત' પ્રત્યય વપરાય છે

આલ- રસ + આલ = રસાલો (રસવાન્)

જટા + આલ = જટાલો (જટાવાન્)

જ્યોત્સ્ના + આલ = જોળાલો (જ્યોત્સ્નાવાન્)

શબ્દ + આલ = સદાલો (શબ્દવાન્)

ફટા + આલ = ફટાલો (ફટાવાન્)

૧ સં. કૃત્વજ્-કુત્ત-સુત્ત-હુત્ત-જ્ઞો રચાદિનો 'હ' પૂ. ૧૧.

૨ 'વાર' અર્થમા પાલિમા 'વપત્તુ' (સં. કૃત્વજ્) પ્રત્યય વપરાય છે

એકવપત્તુ (એકવારમ્)

દ્વિવપત્તુ (દ્વિવારમ્)

ત્રિવપત્તુ (ત્રિવારમ્)

પાલિપ્ર. ૫. ૨૧૧

આર્પપ્રાકૃતમા આ અર્થમા 'તુત્ત' (પાલિ-વપત્તુ) પ્રત્યય પણ તિસ્મુત્તો-

આપે છે

“તિસ્મુત્તો આપાદિપપ્યાદિષં કરેદ્”-

મમ. ચ. ૭. ૨૩૫ ૫. ૨

“મહાવીર તિસ્મુત્તો આપાદિપપ્યાદિષં કરેદ્”-

(પૂ. દ્વિ. મુ. અ. ૭ ૫. ૪૨૫ ૧. ૨ સં.)

“પત્તો અપતત્તુત્તો” ઝીવવિચારની છેલ્લી ગ્રંથા.

आलु-	इर्प्या + आलु	=	ईसालू (ईर्प्यावान्)
	दया + आलु	=	दयालू (दयावान्)
	नेह + आलु	=	नेहालू (स्नेहवान्)
	लज्जा + आलु	=	लज्जालू (लज्जावान्)
	स्त्री० लज्जालुभा (लज्जावती)		
इच-	काव्य + इच	=	कव्यइचो (काव्यवान्)
•	मान + इच	=	माणइचो (मानवान्)
इर-	गर्व + इर	=	गर्विरो (गर्ववान्)
	रेखा + इर	=	रेखिरो (रेखावान्)
इछ-	शोभा + इछ	=	सोहिछो (शोभावान्)
	छाया + इछ	=	छाइछो (छायावान्)
	याम + इछ	=	नामइछो (यामवान्)
उछ-	विचार + उछ	=	विचारुछो (विचारवान्)
	विकार + उछ	=	विकारुछो (विकारवान्)
	श्मश्रु + उछ	=	मंसुछो (श्मश्रुमान्)
	दर्प + उछ	=	दण्डुछो (दर्पवान्)
मण-	धन + मण	=	धनमणो (धनवान्)
	शोभा + मण	=	सोहामणो (शोभावान्)
	भी + मण	=	बीहामणो (भीमान्)
मंत-	हनु + मंत	=	हणुमंतो (हनुमान्)
	श्री + मंत	=	सिरिमंतो (श्रीमान्)
	पुण्य + मंत	=	पुण्यमतो (पुण्यवान्)
वंत-	धन + वंत	=	धनवतो (धनवान्)
	भक्ति + वंत	=	भक्तिवंतो (भक्तिमान्)

७ संस्कृतमा आवता 'तस्' प्रत्ययने स्थाने 'तो' ,
'दो' विकल्पे वपशाय छे;

સર્વ + તસ્	=	સર્વતો, સર્વદો, સર્વઓ (સર્વતઃ)
ઁક + તસ્	=	ઁકતો, ઁકદો, ઁકઓ (ઁકતઃ)
અન્ય + તસ્	=	અન્નતો, અન્નદો, અન્નઓ (અન્યતઃ)
કિમ્ + તસ્	=	કતો, કદો, કુઓ (કુતઃ)
યત્ + તસ્	=	જતો, જદો, જઓ (યતઃ)
તત્ + તસ્	=	તતો, તદો, તઓ (તતઃ)
ઇદમ્ + તસ્	=	ઇતો, ઇદો, ઇઓ (ઇતઃ)

૮ સંસ્કૃતમાં વપરાતા 'ઞ્' પ્રત્યયને સ્થાને પ્રાકૃતમાં 'હિ', 'હ' અને 'ત્થ' પ્રત્યય વપરાય છે:

યત્ + ઞ્	=	જહિ, જહ, જત્થ (યજ્ઞ)
તત્ + ઞ્	=	તહિ, તહ, તત્થ (તજ્ઞ)
કિમ્ + ઞ્	=	કહિ, કહ, કત્થ (કુજ્ઞ)
અન્ય + ઞ્	=	અન્નહિ, અન્નહ, અન્નત્થ (અન્યજ્ઞ)

૯ 'અઙ્ગોઠ' શબ્દ સિવાય બીજા શબ્દને લાગતા 'તૈલ' પ્રત્યયને સ્થાને 'ણ' પ્રત્યય વપરાય છે:

અઙ્ગ + તૈલ	=	કઙ્ગણં (કઙ્ગતૈલમ્)
[અઙ્ગોઠ + તૈલ	=	અઙ્ગોઠણં (અઙ્ગોઠતૈલમ્)]

૧૦ નામને સ્વાર્થમાં 'અ', 'ઇહ' અને 'ઉહ' પ્રત્યય વિકલ્પે

લાગે છે :

અ—	ચન્દ્ર + અ	=	ચંદઓ, ચંદો (ચન્દ્રકઃ)
	હૃદય + અ	=	હિઅયઅ, હિઅયં (હૃદયકમ્)
	બહુક + અ	=	બહુઅયં, બહુઅં (બહુકમ્)
	પણવ + ઇહ	=	પણવિહો, પણવો (પણવઃ)
	પુરા + ઇહ	=	પુરિહો, પુરા (પુરા)

अनियमित तद्धितांत् रूपो

एक + सि = एकसि
 एक + सिअं = एकमिअ } (एकदा)
 एक + इआ = एकइआ

भ्रू + मया = भुमया } (भ्रूः)
 ममया

शनेः + इअ = सणिअ (शनेः)

उपरि + ल = अवरिल्लो (उपरि)

ज + एत्तिअ = जेत्तिअं
 ज + एत्तिल = जेत्तिलं } (यावत्)
 ज + एदह = जेदह

अप० जेवडु, जेत्तुलो

त + एत्तिअ = तेत्तिअं
 त + एत्तिल = तेत्तिलं } (तावत्)
 त + एदह = तेदहं

अप० तेवडु, तेत्तुलो

एत + एत्तिअ = एत्तिअं
 एत + एत्तिल = एत्तिलं } (एतावत्)
 एत + एदह = एदहं } (इयत्)

अप० एवडु, एत्तुलो

क + एत्तिअ = केत्तिअं
 क + एत्तिल = केत्तिलं } (कियत्)
 क + एदह = केदहं

अप० केवडु, केत्तुलो

आस्तिक = अतिथिओ । आर्षम् = आरिस ।
 कानीन = कानीणो । भक्षम् = भिस्त्र ।
 मदीयम् = मईय । वाङ्मयम् = वम्मय ।
 पीनता = गीणया(शौ०पीणदा) कोशेयम् = कोसेय ।
 (पै०पीनता) पितामह = पिआमहो ।

यदा = जया । तदा = तया ।
 कदा = कया । अन्यदा = अण्णया ।
 सर्वदा = सम्मया । सर्वथा = सम्महा ।
 इत्यादि.

धातुपाठ (परिशिष्ट)

आठमा अध्यायना चोथा पाठमा आचार्य हेमचन्द्र प्राकृत धातु-
ओने आ रीते आपे छे

सूत्राक अर्थनी दृष्टि हेमचन्द्रे
 मूकेल्लु मूळ रूप

मूळ रूपना
 आदेशो

२ कथं प्रा० कह

वज्र
 पञ्च
 उष्णल
 पिप्पुल
 सर
 नोल
 चव
 जप
 गिल्लर (दु मरुपने)

४	जुगुप्स् प्रा० जुउच्छ	{ जुण दुगुच्छ दुगुञ्ज
५	बुभुक्ष् प्रा० बुहुक्स् बीज	णीरव वोज्ज
६	व्या प्रा० आ गै	शा गा
७	आ	{ नाण मुण
८	उत् + ध्मा	उदुमा
९	धृत् + धा	सदह
१०	पा प्रा० पि	{ पिज्ज प्छ पट्ट घोट्ट
११	उत् + वा प्रा० उल्वा	{ ओरुम्मा वसुआ
१२	नि + डा प्रा० निद्वा	{ ओहीर उर
१३	आ + घ्रा प्रा० अग्रा	आडग्र
१४	म्ना प्रा० ण्हा	अब्भुत्त
१५	सम् + म्त्वा	सम्मा
१६	म्हा	{ टा थरु निट्ट तिष्ठ (मा० पिष्ठ) निरप्प

१७	उत् + स्था	{ उद्ध उकुक्षुर
१८	मै प्रा० मिना	{ वा पञ्चाय
१९	निर् + मा	{ निम्माण निम्मव
२०	क्षि प्रा० नि	णिज्जर
२१	छाद् प्रा० त्रय	{ शुम नूम, शुम सन्नुम दक् ओम्वाल पञ्वाल
२२	नि + वृ-निवार प्रा० निवार	णिहोड
	पात प्रा० पाड	"
२३	दू	दूम
२४	बवळ	दुम, दूम
२५	बुल	ओहाम
२६	विरेष प्रा० विरेअ	{ ओलुंड उलुंड पल्हत्थ
२७	ताड	{ आहोड विहोड
२८	मिथ्र प्रा० { मौस मिस्स	{ बीसाल मेलव

२९	उत् + धूल प्रा० उदूल	गुंठ
३०	भ्राम प्रा० भाम	{ तालिभट तमाड
३१	नाश प्रा० नाम	{ विउड नासव हारव विष्पगाम पणार
३२	दर्श प्रा० दरिस	{ टाव दंस टस्वव
३३	उत् + घाट प्रा० उग्गाड	उभा
३४	सृह	सिह
३५	सम् + भाव	आसंर
३६	उत् + नम् प्रा० उन्मार	{ उत्थंर उटाल गुट्थुड उण्ड
३७	प + स्थाप प्रा० पटव	{ पटार पेण्डार
३८	विज्ञा प्रा० विष्णार	{ मोळ अवृळ

३९	अर्षे प्रा० अष्प	{	अछिन चच्छुष्प पणाम
४०	याप प्रा० जाव		जव
४१	प्लाव प्रा० पाव	{	ओम्वाल पल्वाल पक्खोड
४२	विकोश प्रा० विमोस		
४३	रोमन्व	{	ओग्गाल वग्गोल निहुव णुन्व विच्छेअल वल रखोल राव परिवाड परिआल विण
४४	वम प्रा० वाम		
४५	प्र+वाश प्रा० पयास		
४६	कम्प		
४७	आन्तरोप प्रा० आरोव		
४८	दोल		
४९	रज		
५०	घट प्रा० घड		
५१	वेष्ट प्रा० वेड		
५२	त्री वि+त्री प्रा० विक्री	{	विके विकिण
५३	भी	{	भा बोह अछी
५४	आन्ली		

५५ नि+लो

{
णिलीअ
णिलुक्
णिरिग्व
लुक्
लिङ्ग
लिहक्

५६ वि+लो

विरा

५७ रु प्रा० रव

{
रुज
रु

५८ ध्रु प्रा० सुण

हण

५९ ध्रु प्रा० सुण

भुव

६० भू

{
हो
हुव (शा० भू, भुव)
हव (भव)

६२ "

णित्वट्ट (गृथगूभवने,
स्पष्टभवने च)

६३ "

हुप्प (प्रभवने)

६५ रु प्रा० कर

रुण

६६ रु

णिआर (राजेस्तिन-
करणे)

६७ रु

णितुह (निष्टम्भे)
सटाण (अवष्टम्भे)

६८ रु

वावम्क (ध्रमकरणे)

६९ रु

णिजोड (क्रोधपूर्व
ओष्ठमात्रिन्ये)

७० रु

पर्युड (दीपित्यकरणे,

लम्बने च)

णीलुछ (निष्पाते

आच्छोटने च)

कम्भ (क्षुरकरणे)

गुल्ल (चाटुकरणे)

७१ कृ "

७२ कृ "

७३ कृ "

७४ स्वर प्रा० सर

सर

मूर

भर

भल

ल्ल

विम्हर

सुमर

पयर

पम्हह

७५ वि+सृ

पम्हुस

विम्हर

वीसर

७६ व्या+ह प्रा० वाहर

कोक, कुक

पोक

७७ प्र+सृ प्रा० पसर

पयल्ल

उपेल्ल

७८ "

महयह (गन्धप्रसरणे)

७९ नि + सृ प्रा० नीसर

णीहर

नील

घाढ

वरहाढ

८०	जागृ प्रा० जागर	जग
८१	व्या + वृ प्रा० वावर	आअड्ड
८२	सं + वृ प्रा० संवर	{ साहर साअड्ड
८३	आ + वृ प्रा० आदर	सनाम
८४	प्र + हृ प्रा० पहर	सार
८५	अव + तृ + ओअर'	{ ओह ओरत
८६	शक	{ चय तर तीर पार
८७	फक्क	थक्क
८८	सलह	सलह
८९	खच	वेअड्ड
९०	पच'	{ सोल्ल पल्ल
९१	मुच	{ छड्ड अवहेड मेह उस्सिक्क रेअव णिछंछ घंसाड

९२	”	णिज्वल (दु खमोचने)
९३	वञ्च	{ वेहव बेल्ल नूरव उमच्छ
९४	रघ	{ उमाह अवह विडविडु
९५	समा + रघ	{ उवहत्थ सारव समार केलाय
९६	सिच	{ सिच सिप
९७	प्रच्छ	पुच्छ
९८	गर्ज	बुक्क
९९	”	दिक्क (वृषगर्जने)
१००	राज	{ आग छज्ज सह रीर रेह
१०१	मत्त	{ आउड्ड णितुड्ड बुड्ड मुप्प

१०२	पुञ्ज	{	आरोल
			कमाल
१०३	लस्न		जीह
१०४	तिज		ओमुक्क
१०५	मृज प्रा० मज्ज	{	उम्भुस
			हुंठ
			पुछ
			पुस
			फुस
			पुस
			टुह
			हुल
			रोसाण
१०६	भज्ज	{	वेमय
			मुसुमूर
			मूर
			सूर
			सूड
			विर
			पविरन
			करज
			नीरंज
१०७	अनु + व्रज		पडिअग्ग
	प्रा० अणुवच्च		
१०८	अर्मे		विट्ठ
१०९	युज	{	जुंज
			जुज्ज
			जुप्प

११० भुज

{ भुज
जिम
जेम
कम्म
अण्ह
समाण
चमद
चडु

१११ उप + भुज

११२ घट

११३ सम् + बट

११४ स्फुट

११५ मण्ट

रम्मव

गद

सगल

मुर (हासस्फुटिते)

{ चिच
चिचअ
चिचिल्ल
रीढ
टिविटिक

११६ सुड

{ तोड
सुड
सुड
सुड
उवसुड
उल्लुक
णिलुक
लुक
उल्लूर

११७	घूर्ण	{	गुल घोल घुम्भ पद्म
११८	वि + कृत् प्रा० विषट्		कृत्
११९	क्वथ प्रा० कट		कट
१२०	ग्रन्थ		मण्ड
१२१	मन्थ	{	मुसल बिसेल
१२२	छाद		अवभञ्ज
१२३	नि + सद		णुमज्ज
१२४	छिद प्रा० छिद्	{	दुहाव णिच्छ्र णिजोड णिम्वर णिल्लूर लूर
१२५	आ + छिद् "	{	ओअंद उदाल
१२६	मृद	{	मल मद परिहृ खट्ट चट्ट मट्ट पन्नाट

१२७	सुन्द प्रा० फद	चुलुचुल
१२८	निर् + पद प्रा० निष्पन्न	निन्वल
१२९	विस + वद	{ विभट्ट विलोट्ट फस
१३०	शद	{ शड पक्खोड
१३१	आ + कन्द	णीहर
१३२	सिद	{ जूर बिसुर
१३३	रुध प्रा० रुध	उत्थष
१३४	भि + पेध	हक्क
१३५	क्रुध प्रा० कुज्झ	जूर
१३६	जन	{ जा नम्म
१३७	तत्त	{ तड तड्ड तड्डव विरल्ल
१३८	तृष	थिप्प
१३९	उष + मृष	अल्लिअ
१४०	स + तष	झस्त
१४१	वि + आप	ओअमा
१४२	सम् + आप	सपाण

१४३	सिप	{	गसत्थ अडक्त्त सोछ पेछ णोछ छुह हुल परी घत्त
१४४	उत् + सिप	{	गुलुगुन्ध उत्थष अलत्थ उन्भुत्त उसिक्क हक्त्तव
१४५	आ + सिप		णीरव
१४६	स्वप	{	कमवत्त लिम छोट्ट
१४७	वेप		छोट्ट आयउत्त
१४८	वि + लप	{	मंस वडवड
१४९	लिप		लिप
१५०	गुप	{	विर णट्ट

१९१	कृप	अवहाव
१९२	प्र + दीप प्रा० पलीव	{ तेअव सदुम संधुक अन्भुत
१९३	लुभ	समाव
१९४	क्षुभ	{ खउर पङ्कह
१९५	आ + रभ	{ आरभ आदव
१९६	उपा + लभ	{ सख पच्चार पेलव
१९७	जृम्भ	जम्भा
	विजृम्भ (वजृम्भ)	
१९८	नम	जिसुद्ध (यारपूर्वकतमने)
१९९	वि + श्रम प्रा० वीसाम	जिन्वा
१९०	आ + क्रम	{ ओहाव उत्थार छुद

१६१ भ्रम

टिरिटिह

टुटुह

ददह

चक्म

भम्भह

भमह

भमाह

तलअट

म्रट

म्रप

भुम

गुम

कुम

कुस

दुम

टुम

परी

पर

१६२ गम्

अई

अइच्छ

अणुवज

अवजस

उक्तुम

आत्तुस

पचट्ट

पच्छद

णिम्मर

णी

णीण
 णीलुक्
 पदअ
 रभ
 परिअल्ल
 वोळ
 परिअल
 णिरिणास
 णिवह
 अवसेह
 अवहर

अहिपच्चुअ

अठिपड

उम्मत्थ

पलोदु

पडिसा
 परिसाम

सम्भुद्ध
 खेद्ध
 उब्भाव
 किलिक्किच
 कोट्टम
 मोझय
 णीसर
 वेह

१६३ आ + गम्

१६४ सम् + गम्

१६५ अभ्या + गम्

१६६ प्रत्या + गम्

१६७ शम

१६८ रम

१६९ पुर

अग्वाढ
अग्वव
उद्गमा
अंगुम
अहिरेम

१७० त्वर

तुवर
जभड

१७१ क्षर

स्तिर
अर
पञ्क्षर
पच्चड
णिञ्चल
णिट्टुअ
उत्पह

१७४ उत् + छल

१७५ वि + गल

धिप्प
णिट्टुह

१७६ दल

वल

विसट्ट

वंक

१७७ भ्रंश

किड
किट्ट
फुड
फुट्ट
नुक्क
भुछ

१७८ नश

णिरणास
णिवह
अससेह
पडिसा
अमहर

१७९ अव + काश

१८० सं + दिश

१८१ दश

ओवास

अप्पाह

निअच्छ

पेच्छ

अवयच्छ

अवयज्ज

वज्ज

सन्वव

देवस्व

ओभन्स्व

अवक्स्व

अवअक्स्व

पुलोअ

पुलअ

निअ

अवपास

पास

कास

फस

फरिस

ठिव

ठिह

आलुस

आलिह

रिअ

महुस

१८२ मृश

१८३ प्र + विश

१८४ प्र + मृश

प्र + मुष

१८५	पिप	{	णिवह णिरिणास णिरिणज्ज रोञ्च चट्ट
१८६	भप		भुक्क
१८७	कृप्	{	कट्ट साअट्ट अच अणच्छ अयच्च आइच्छ अक्खोड (असिक्खपणे)
१८८	”		
१८९	गवेप	{	टुदुल्ल ददोल गमेस घव
१९०	श्लिप प्रा० सिलेस	{	सामग्ग अवयास परिअत
१९१	अक्ष		चोप्पट्ट
१९२	काट्टक्ष	{	आह अहिल्ल अहिल्ल वच्च वफ मह सिह विलुप

१९३	प्रति + ईश्	{ सामय विहीर विरमाल
१९४	तक्ष	{ तच्छ चच्छ रप्प रम्फ
१९५	वि + वस	{ कोआस वोसट्ट
१९६	हस	गुज
१९७	लस	{ लिहस डिभ
१९८	प्रस	{ डर वोज्ज वज्ज
१९९	नि + अस	{ णिम णुम
२००	परि + अत्	{ पलोट्ट पलोट्ट पल्हत्थ
२०१	नि + धस	सस
२०२	उत् + लस	{ उमल उमुम णिल्लस पुलआभ मुमोल्ल आरोअ

२०३	भास	भिस
२०४	ग्रस	घिस
२०५	अव + गाह	ओवाह
२०६	आ + रुह	{ चढ वलमा
२०७	मुह	{ गुम्भ गुम्भड
२०८	ढह	{ अहिउल आलुंग
२०९	ग्रह	{ वल गेण्ह हर पग निरुवार आहिपच्चुअ
२१९	छिद	छिन्द
	भिद	भिन्द
२१७	युध	जुज्झ
	बुध	बुज्झ
	गृध	गिज्झ
	रुध	कुज्झ
	सिध	सिज्झ
	मुह	मुज्झ
२१८	रुप	{ रुन्ध रुम्भ

१९	सद	सट
	पत	पड
२०	क्वथ	कडू
	वर्ध	वडू
२१	वेष्ट	वेड
२२	स + वेष्ट	स + वेड

मागधीना धातु

२९७	प्र + ईक्ष = प्रेक्ष प्रा० पेक्ष मा० पेस्क
	आ + चक्ष प्रा० आयक्व मा० आचस्क

केटलाक अपभ्रंश धातुओ

२९०	भू	हुच्च (पर्यासी)
२९१	ब्रू	ब्रुव
२९२	मन	मुन
२९३	दश	प्रस
२९४	ग्रह	गृह
२९५	तक्ष	तेळ

देश्य धातुओ

खडुक	गू० खटकवु
घुडुक	„ घडकवु
झलक	„ झळकवु
चप	„ चापवु

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રંથાવલી

પ્રાકૃત અને પાલી ભાષાના અભ્યાસ માટે

૧ પ્રાકૃત પાકગ્ણ	લે પ બેચરદાસ જી દોશી	૪-૦-૦
૨ પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ	સ મુનિ જિનવિજય	૦-૧૨-૦
૩ પાલીપાઠાવલી	સ ,	૦-૧૪-૦
૪ અભિધાનપદાપિઠા	સ "	૫-૦-૦
(પાલીના ચઢકોષ)		
૫ અભિધાનમત્સંગ્રહ	સ અ ધર્માનંદ કોસળી	૨-૮-૦
૬ ધર્મપં. (મૂળ, અનુવાદ કોષ ઇ.)	અ ધર્માનંદ કોસળી અને અ રા વિ. પાઠક	૧-૦-૦
૭ ઉપનિષદ પાઠાવલી	સ અ ઇ બા કાનેલકર	૦-૧૨-૦
૮ સમ્મનિતકંપ્રકરણ તત્ત્વબોધિની સાથે ભા. ૧	સ. પ મુખવાલજી તથા પ. બેચરદાસ જી દોશી	૧૦-૦-૦

ગુજરાતી પુસ્તકો

૯ આર્યવિદ્યાબ્યાખ્યાનમાળા		૨-૦-૦
આગાધાની પત્રી		૨-૮-૦
૧૦ પ્રાચીન સાહિત્ય	અનુવાદકો શ્રીમદ્દત્ત દેસાઈ તથા શ્રીનરહરિ દા. પરીખ.	૦-૧૨-૦
૧૧ આર્યોના જીવનરેતો કવિદાસ લે ઝગ્નેદી.		૩-૦-૦
૧૨ બુદ્ધીવાસારસંગ્રહ લે અ ધર્માનંદ કોસળી.		૨-૮-૦
૧૩ બૌદ્ધસંધનો પરિચય,	"	૨-૦-૦
૧૪. સમાધિમાર્ગ	"	૦-૮-૦
૧૫ કાવ્યપ્રમથ	અનુવાદ ઉ ૧-૬ અનુવાદકો. અ રા વિ પાઠક અ રા હા પરીખ.	૧-૮-૦

છપાય છે.

વૈદિક પાઠાવલી. (અનુવાદ સાથે) સ. અ, ૨, છે. પરીક્ષ
 આચીન ગૂજગતી ગદ્ય સદર્ભ સ. મુનિ જિનવિજય
 સમ્પતિતર્ક. બા ૨. સ ૫ સુખનાતથ તથા
 ૫ મેચદાસ

તૈયાર છે.

પુરાતત્વ પુસ્તક. ૧ લું	૫-૧૨-૦
પુરાતત્વ પુસ્તક ૨ લું	૫-૧૨-
પુરાતત્વ. પુસ્તક. ૩ લું	૫-૧૨-૦

